STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00420

FINTSTERE NEKHT IN PAVIAK

Julien Hirshaut

Permanent preservation of this book was made possible by
Nat & Rosalie Sorkin
in honor of
Isadore & Bertha Cohen and Nissan & Mary Sorkin

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

י. הירשהויט

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

די הכנסה פונעם בוך איז באשטימט פאר
דער הילפס־ארבעט פונעם פוילישן יידנטום

ביכער-סעריע

דאָס פּוילישע ייִדנטום

37

רעדאַקטאָר:

מאַרק טורקאָוו

פאַרלאַגס-לייטער:

אַברהם מיטלבערג

מ. פייגענבלום

די רשימה פון דערשינענע בענד — צום סוף בוך

י. הירשהויט

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

(זכרונות, געשטאַלטן, בילדער)

ארויסגעגעבן דורכן
צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע
בוענאָס איירעס, 1948

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINE
Copyright by
J. HIRSZHAUT, París

J. Hirszhaut

FINCTERE NECHT IN PAWIAK

(Noches en el Paviak)

Buenos Aires, 1848

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723
Industria Argentina

אינהאלט:

פאָרוואָרט פון מחבר — — — — — — — — — — — — — 7

ערשטער טייל

די אינזל פון טויט — — — — — — — — — — — — 9

צווייטער טייל

געשטאַלטן און מעשים — — — — — — — — — — 74

דריטער טייל

איבערלעבענישן און בילדער — — — — — — — — 182

ביכער רשימה — — — — — — — — — — — — — — — 230

פרעסע שטימען — — — — — — — — — — — — — — 232

* * *

וואָלטן די זכרונות פון יענער גרויליקער תקופה פון אונטער־גאַנג און פאַרניכטונג באַצוועקט בלויז דאָס רעגיסטרירן היס־טאָרישע פאַקטן און דאָס שאַפן כראָניק פון אונדזער חורבן, וואָלט נישט כדאַי געווען צו ווידמען די דאָזיקע זכרונות אַזוי פיל פּלאַץ אין אונדזער היינטיקער ליטעראַרישער שאַפונג. אָבער חוץ דעם זאַמלען ידיעות און נאָטיצן, האָבן זיי נאָך אַ צווייטע לעבנסוויכטיקע אויפגאַבע: אָפּשפּיגלען דאָס לעבן פון געמאַטערטן און געפּייניקטן ייד אין יענעם שרעקלעכן גיהנום. און דאָס איז טאַ־קע די עיקרדיקע אויפגאַבע פון די זכרונות, די אויפגאַבע, אַ דאַנק וועלכער זיי לייגן זייער חותם אויף אַ ליטעראַרישער עפּאָכע.

דאָס דאָזיקע בוך איז אַ זאַמלונג פון פאַקטן. עס זענען מיינע אייגענע איבערלעבענישן און איבערלעבענישן פון מיינע נאָענטסטע פריינט, וואָס האָבן מיר וועגן זיי דערציילט, אין די פינצטערע שעהן פון תפיסהדיקן בין השמשות, צווישן איין מערדערישער קויל און דער צווייטער.

די פּערזאָנען, וועלכע איך באַשרייב, סיי די ווייניקע, וואָס זע־נען ניצול געוואָרן און זענען לעבעדיקע עדות פון די באַשריבענע געשעענישן, סיי יענע, וואָס זייער אַש איז צעבלאָזן געוואָרן דורך די ווינטן, טרעטן אַרויס אונטער זייערע אמתדיקע נעמען.

מיין באַגער איז, אַז דאָס דאָזיקע בוך, וואָס איז אַ דאָקומענט פון אַן אָנקלאַגע קעגן די בלוטיקע רוצחים, זאָל אויך ווערן פאַר דער עפנטלעכקייט דער אַנטפּלעקער פון יידישן האַרץ און גרויסמוט, פון יענע מעלות טובות, וועלכע האָבן נישט פאַרלאָזן די געפּייניק־טע יידן אפילו אין דער צייט פון שרעקלעכסטן נסיון.

דער מחבר

פּאַריז, סעפּטעמבער 1947.

ערשטער טייל

די אינזל פון טויט

פּאַוויאַק האָט געהייסן די תפיסה

פּאַוויאַק האָט געהייסן די תפיסה. דער דאָזיקער נאָמען איז באַקאַנט געווען יעדן, וואָס האָט אַמאָל געלעבט אין מלכות פּוילן. די וואַרשעווער תושבים האָבן געקענט די דאָזיקע גרויסע טורמע, וועלכע די צאַרישע מאַכט האָט אויסגעבויט נאָך אין פריקן יאָרהונדערט. איך ווייס נישט, פאַרוואָס מען האָט פאַר איר געפונען דעם פּלאַץ דווקא אינעם צפון טייל פון דער פּוילישער הויפּטשטאָט, אין סאַמע האַרץ פונעם יידישן קוואַרטאַל.

פאַרנומען האָט דער פּאַוויאַק אַ גרויסן שטח, וואָס האָט זיך פון איין זייט געצויגן לענגאויס דער וויענזשעננאַ גאַס. די פראָנט־זייט איז געווען אויף דער דזשעלנאַ גאַס און די הינטערשטע זייט אויף דער פּאַוויאַ. דער ריזיקער צווייִשטאָקיקער הויפּט־בנין פון דער תפיסה איז געווען אי־בער 200 מעטער לאַנג און 75 מעטער ברייט. ער איז געשטאַנען כמעט אין מיטן פון גרויסן הויף, אַרומגערינגלט מיט אַ הויכער און דיקער מויער און אַ ריי קלענערע בנינים, וואָס זענען באַשטימט געווען פאַר דער באַ־לעבאַטישקייט פון דער תפיסה.

דער הויפּט־בנין גופא, אַ פעסטונג פון דיקע מויערן, פאַרזעענע מיט קליינע פענסטערלעך, באַפעסטיקטע מיט אייזערנע קראַטעס, איז גוט צו־געפּאַסט געווען, כדי די אין איר פאַרשפּאַרטע אומגליקלעכע מענטשן אָפּ־צוזונדערן פון דער אַרומיקער וועלט. בלויז פונעם מיטלערן טייל פון דער

פראָנט־זייט האָבן אַראָפּגעקוקט גרויסע נאָרמאַלע פענסטער. די שטיבער מיט די גרויסע פענסטער האָט אונטן פאַרנומען די תפיסה־קאַנצעלאַריע. אויפן ערשטן שטאָק זענען דאָרט געווען צוויי גרויסע זאַלן, וועלכע זענען אַמאָל געהאַט באַשטימט געווען פאַר קולטור־צוועקן. די דייטשן האָבן די דאָזיקע צוויי זאַלן אָנגעשלאָסן צו דער פערטער אָפּטיילונג און איינגע־אָרדנט דאָרט קאַמערן פאַר די יידישע פאַכלייט. אויפן צווייטן שטאָק איז געווען אַ קאַפּליצע און אַ קליינע יידישע שול. אין די אַמאָליקע צייטן האָט מען דאָרט אָפּגעהאַלטן תפילות פאַר די אַרעסטירטע. אָבער אַזוי ווי די נאַציס זענען נישט געווען קיין פרומע לייט, האָבן זיי די דאָזיקע בתי־תפילה געלאָזט שטיין ליידיק. בלויז אין די הייסע טעג, ווען די געשטאַ־פּאָווצעס האָבן געהאַלטן אין צוגרייטן גרויסע טראַנספּאָרטן מענטשן, כדי זיי אַרויסצושיקן אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן, האָבן זיי אין דער קאַפּליצע אָפּגעהאַלטן שנעלע פאַרהערן פון די אומגליקלעכע. דעמאָלט זענען די הייליקע בילדער, וואָס האָבן באַצירט די ווענט פונעם געהייליקטן אָרט, געווען עדות פון גרויליקע סצענעס, פון שלאָגן און אומ־מענטשלעכן פייניקן, פון קלאָגן און יאָמערן...

דער גרויסער הויף אַרום דעם תפיסה־בנין איז אַרומגערינגלט געווען מיט אַ גרויסער מויער, וואָס איז נאָך געווען באַוואָרנט אין אירע אַלע עקן מיט בודקעלעך, אין וועלכע עס זענען געשטאַנען שטענדיקע וואַך־פּאָסטנס.

די בנינים פון דער תפיסה־באַלעבאַטישקייט זענען געווען צעוואָרפן איבערן הויף. באַזונדערע בנינים זענען געווען באַשטימט פאַר די מאַגאַ־זינען, וואַרשטאַטן, פאַרן שפּיטאָל, פאַר דער קיך, פאַרן באָד און קעסל־רוים. פון דער רעכטער זייט הויף איז געווען אַ קליינער טויער, וועלכער האָט געפירט צו דער פרויען־אָפּטיילונג, צו דער אַזוי גערופענער „סערביע״.

אַלץ צוזאַמען מיטן הויכן פאַבריקס קוימען, וואָס האָט מיט דער רויטקייט פון זיין גרויסן גוף אַרויסגעשפּראָצט צום הימל אַרויף, האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ באַזונדערער מלוכה, פון אַ פולשטענדיק אָפּגעזונדערטער וועלט.

סיטואַציע־פּלאַן פון פּאַוויאַק

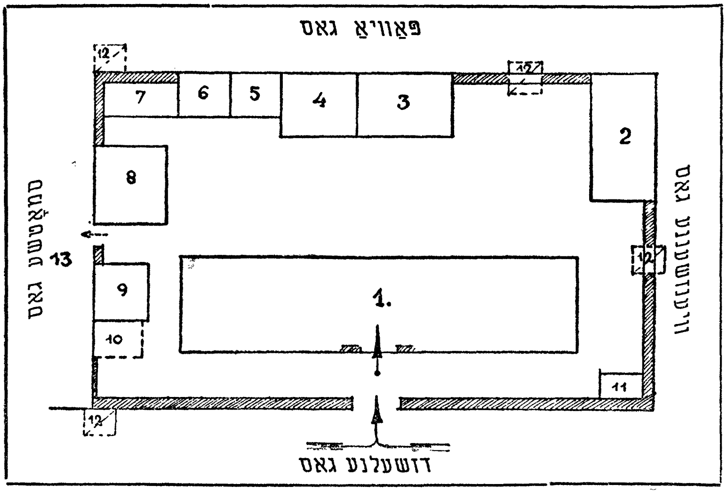

1 — הויפּט־בנין פון דער תפיסה
2 — דער בנין פון די וואַרשטאַטן
(פון וואַנען עס זענען אַנטלאָפן די צען יידן — צווישן זיי דער מחבר)
3 — קעסלרוים
4 — די באָד
5 און 6 — די גרויסע קיך און דאָס שפּיטאָל
7 — קליינע קיך, ווו מען האָט געקאָכט עסן פאַר די נאַצישע תפיסה־אויפזעער
8 — גרויסע מאַגאַזינען
9 — קליינע מאַגאַזינען
10 — די וואָג, וואָס האָט אויך געדינט אַלס תליה
11 — דער גאַראַזש, ווו מען האָט סאָרטירט די זאַכן פון די אומגע־בראַכטע קרבנות
12 — די וואַך־טורעמלעך
13 — איינגאַנג צו דער פּרויען־תפיסה „סערביע"
▬ די מויער אַרום דעם תפיסה־הויף

י. הירשהויט

דער ארום ליגט אין חורבות

ווען איך בין אָנגעקומען אין פּאוויאַק אריין (געווען איז דאָס זומער־צייט 1943), איז שוין דער גאנצער ארום, דאָס ווארשעווער געטאָ, געלעגן אין חורבות. ברעקלעך מויערן, רויטע און שווארצע פון רויך, מויערן פון אַמאָליקע גרויסע און שיינע הייזער, האָבן ארויסגעשפּראָצט צום הימל. פון מיין תפיסה־פענצטער האָב איך געזען גאנצע אינערלעכע ווענט, וואָס זענען פארשווינט געוואָרן פון בראנד און פייער און באצירטע מיט טאַפּעטן אָדער געמאָלעכצן, האָבן זיי צו מיר ארויסגעקוקט דורך די ברייטע אויס־געברענטע פענצטער־לעכער. די דאָזיקע ווענט האָבן דערמאָנט דאָס אַמאָ־ליקע לעבן, וואָס האָט דאָ געשפּרודלט, א לעבן פול מיט פרייד און שאַפן. אָבער דאָ און דאָרט האָט אינמיטן פון א געמאָלענער וואנט ארויסגעקוקט א לאָך, וואָס האָט דורכגעלאָזט די ליכטיקע שטראַלן פון דער זון. מיר האָט זיך געדאכט, אז די איצטיקע פּוסטע און טרויעריקע ווירקלעכקייט מאכט דאָ חוזק פונעם צעשטערטן אַמאָל.

צווישן די דאָזיקע חורבות איז געשטאַנען דער פּאוויאַק, ווי אן אינזל פון טויט אין מיטן פון א ים פון פארניכטונג און אונטערגאַנג.

דאָס איז ער באמת געווען דעמאָלט, דער פּאוויאַק. דעמאָלט, ווען איך האָב מיך מיט אים באקענט דעם 8טן יולי 1943.

א געשיכטע אין קורצע שטריכן

דער פּאוויאַק האָט געהאַט זיין רייכע טראַדיציע. אין די צייטן פון צארישן רוסלאַנד איז ער געווען די הויפּט־טורמע פון קאָנגרעס פּוילן. די צארישע מאכט האָט דאָ געהאַלטן פארשפּארט סיי פּאָליטישע ארעסטירטע און סיי קרימינעלע פארברעכער. הגם דער צארישער רעזשים איז נישט געווען קיין מילדער און הגם דאָס קולטורעלע ניוואָ פון די רוסן איז — לויט געבעלס טייוולאָנישער פּראָפּאַגאַנדע— געווען נידעריקער, ווי פון די דייטשן, קען מען דאָך זאָגן, אז די ארעסטירטע האָבן אין די רוסישע צייטן געהאַט אין פּאוויאַק אן אמתע סאַנאַטאָריע אין פארגלייך מיט דעם, וואָס מיר האָבן דאָרט געהאַט בשעת דער נאַצישער הערשאַפט.

מיט מיר איז צוזאמען געזעסן חיים פינקעלשטיין, א ווארשעווער אנטיקוואריער, א מענטש פון איבער די פופציק. אין יאָר 1905 איז דער דאָזיקער פינקעלשטיין איינגעזעצט געוואָרן אין פאוויאק פאר רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט. ער פלעגט אונדז אָפט דערציילן, ווי אזוי די צארישע טשינאָווניקעס האָבן באהאנדלט די ארעסטירטע. מיר האָבן שטארק מקנא געווען די גליקלעכע מענטשן פון יענער תקופה, וואָס עס איז זיי אזוי גוט געגאנגען אין תפיסה, ווייל אונדזער לעבן איז דאָרט געווען אן אמתדיקער קאָשמאַר.

אין יענע צייטן פון דער צארישער ממשלה איז פאָרגעקומען די באַקאנטע פליטה פון די „צען פון פאוויאק", פון די צען פּאָליאקן, וואָס זענען איינגעזעצט געוואָרן פאר נאַציאָנאַל־רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט און וואָס די אָרגאניזאציע זייערע האָט זיי באוויזן ארויסצובאקומען. מיר האָבן גוט געקענט די געשיכטע פון די „צען פון פאוויאק", אָבער פונדעסטוועגן פלעגט זי פינקעלשטיין פאר אונדז אָפט איבערחזרן.

דער טריק, מיט דער הילף פון וועלכן עס איז דעמאָלט דער פּוילישער רעוואָלוציאָנערער אָרגאניזאציע געלונגען ארויסצובאקומען אירע צען פירער, דאָס פארכאַפּן אין גאס די פאוויאקער קיביטקע, דאָס אריינפאָרן אין תפיסה פון איבערגעטוענע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן געשפּילט די ראָלע פון רוסישע זשאנדארמען, דאָס אויסנארן דורך זיי ביים תפיסה־נאַטשאַלניק די צען ארעסטירטע, האָט פאר אונדז געקלונגען ווי א שיינע קינדער־מעשה. דאָך האָבן מיר געוווּסט, אז דאָס אלץ איז אמת און מיט א געפיל פון קנאה האָבן מיר געטראכט וועגן יענע צען, וואָס זענען אזוי גליקלעך באפרייט געוואָרן.

פארן לעצטן קריג איז דער פאוויאק געווען כמעט אויסשליסלעך א תפיסה פאר קרימינאליסטן. בלויז איין אָפּטיילונג איז באשטימט געווען פאר פּאָליטישע ארעסטירטע, וואָס זענען דאָרט געזעסן בלויז אין דער צייט, ווען עס איז קעגן זיי געפירט געוואָרן די געריכטלעכע אויספאָרשונג.

אונטער דער נאַצישער ממשלה

די דייטשן האָבן תיכף נאָך זייער פארנעמען ווארשע באשטימט דעם

פאוויאק אלס תפיסה פאר פאָליטיש אומזיכערע עלעמענטן. עס האָט נישט לאנג געדויערט און דער פאוויאק איז באלד פול געווען מיט פאָליאקן, איינגעזעצטע אונטער פארשידענע חשדים אָדער סתם אזוי אָן א פארוואָס און א פארוואָס. די מאקסימאלע צאָל מענטשן, וועלכע דער פאוויאק האָט געקענט אויפנעמען, איז געווען 1500. די דייטשן האָבן אָבער דאָרט שטענדיק געהאלטן איבער 3000 ארעסטירטע. אזוי ארום קען מען זיך פאָרשטעלן, וואָס פאר א לעבנסבאדינגונגען די פאוויאקער ארעסטירטע האָבן געהאט אין די צייטן פון דער דייטשער ממשלה.

פאר די ארעסטירטע פאָליאקן איז דער פאוויאק געווען בלויז אן איבערגאנגס־עטאפּ. נאָך א געוויסער צייט פון זיצן, נאָך דער פארענדיקטער אויספאָרשונג, האָט די געשטאפּאָ ארויסגעגעבן א פסק איבערן ארעסטירטן. עס איז פאר אלעמען געווען א סוד, לויט וועלכע דינים עס ווערט אין געשטאפּאָ געפירט דער משפּט. דער ארעסטירטער האָט נישט געהאט קיין רעכט זיך צו פארטיידיקן און זיין פסק איז אים אפילו נישט געוואָרן פאָרגעלייענט. ממש ווי איבער א בהמה האָבן די נאַציס איבער דעם ארעסטירטן אויסגעפירט דעם אורטייל. עס זענען פאר דעם אומגליקלעכן געשטאנען אָפן פיר וועגן:

האָט ער געהאט א סך גליק, אָדער האָט זיין משפחה באוויזן אים אויסצוקויפן, איז ער באפרייט געוואָרן. זייער אָפט האָט מען די יונגע ארעסטירטע איבערגעשיקט אין שטראָף ארבעטס־לאגער, וווּ זיי האָבן געארבעט במשך פון צוויי חדשים און שפּעטער זענען זיי ארויסגעשיקט געוואָרן אויף צוואנג־ארבעט קיין דייטשלאנד. דער דריטער וועג איז געווען דער וועג אין קאָנצענטראציע־לאגער. כמעט אכציק פּראָצענט פון די ארעסטירטע פאָליאקן האָבן דורכגעמאכט דעם דאָזיקן וועג. יעדע וואָך איז אוועקגעשיקט געוואָרן פון פאוויאק א טראנספּאָרט פון עטלעכע הונדערט ארעסטירטע קיין אָשוויענטשים אָדער גראָסראָזען. חוץ דעם איז יעדע דריי חדשים פאָרגעקומען אין תפיסה א רייניקונג. דעמאָלט האָט מען אויסגעליידיקט די גאנצע תפיסה און טראנספּאָרטן פון טויזנטער מענטשן זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין די קאָנצענטראציע־לאגערן. די תפיסה איז ווידער פריי געוואָרן פאר נייע קרבנות. עס האָט טאקע נישט געדויערט מער ווי א וואָך אָדער צוויי און זי איז ווידער פול געווען פון ארעסטירטע. לסוף

איז כדאי צו שענקען עטלעכע ווערטער דעם פּערטן וועג. דאָס איז געווען דער וועג צו דער תּליה. קיין טויט־אורטיילן איבער פּאָליאַקן האָט אין פּאַוויאַק נישט אויסגעפעלט במשך פון דער גאַנצער צייט. אָבער באַזונדערס זינט דער העלפט פון יאָר 1943 ביז צום סוף פון דער דייטשער ממשלה זענען אין פּאַוויאַק אויסגעפירט געוואָרן עקזעקוציעס איבער אַ סך טויזנטער פּאָליאַקן.

שטענדיקע תושבים פון פּאַוויאַק

די פּוילישע אַרעסטירטע האָט מען געהאַלטן אין פּאַוויאַק נישט לענגער ווי דריי חדשים. בכלל זענען אָבער די אַרעסטירטע געווען צופרידן פונעם פאַרלאָזן דעם פּאַוויאַק. ראשית האָט אויף זיי דאָרט שטענדיק געלויערט דעם טויט, והשנית איז דער תּפיסה־רעזשים געווען אַ שווערער און אומדערטרעגלעכער.

עס זענען אָבער געווען פּאָליאַקן, וואָס האָבן באַוויזן פּיל־ווייניק איינצואָרדענען זיך אין תּפיסה. זיי זענען געווען באַשעפטיקט אויף פונקציעס, זיי האָבן זיך געשאַפן באַקאַנטשאַפטן און גוטע באַציאונגען מיט די וועכטערס. סוף כל סוף האָבן זיי אין שטאָט געהאַט זייערע משפּחות. צוליב די אַלע סיבות האָבן זיי געשטרעבט אַזוי לאַנג ווי נאָר מעגלעך צו בלייבן אין תּפיסה און נישט צו לאָזן זיך דעפּאָרטירן אין די לאַגערן. אַ געוויסן (פאַרשטייט זיך נישט קיין גרויסן) טייל פון די פּוילישע אַרעסטירטע איז טאַקע געלונגען אָפּצוזיצן יאָרן אין פּאַוויאַק.

אין תּפיסה־שפּיטאָל האָבן געאַרבעט דריי פּוילישע מעדיקער. זיי זענען געזעסן זינט דעם יאָר 1940 ביז זומער 1944. פאַר דער עוואַקואַציע האָבן זיי די דייטשן געלאָזט פריי.

דער שרייבער פון דער תּפיסה־קאַנצעלאַריע איז געווען אַן אַרעסטירטער פּאָליאַק. ער איז אויך געווען אַן איינגעזעסענער תּושב פון פּאַוויאַק כמעט פונעם ערשטן טאָג פון דער דייטשער אָקופּאַציע. אים וואָלטן די דייטשן קיין מאָל נישט באַפרייט, ווייל דער דאָזיקער מענטש האָט געקענט צו פיל סודות זייערע. דער שרייבער האָט זיך וועגן דעם אָפּגעגעבן

חשבון. ער האָט נישט געוואַרט ביז צום לעצטן מאָמענט. ער האָט אויס־געניצט א געלעגנהייט און געמאַכט פּליטה.

א געוויסע צאָל פּוילישע פּאַכלייט האָבן געאַרבעט אין די פּאַוויאַק־וואַרשטאַטן. עס זענען לרוב געווען שניידערס און שוסטערס. אַזוי ווי מען האָט זיי געדאַרפט האָבן צו דער אַרבעט אין די וואַרשטאַטן, האָט מען זיי נישט אָוועקגעשיקט. זיי האָבן אַלזאָ אויך געהערט צו די שטענדיקע פּאַוויאַק־תושבים. אויך האָבן די טראַנספּאָרטן נישט נוגע געווען די קליינע צאָל קרימינעלע אַרעסטירטע, וואָס זענען געזעסן אין פּאַוויאַק אַ־יפן סמך פון די פאַרמלחמהדיקע אורטיילן. די דאָזיקע קרימינאַליסטן זענען ביי די דייטשן געווען באַזונדערע מיוחסים.

לסוף האָבן צו די שטענדיקע פּאַוויאַקער תושבים געהערט די הונ־דערט פופציק יידישע פּאַכלייט. פאַר זיי איז נישט געווען, נישט קיין מעג־לעכקייט אַרויסצוציין אויף דער פריי און נישט קיין מעגלעכקייט אוועק־געפירט צו ווערן אין טראַנספּאָרט. בלויז איין וועג איז פאַר זיי געשטאַנען אָפן. דאָס איז געווען דער וועג צו דער „אומזידלונג", דער וועג צום טויט. אָבער כל זמן זייער אַרבעט איז נאָך געווען נוצלעך פאַר די דייטשן, האָט מען זיי געהאַלטן אין פּאַוויאַק, מען האָט זיי געגעבן דאָס ביסל זופּ און געהייסן זיי שווער אַרבעטן, ביז עס וועלן אָנהאַלטן די לעצטע כוחות.

די דאָזיקע יידן זענען אַלזאָ געווען די שטענדיקע תושבים פון דער תפיסה, וואָס מען האָט זיי געהאַלטן אויף באַזונדערע רעכט, אויף די רעכט צו אַרבעטן אָדער תיכף צו שטאַרבן.

יידישע אַרעסטירטע

יידן זענען געווען געשטעמפּלט אַלס „אַ פּאָליטיש אומזיכערער עלע־מענט". דערפאַר האָט מען אַלע אַרעסטירטע יידן איינגעזעצט אין פּאַוויאַק. ווען עס איז נאָך אין וואַרשע געווען דאָס געטאָ, האָט מען אין פּאַוויאַק געבראַכט בלויז יענע יידן, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן אין וואַרשע אויף דער אַרישער זייט. דאַקעגן איז פאַר אַרעסטירטע יידן פון געטאָ געווען אַ צווייטע תפיסה אויף גענשא גאַס.

אין די צייטן, ווען יידן האָבן נאָך געלעבט אין געטאָ, ווען מען האָט

די געטאָ־חורבות געזען דורכן פענצטער
פון פאוויאַק.

אין פּאוויאַק געבראַכט אַ ייִד פון דער אַרישער זייט, איז ער דאָרט געזעסן ביז צו דער נאָענטסטער אַקציע. בשעת דער אַקציע איז ער אוועקגעשיקט געוואָרן צום אומשלאַגפּלאַץ און פון דאָרט צוזאַמען מיט אַלע ייִדן אויפן ווייטערן וועג קיין טרעבלינקע.

ווען איך בין געבראַכט געוואָרן אין דער פּאוויאַק־תּפיסה, זענען שוין נישט געווען קיין ייִדן אין וואַרשעווער געטאָ. דעמאָלט האָט מען שוין די ייִדן פון פּאוויאַק געפירט דירעקט צום עקזעקוציע־פּלאַץ. די עקזעקוציעס זענען פאָרגעקומען אין דער נאָענט פון דער תּפיסה. אַ געוויסע צייט אין די חורבות פונעם הויז דזשעלנאַ 25, פונקט אַנטקעגן דעם פּאוויאַק־טויער. שפּעטער איז דער עקזעקוציע־פּלאַץ אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויף זאַמענהאָפאַ 19, אויפן הויף פונעם אַמאָליקן ייִדנראַט. אויף דעם דאָזיקן עקזעקוציע־פּלאַץ זענען אומגעבראַכט געוואָרן סיי ייִדן, סיי פּאָליאַקן.

די עקזעקוציעס האָט אויסגעפירט אַן אָפּטיילונג דייטשע זשאַנדאַר־מען. צו דער דאָזיקער אָפּטיילונג זענען צוגעטיילט געוואָרן די סאַמע גרעס־טע פאַרברעכערס. זיי זענען ביי דער אַרבעט געגאַנגען אָנגעטון אין ווייסע מונדירן און מיר האָבן זיי דערפאַר גערופן די ווייסע זשאַנדאַרמען.

ווען מיר האָבן פון אונדזערע פענסטערלעך פון דער ווייטנס דערזען די דאָזיקע חברה לייט, איז אונדז דורכגעגאַנגען אַ שוידער. פון אונטער זייערע קאַסקעס האָבן אַרויסגעקוקט בייזע געשוואָלענע מאָרדעס, די ייִנגערע פון צווישן זיי האָבן געהאַט אַסעטישע פּנימער מיט פאַרביסענע ליפּן און אויגן, וואָס האָבן אויסגעדריקט כּעס און אומברחמנותדיקייט. די ווייסע זשאַנדאַרמען האָבן אויף זייער געוויסן געהאַט צענדליקער טוי־זנטער מענטשלעכע לעבנס. לעבנס פון אַלטע און יונגע מענטשן, לעבנס פון מענער, פרויען און קינדער.

די ייִדן פון דער באַפּעלשטעלע

נאָכן פאַרענדיקן די עקזעקוציע האָט די אָפּטיילונג ווייסע זשאַנ־דאַרמען פאַרלאָזט דעם עקזעקוציע־פּלאַץ, איבערלאָזנדיק די מתים אין רשות פון די ייִדן פון דער באַפּעלשטעלע. די דאָזיקע ייִדן זענען אַ באַזונדערער שמערצהאַפטער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון אונטערגאַנג פונעם ייִדישן

ווארשע. זייער גרופע איז באשטאנען פון עטלעכע צענדליק יונגען און מיידן, וואָס האָבן ס'רוב געשטאַמט פון די סאַמע נידעריקסטע קרייזן פון דער ווארשעווער יידישער אונטערוועלט. דער פירער זייערער איז געווען טריסק, א דיקער יידישער בעל עגלה פון פּאָווישלע.

ווען יידן האָבן נאָך געלעבט אין געטאָ, האָבן זיך די דאָזיקע יידן געמאָלדן צו די דייטשן אויף ארבעט. די דייטשן האָבן זיי אָנגענומען, קאָנשאַרירט זיי אין בנין פון דער געשטאַפּאָ באַפעלשטעלע פארן שטח פון געטאָ (אויף זשעלאַזנא גאַס) און איבערגעגעבן זיי די ארבעט פון אָפּרייניקן דאָס געטאָ פון מתים.

נאָכן אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ, ווען די דייטשן האָבן דורכגעפירט די ליקווידאציע פון די רעשטלעך באַהאַלטענע יידן, האָבן די דאָזיקע באַפעלשטעלע־יידן ארויסגעהאָלפן די דייטשע מערדערס אויפצודעקן די באַהעלטענישן און בונקערס און ארויסצושלעפּן פון דאָרט די באַהאַלטענע יידן. די ווינציקע יידן פון ווארשע, וואָס האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פון אלע שחיטות, טראָגן ביז צום היינטיקן טאָג אין זייערע הערצער שנאה און פאראכטונג צו די דאָזיקע שפּלדיקע פאררעטער פון זייערע אייגענע ברידער.

און איצט לאָמיר זיך אומקערן צום ענין פון די מתים. ביים עקזעקוציע־פּלאַץ איז געווען די אזוי גערופענע „פארברענונגסשטעלע". זי איז געווען גאַנץ פּרימיטיוו. א הויפן טרוקן האָלץ. אויף דעם האָבן די יידן פון דער באַפעלשטעלע ארויפגעוואָרפן די קערפּערס פון די דערמאָרדעטע קרבנות. צוגעדעקט זיי מיט א צווייטער שיכט האָלץ, באַגאָסן אלץ מיט בענזין און אונטערגעצונדן.

איז אן עקזעקוציע פאָרגעקומען ערגעצוווּ אין געטאָ מחוץ פונעם שטענדיקן עקזעקוציע־פּלאַץ, זענען אהין, אונטער א שמירה פון ווייסע זשאַנדאַרמען, צוגעפאָרן די באַפעלשטעלע־יידן מיט זייערע קליינע וועגעלעך, איינגעשפּאַנטע אין קליינע פערדלעך. די יידן האָבן פארלאָדן די מתים אויף די וועגעלעך און געבראַכט זיי צו פירן אויפן הויף פון זאַמענהאָפא 19, כדי זיי צו פארברענען. אָפט אָבער זענען עקזעקוציעס פון פּאָליאַקן פאָרגעקומען אין די גאַסן פון ווארשע. אין אזעלכע פאַלן האָבן שוין די דייטשן אליין צוגעפירט אין אויטאָס די מתים צו דער „פערברענשטעלע".

ווען די באפעלשטעלע־יידן איז נאך כדאי צו דערמאנען, אז לסוף האבן אויך זיי געפונען זייער טויט פון די דייטשע הענט. געשען איז די זאך אין די ערשטע חדשים פון יאר 1944. דייטשן האבן באשולדיקט די באפעלשטעלע־יידן אין צוגרייטן אן אויפשטאנד. ווי ווייט די דאזיקע באַ־שולדיקונג איז געווען א בארעכטיקטע, ווייס איך נישט. באקאנט איז מיר בלויז א פרט ווען געפינען ביי עטלעכע פון זיי געווער. אין א געווויסן טאג האט די געשטאפא די גאנצע גרופע יידן פון דער באפעלשטעלע איינגעזעצט אין פאוויאק און געהאלטן זיי דארט שטרענג אפגעזונדערט במשך פון עטלעכע טעג. אמאל, ווען איך האב פארטאג, געפירט דורך אן אוקראינער, דורכגעשפרייזט דעם תפיסה־הויף, האב איך אין א ווינקל פון הויף אונטער דער מויער באמערקט א גרויסן הויפן מתים. דער אוקראינער האט מיר געזאגט, אז דאס זענען די „זשידעס" פון דער באפעלשטעלע. דערביי האט ער מיט א סודותפולן ווינק צוגעגעבן:

— מען האט זיי די נאכט פארטיק געמאכט.

אזוי האט זיך פארענדיקט דאס קאפיטל באפעלשטעלע־יידן. דער טויט האט אויך זיי נישט פארשוינט.

דעם אנדערן טאג האבן מיר ביי דער מתים־ארבעט געזען אנדערע יידן. דאס זענען געווען יידן, געבראכטע פון לאדזשער געטא.

דער סוף פון פאוויאק

עס איז אבער אויך געקומען א סוף צום פאוויאק גופא. היינט איז ער שוין פונקט אזא חורבה, ווי זיין גאנצער ארום. נאכן דערשטיקן דעם ווארשעווער אויפשטאנד, דעמאלט ווען די דייטשן האבן פארברענט גאנץ ווארשע, האבן זיי אויך אויפגעריסן דעם פאוויאק.

ווען איך בין אהין געקומען אין יאר 1945 שוין נאך דער באפרייאונג, האב איך באטראכט די דאזיקע משונהדיקע חורבות און פאר מיינע אויגן האט זיך אנטפלעקט די נישטיקייט פון דער מענטשלעכער גאווה און פאר־ברעכערישער איינבילדונג. דער פאוויאק, דער דאזיקער —האט זיך גע־דאכט— אומבאזיגבארער סימבאל פון דער דייטשער אכזריותדיקער הער־שאפט, ליגט דא א צעבראקטער און א צעהאקטער אין פיצלעך אונטער

מיינע פיס. און איך, דער קליינינטשקער מענטש, וואָס איז פאר אים באַ־שטימט געווען אלס קרבן, שטיי דאָ און באטראכט אים.

ווי אויסגעכשופטע זענען בלוצלינג פאר די אויגן פון מיין נשמה דערשינען די לאנגע שורות פון טויזנטער פון מיינע חברים, מיטארעס־טירטע פון פּאוויאק, וואָס האָבן זייער טויט געפונען דאָ אין דער דאָזיקער באנדיטישער הייל. זיי זענען דערשינען מיט די זעלבע דערשראָקענע אויגן, מיט די זעלבע אויסדריקן פון זייערע פּנימער, פּונקט אזוי, ווי איך האָב עס ביי זיי געזען, בשעת מען האָט זיי געפירט צו דער עקזעקוציע.

איך בין מיט שנעלע טריט אנטלאָפן פון דאָרטן און בשעת דעם גאנצן וועג האָט זיך מיר געדאכט, אז איך הער זייער יאָמערן און קלאָגן. דאָס דאָזיקע פארשאָלטענע אָרט וויל איך מער נישט זען.

איצט וויל איך נאָך איין מאָל מאכן אויפלעבן אין מיין זכרון די גרוילעכע בילדער פון יענער שרעקלעכער צייט.

די לעצטע עדה יידן אין ווארשע

יידישע ארבעטער פון פאוויאק

מיט א רציחה, וואָס געפינט נישט קיין ביישפּיל אין דער געשיכטע פון פעלקער, האָבן די דייטשע מערדערס פארענדיקט זייער בלוטיק ווערק אין ווארשעווער געטאָ. במשך פון דער צייט, ווען דער אויפשטאנד האָט געדויערט און נאָכן ליקווידירן אים, האָט די דייטשע פּאָליציי צוזאמען מיט די עס.עס.־אָפּטיילונגען אויסגעברענט דאָרט מיט די וואָרצלען יעדן זכר פון יידישקייט. רדיפות קעגן די ווארשעווער יידן האָבן געהאט אן אנדערן כאראקטער, ווי רדיפות קעגן יידן פון די איבעריקע פּוילישע שטעט. דאָ איז חוץ דעם אויספירן היטלערס אנטיסעמיטישן אויסראָטונגס־פּראָגראם געקומען אויך צום אויסדרוק דער ווילן פון די קלענערע דייטשע מושלים צו נעמען אין די ווארשעווער יידן נקמה פאר מאכן דעם אויפ־שטאנד, פאר וואגן זיך אנטקעגן צו שטעלן זיי, די אומגעקרוינטע הערשער פון דער וועלט.

דערפאר איז טאקע די ליקווידאציע פון די ווארשעווער יידן דורכגע־

פירט געוואָרן אַזוי גרינגלעך, אַזוי אומברחמנותדיק. אויב דייטשן האָבן אין די איבעריקע פּוילישע שטעט איבערגעלאָזט נאָכן ליקווידירן די געטאָס הייפעלעך יידן אויף די אַרבעטס־פּלעצער, האָבן זיי אין וואַרשע געשאָכטן דעם לעצטן ייד, וואָס איז אַריינגעפאַלן צו זיי אין די הענט.

נאָך מיט עטלעכע חדשים צוריק פאַר דער ליקווידאַציע פון וואַר־שעווער געטאָ האָט די געשטאַפּאָ געשאַפן אין פּאַוויאַק אַ יידישע אַרבעט־טער־אָפּטיילונג. אַ גרופּע יידישע פאַך־אַרבעטער, ס׳רוב שניידערס און שוס־טערס, איז באַשעפטיקט געוואָרן אין די גרויסע און קליינע וואַרשטאַטן, וואָס זענען געווען אין דער תפיסה. בסך הכל זענען דאָס דעמאָלט געווען אַן ערך 100 יידן. זיי זענען קאַשאַרירט געוואָרן אין דער תפיסה גופא און יעדן זונטיק האָבן זיי געהאַט דאָס רעכט אַרויסצוגיין אין געטאָ, כדי צו באַזוכן דאָרט זייערע משפחות, וואָס האָבן נאָך דעמאָלט געלעבט.

נאָכן אויסברוך פון אויפשטאַנד זענען די פּאַוויאַקער יידן פאַרמאַכט געוואָרן אין די תפיסה־קאַמערן. אין אַ געוויסן פרימאָרגן אין די ערשטע טעג פון חודש מאַי 1943 איז אין פּאַוויאַק אָנגעקומען אַן אָפּטיילונג פאַרניכטונג־זשאַנדאַרמען. זיי האָבן מיטגעבראַכט דעם באַפעל פון דער פאַרניכטונגס־קאָמאַנדאַנטור צו ליקווידירן די הונדערט פּאַוויאַקער יידי־שע פאַכלייט. די יידן האָבן זיך געמוזט אַליין אויסטון אין הויף פון דער תפיסה. דערנאָך האָט מען זיי, שוין אויסגעטועטע ביז צו דער אונטער־שטער וועש, אויפגעלאָדן אויף אויטאָמאָבילן און אַוועקגעפירט אין געטאָ.

דאָס איז שוין געווען זייער לעצטער באַזוך אין געטאָ. ציטערנדיקע און מיט אַנגסטן באַגאָסענע זענען זיי דורך די מערדער צוגעפירט געוואָרן אויף זאַמענהאָף גאַס 19 און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

דייטשן קענען זיך נישט באַגיין אָן יידישע פאַכלייט

פון די הונדערט יידישע פאַכאַרבעטער זענען זיבן מענטשן אָפּגע־ראַטעוועט געוואָרן פון דער שחיטה. דאָס זענען געווען די סאַמע וויכ־טיקסטע אַרבעטער, וואָס האָבן געהאַט געפונען חן אין די אויגן פון די געשטאַפּאָוצעס פון דער תפיסה־וואַך. די דאָזיקע געשטאַפּאָוצעס האָבן

באהאלטן די זיבן יידן, בשעת די זשאנדארמען זענען געקומען זיי אוועק־נעמען.

די זיבן יידן זענען געוואָרן דער אָנפאנג פון א נייער גרופּע יידישע פאכלייט, וואָס איז ווידער געשאפן געוואָרן אין פּאוויאק. די דייטשן האָבן זיך נישט געקענט באגיין אָן די יידישע ארבעטער, וואָס זענען געווען די בעסטע פאכלייט און וואָס האָבן דערצו נאָך געהאט די דאָזיקע מעלה, אז זיי זענען געווען יידן, אלזאָ מענטשן אָן שום פּרעטענזיעס, וואָס זענען צופרידן געווען דערמיט, וואָס מען האָט זיי כאָטש פאר א קורצע צייט געשאָנקען דאָס לעבן. אזעלכע שקלאפן האָט מען דאָך אמלייכטסטן גע־קענט אויסנוצן, ארויסיאָגן פון זיי די נשמות, מאטערן און פּייניקן, וויפיל דאָס הארץ האָט נאָר געגלוסט.

דערווייל האָבן שוין די דייטשע רוצחים געהאט פארענדיקט זייער „רומפּולן" קאמף אין ווארשעווער געטאָ. די ליקווידאציע פון די יידן איז געווען שוין א פארטיקע זאך. בלויז א זייער ווינציקע צאָל ווארשעווער יידן האָט זיך נאָך פארן אויסברוך פון אויפשטאנד באזעצט אויף דער ארישער זייט פון דער שטאָט און לעת עתה זענען די דאָזיקע יידן געווען די אָפּ־געראטעוועטע. אָבער דאָס לעבן פון די דאָזיקע אָפּגעראטעוועטע יידן איז דאָרט אויף דער ארישער זייט ווייט נאָך נישט געווען זיכער. א טייל פון זיי האָט שטענדיק געמוזט זיצן אין די באהעלטענישן, די אנדערע, וואָס זייער אויסזען האָט נישט פארראטן זייער יידישע אָפּשטאמונג, זענען ארום־געגאנגען איבער די ווארשעווער גאסן. די סכנה אין יעדן מאָמענט דער־קענט צו ווערן פון דייטשן און פּאליאקן האָט אויף זיי געלאָקערט אויף שריט און טריט.

חוץ דעם האָט ווארשע געצויגן צו זיך יידן פון אלע שטעט אין פּוילן. סוף כל סוף איז עס געווען די גרעסטע שטאָט פון לאנד און דאָרט האָט מען זיך אמלייכטסטן געקענט פארלירן צווישן דער באפעלקערונג. קיין ווארשע זענען טאָקע טאָגטעגלעך געקומען יידן פון די פּראָווינץ־שטעט. דורך טויזנטער סכנות האָבן זיי באוויזן דורכצושלאָגן זיך, שווערע נסיונות זענען זיי אויסגעשטאנען און לסוף געקומען קיין ווארשע, וווּ זיי האָבן געהאָפט צו געפינען א מקום מנוחה, וואָס וועט זיי דערמעגלעכן איבער־צולעבן די שרעקלעכע צייטן. די אלגעמיינע צאָל יידן, וואָס האָבן זיך אין

יענער צייט נעפונען אויף דער ארישער זייט פון ווארשע, האָט מען אָפּ־געשאַצט אויף אַן ערך פופציק טויזנט. איך האַלט, אַז די דאָזיקע צאָל איז יעדנפאלס נישט קיין איבערגעטריבענע.

די דאָזיקע פופציק טויזנט יידן האָבן זיך נעפונען אין א שטענדיקן הארטן קאַמף פאר זייער לעבן. די געשטאַפּאָ האָט אָנגעווענדט אַלע מעג־לעכע מיטלען, כדי צו דעמאַסקירן און ליקווידירן די דאָזיקע שארית הפליטה. אָבער מיט אַן איבערמענטשלעכן אויסדויער, ממש מיט א כוח פון טיטאַנען, האָבן די דאָזיקע שאָטנס פון אמאָליקע מענטשן זיך אַנט־קעגנגעשטעלט דער ריזן־מאַשין פון געפערלעכן שונא. געטריבן פון אָרט צו אָרט, בייטנדיק אומאויפהערלעך דאָקומענטן און דירות, ענדערנדיק זייער אויסזען, האָבן זיי מיט זייערע פארפאָלגערס געפירט א שפּיל פון קאַץ און מויז.

נישט תמיד איז דער שפּיל געלונגען. אָפט זענען יידן פון דער ארי־שער זייט אריינגעפאַלן אין די מערדערס הענט. זיי האָבן זייער קאַמף פאר־שפּילט. די דאָזיקע פארשפּילטע האָט מען געבראַכט אין פאוויאַק און דאָס איז שוין געווען דער סוף פון זייער שווערן וואַנדער־וועג.

די לעצטע עדה יידן

דורכשניטלעך האָט מען געבראַכט אין פאוויאַק אַן ערך 500 יידן א חודש. פון צווישן די דאָזיקע קרבנות האָבן די דייטשן אויסגעקליבן פאַכלייט, צוגעשלאָסן זיי צו די ערשטע זיבן, וואָס זענען געווען די שארית הפליטה פון דער ערשטער ארבעטער גרופּע און פון זיי צוזאַמען געשאַפן די צווייטע יידישע ארבעטער גרופּע פון פאוויאַק.

בסך הכל האָט די צווייטע פאוויאַקער ארבעטער גרופּע קיין מאָל נישט דערגרייכט קיין העכערע צאָל ווי הונדערט פופציק יידן. דערפון קען מען זיך פאָרשטעלן, ווי שווער עס איז געווען פאר א ייד, וואָס איז אריינגעפאַלן אין פאוויאַק, צו דערגרייכן דאָס דאָזיקע אומבאַשרייבלעכע גליק אריינגערעכנט צו ווערן אין דער דאָזיקער גרופּע. א טייל פון דער גרופּע האָט געאַרבעט אין די תפיסה־ווארשטאַטן. די איבעריקע האָבן אויס־געפירט די סאַמע שווערסטע ארבעטן.

צווישן די יידן איז אויך געווען א גרופּע אויטאָ־מעכאַניקערס, וואָס האָבן געאַרבעט אין די געשטאַפּאָ־גאַראַזשן אויף די „דינאַסן"*). די דאָזיקע גרופּע מעכאַניקערס איז אין אָנפאַנג אָנגעשלאָסן געווען צום פּוילישן אונטערגרונט. אין אויגוסט 1943 האָט זי אָבער דורכגעפירט אַ גרויסן זאַבאָטאַזש־אַקט און איז מיט אַ פּאַסיק אויסגענוצט אויטאָ פון דער געשטאַפּאָ אַוועקגעפאָרן צו די פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער.

דאָס אַנטלויפן פון די יידישע מעכאַניקערס האָט אַ געוויסע צייט געהאַלטן די דייטשן אין אַ מין צעטומלונג, און ערשט אין חודש דעצעמבער 1943 האָבן זי די דייטשן אַריבערגעטראָגן אין פּאַוויאַק און פאַראייניקט זי מיט דער יידישער פּאַוויאַקער אַרבעטער־גרופּע.

שווער איז געווען דאָס לעבן פון די געפאַנגענע פון דער יידישער אַרבעטער־גרופּע. בייטאָג האָבן זיי געמוזט שווער האָרעווען, ביינאַכט זענען זיי געלעגן פאַרשפּאַרטע אין די תפיסה־קאַמערן און די ווערים האָבן זיי לעבעדיקערהייט אויפגעפרעסן. דאָס עסן איז נישט געווען צו דער זעט און די יעניקע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט מיט אייגענע מיטלען צו שאַפן זיך דאָס עסן, זענען געפאַלן פון די כוחות. צו דעם אַלעמען האָבן זיי אומאויפהערלעך געהאַט אויסצושטיין א גיהנום פון רדיפות מצד די דייטשע וואַכמייסטערס און זייערע אוקראַינישע באַהעלפערס.

הגם דאָס לעבן פון די יידן איז געווען אַזוי שווער, די געמיטער אַזוי פאַרביטערט און די צוקונפט אַזוי האָפענונגסלאָז, האָבן זיי אַלס די לעצטע מאָהיקאַנער פונעם אַמאָליקן וואַרשעווער יידנטום געטראָגן אויף זייערע שוואַכע פּלייצעס די אחריות פאַרן כבוד פון דער לעצטער וואַרשעווער עדה. זייער איצטיק נעבעכדיק לעבן האָבן זיי געפירט אין א שטענדיקן באַוווּסטזיין, אַז זיי האָבן צו דערפילן די הייליקע שליחות צו זיין די סימבאָלישע פאָרזעצער פון דער אַמאָליקער גרויסער און רומרייכער יידישער קהילה.

הויך האָבן זיי געהאַלטן די פאָן פון יידישן כבוד. הויך איבער די קעפּ פון די דייטשע חיהשע מערדערס, די שפלדיקע פּחדנים און רוצחים.

די קאַמערן פון טויט

„יודען־העפטלינגע" און „יודען +"

די קאַמער נר. 258 האָט זיך געפונען אויף דער אכטער אָפּטיילונג

---

*) א גאָרטן, ווו עס פלעגן פאָרקומען ספּאָרט־פאַרוויילונגען.

די חורבות פונעם פּאוויאַק פֿאָטאָגראַפירט נאָך דער באַפרייאונג

אין קעלער פון תפיסה־בנין. זי איז נאָך נישט געווען די דירעקטע קאמער פון טויט, הגם געזעסן זענען דאָרט בלויז יידן. די יידן פון דער קאמער 258 זענען געווען די „יודען־העפטלינגע". פארשטיין דארף מען דאָס אויף פאָלגענדיקן אופן:

מענטשן זענען איינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה אונטער א חשד, אז זיי זענען יידן. אין דער געשטאַפּאָ ביים פארהער האָבן זיי זיך נישט מודה געווען אין זייער מוראדיקן „פארברעכן". להפך, זיי האָבן געטענהט, אז זיי זענען די סאמע ערלעכסטע גויים, זיי שטאמען פון דעם אָדער א צווייטן מקום, ווו עס לעבן נאָך עד היום זייערע קרובים. דאָס אלץ האָבן זיי געמוזט זאָגן אין הסכם מיט די פאלשע פאפירן, וועלכע די געשטאַפּאָ האָט ביי זיי געפונען. אויב איינער איז געווען א חכם און געזאָגט, אז זיינע קרובים זענען שוין געשטאָרבן, האָט ער תיכף געמוזט באווייזן, ווו זיי האָבן גע־לעבט און אויף וועלכן בית עולם זיי זענען געבראכט געוואָרן צו קבורה.

דער געשטאַפּאָ רעפערענט, וועלכער האָט געפירט דעם פארהער, האָט ביי זיך פארצייכנט אלץ, וואָס דער ארעסטירטער האָט געזאָגט. דערנאָך האָט ער דורכגעפירט די אויספאָרשונג. דערווייל איז דער ארעסטירטער געזעסן אין קאמער נר. 258 אלס „יודען העפטלינג".

די אויספאָרשונג האָט ווי ביי איינעם פארשידן געדויערט. דורכ־שניטלעך ביז זעקס וואָכן, אָבער ווען עמיצער האָט אויף זיינע פאפירן געהאט אָנגעשריבן דאָס געבורטס־אָרט ערגעצוו אין א ווייטער פארוואָר־פענער געגענט, איז ביז די געשטאַפּאָ האָט דאָרט דורכגעפירט די אויס־פאָרשונג, האָט געקענט דויערן אפילו ביז דריי חדשים. דער דאָזיקער ארעס־טירטער האָט געהאט א האָפענונג צו לעבן נאָך דריי חדשים.

ביי מענער איז דער גאנצער ענין פון דער אויספאָרשונג געווען פאָראויס שוין א פארשפילטער. ווי גוט די אויספאָרשונג זאָל נישט אויס־פאלן, איז ביי אים געווען דער „קאָרפּוס דעליקטי", פון וועלכן ער האָט זיך סיי ווי נישט געקענט ריינוואשן. אָבער ביי יידישע פרויען האָב איך געקענט א ריי פאלן, באזונדערס ווען זיי האָבן געהאט גוטע פאפירן, אז די אויספאָרשונג איז דורכגעגאנגען גינסטיק און די פרויען זענען בא־פרייט געוואָרן.

הכלל, מען זיצט דערווייל אין קאמער נר. 258 און מען וואַרט אויף

א נס. די צייט לויפט דורך און די אויספארשונג ענדיקט זיך. דער רעפע־רענט באקומט ידיעות, פון וועלכע עס ווערט קלאר, אז דער ארעסטירטער האט געזאגט ליגן. דאס איז שוין גענוג, כדי צו פארענדיקן דעם ענין. די געשטאפא שפילט זיך שוין מער נישט מיטן ארעסטירטן. דער באשטע־טיקטער ליגן איז שוין א באוויז, אז דער ארעסטירטער איז א ייד. ער ווערט תיכף ארייגעשטעלט אויף דער נאענטסטער רשימה „צור אומזיד־לונג". אויף א פשוטן לשון הייסט דאס, אז ער ווערט פארמשפט צום טויט.

דערנאך קומט די רשימה פון דער געשטאפא צו דער פאוויאק־קאנ־צעלאריע. דער ייד ווערט אויסגעשטראכן פון דער „העפטלינגס ליסטע" און זינט דעם מאמענט טראגט ער אויף זיך דעם סימן פלוס (+). דאס הייסט, אז ער איז שוין מער נישט קיין מיטגליד פון דער לעבעדיקער וועלט. ער געהערט שוין צו יענע, וואס האבן זייערס אפגעלעבט. תיכף נעמט דער וואכמייסטער ארויס דעם ייד פון דער קאמער 258 און פירט אים אריין אין דער שכנותדיקער קאמער נר. 257. דאס איז שוין די דירעקטע קאמער פון טויט. דער ייד ווייסט שוין איצט באשיינפערלעך, אז צומארגנס וועט ער זיין א מת.

אין דער קאמער נר. 257 איז דער פארמשפטער נישט פאראיינזאמט. יעדן טאג זיצן דארט עטלעכע יידן. זיי האט מען געכאפט אויף דער ארי־שער זייט און אזוי ווי זייער יידישקייט איז אין געשטאפא אן שום ספק פעסטגעשטעלט געווארן, זענען זיי געקומען אין פאוויאק שוין מיט א פאר־טיקן אומזידלונגס" פסק. אזוי זיצן זיי אין דער קאמער 257 ביז מארגן פרי. דעמאלט ווערן זיי ארויסגעפירט צו דער עקזעקוציע.

אינעם תפיסה־אפאראט הערשט אן ארדענונג לויטן דייטשן מוסטער. אלץ שטייט אויף פינקטלעכקייט. פונקט אזוי ווי א גוטער באלעבאס רייי־ניקט יעדן טאג זיין הויז, נעמט צוזאמען דאס מיסט און ווארפט עס ארויס אין מיסט קאסטן, אזוי טוט אויך די תפיסה־וואך מיטן „יידישן מיסט". יעדן טאג אין דער פרי ווערן די „יודן פלוס" ארויסגעפירט צום דערשיסן. די קאמער פון טויט איז שוין ווידער ליידיק. אבער נישט מער ווי צוויי שעה וועט זי שטיין ליידיק. פינקטלעך אזייגער צוועלף צו מיטאג קומען די אויטאס פון שוכא, וואס ברענגען פרישע קרבנות. די קאמער 257 וועט אין צוויי שעה ארום ווידער אויסגעפילט ווערן מיט „יודן פלוס".

אין דער קאמער 258

א צוזאמענשטעל פון פארשידנארטיקע מענטשן

א מאָדנעם צוזאמענשטעל פון מענטשן האָב איך אין מיין קאמער 258. צווישן די 28 ארעסטירטע זענען מיר 23 יידן. די איבעריקע 5 זענען ציגיינער. קיין באזונדערס אינטערעסאנטע געשטאַלטן געפין איך נישט צווישן די ציגיינער. ווי אלע ציגיינער, פערד גנבים אָדער סתם מענטשן אָן א פּראָפעסיע, וואָס שיקן ארויס זייערע ווייבער מיט די קינדער אין גאס בעטלען. צוליב די דאָזיקע חברה לייט האָבן מיר געהאט אויסצושטיין א סך צרות, אָבער וועגן דעם וועל איך דערציילן אין א שפּעטערן קאַפּיטל.

די 23 יידן שטעלן מיט זיך פאָר א קאָמפּלעט פון פארשידנארטיקע מענטשן, וואָס קומען ארויס פון פארשידענע סביבות. עס זענען דאָ עטלעכע אלטע ווארשעווער תושבים, וואָס אמאָל זענען זייערע נעמען גוט באקאנט געווען צווישן די ווארשעווער יידן. א באדייטנדיקע צאָל אינטעליגענטן, דאָקטוירים, אדוואָקאטן און אינזשיניערן. עטלעכע משומדים, טאקע ריכטיקע משומדים פון פאר דער מלחמה און אויך אזעלכע, וואָס האָבן זיך שוין ביי די דייטשן געמאכט פאר משומדים, ווייל זיי האָבן געטראכט, אז אויף אזא אופן וועט זיי געלינגען צו ראטעווען זיך דאָס לעבן. די דאָזיקע משומדים, וואָס זייערע נעמען זענען גוט באקאנט געווען אין דער פּוילישער געזעלשאפט, האָבן צענדליקער יאָרן אָפּגעלעבט אין זייערע סביבות און אָפט האָט מען בכלל נישט געוווּסט, אז זיי שטאמען אָפּ פון יידן. די היטלעראָווצעס האָבן אָבער אנטפּלעקט דעם סוד פון זייער יידישער אָפּשטאמונג און איין מאָל שוין אריינבאקומען זיך אין זייערע מערדערישע הענט, איז דער משומד, פּונקט אזוי ווי אלע איבעריקע יידן, געווען א פארלוירענער.

צווישן מיינע חברים, די ארעסטירטע פון קאמער 258, זענען אויך געווען עטלעכע לייט פון דער ווארשעווער אונטערוועלט. עס זענען אויך מיט אונדז געזעסן צוויי יינגלעך פון אן ערך 18 יאָר. דאָס אויפפירן זיך פון די דאָזיקע יינגלעך און זייער גאנצע מענטאליטעט זענען מאָדנע צוגעפּאסט געווען צו דער תקופה, אין וועלכער מיר האָבן דעמאָלט געלעבט. נישט קיין חידוש. עס איז א באקאנטע זאך, אז קינדער און יוגנט לאָזן זיך אמלייכטסטן משפּיע זיין דורכן גייסט פון דער צייט.

י. הירשהויט

די ערשטע טריט

ווען איך בין דאָס ערשטע מאָל אריינגעקומען אין קאמער — דעם אמת געזאָגט, בין איך אריינגעשפּרונגען, באקומענדיק פון הינטן א פייער־דיקן זעץ פונעם דייטשן וואכמייסטער — בין איך געווען א ביסל צעטומלט. א רגע בין איך שטיין געבליבן אין מיטן קאמער און זיך ארומגעקוקט. דעם ערשטן איינדרוק האָבן אויף מיר געמאכט די יידישלעכע פּנימער פון די מענטשן, וואָס זענען דאָרט געזעסן. איך האָב זיך תיכף דערפילט עפּעס היימיש, ווי איך וואָלט מיך פון עפּעס א לאַנגער רייזע אומגעקערט א היים. — איז נאָך פאראן ערגעץ אויף דער וועלט אזוי פיל יידן? — האָב איך א טראכט געטון.

אין דער זעלבער רגע האָב איך מיך אליין פאר זיך פארשעמט צוליב מיין נארישקייט. בסך הכל זענען עס עטלעכע יידן פּונקט אזוי אומגליק־לעכע ווי איך. איבער וואָס קען מען זיך דאָ דען וווּנדערן?

אין מיטן קאמער איז ביז צו דער העלפט א נאקעטער געזעסן אויף דער ערד א מענטש מיט א באזונדערס יידישלעכן אויסזען. נעבן אים איז געשטאנען א בלעכענער וואשבעקן. דער ייד האָט די הענט געהאלטן איינ־געטונקען אינעם רויטלעך ברוינעם ברודיקן וואסער, פון אונטער וועלכן עס האָבן ארויסגעשטאַרט נאסע עקן פון עפּעס א שמאטע. דער ייד האָט געוואשן זיין העמד. אָבער ווען איך בין אזוי מיט אן אימפּעט אריינגע־פלויגן אין קאמער, האָט ער אויף א רגע אָפּגעשטעלט זיין ארבעט, כדי מיך צו באטראכטן. אזוי ווי איך האָב אים דעם ערשטן באמערקט, האָב איך אים באטראכט און מיר זענען געשטאנען אנטקעגן איינער און געקוקט זיך ביידע גלייך אין די אויגן. אין זיינע אויגן איז געווען א מילדער שמייכל, אין וועלכן איך האָב באמערקט א פונק פון א מענטשלעך געפיל. אזא בליק איז פאר מיר דעמאָלט געווען א נייעס, מחמת איך האָב שוין א לאַנגע צייט פריער געפירט מיין לעבן אין שווערע באדינגונגען, ארומגערינגלט פון שונאים, געטריבן פון אָרט צו אָרט, באגעגענענדיק אומעטום בלויז ווילדע חיות, וואָס האָבן געלאָקערט אויף מיין לעבן. איך האָב שוין כמעט ווי געהאט פארגעסן, אז עס איז ערגעצוו אויף דער וועלט נאָך פאראן דער מענטש.

די דאָזיקע אויגן האָבן מיך צו זיך צוגעצויגן. איך האָב מיך מיט א טריט דערנענטערט צום ייד און וועלנדיק אָנהייבן מיט אים א געשפּרעך, האָב איך אים געפרעגט:

— נאָך וואָס וואַשט איר דאָס העמד? צו דער עקזעקוציע וועט מען אייך אָננעמען אויך מיטן ברודיקן העמד.

— איך זיץ שוין דאָ דריי וואָכן — האָט ער מיר מיט א שטילער שטימע געענטפערט, פּונקט ווי ער וואָלט זיך פאר מיר פארענטפערט — איך קען דאָך נישט וויסן, ווי לאַנג עס וועט מיר נאָך אויספאלן דאָ צו זיצן. איך וויל נישט, אז די ווערים זאָלן מיך אויפפרעסן לעבעדיקערהייט.

בשעת מעשה האָבן מיך ארומגערינגלט די איבעריקע ארעסטירטע. זיי האָבן מיר אָנגעהויבן צו שטעלן פארשידענע פראגן וועגן די נייעס פון דער וועלט. דער עיקר, ווי אזוי האלט עס אויף די פראָנטן און ווי ווייט פון אונדז געפינט זיך די רויטע ארמיי.

דאָס זענען דאָך געווען די לעבעדיקסטע ענינים, וואָס האָבן נאָך געקענט פאראינטערעסירן די דאָזיקע כמעט שוין טויטע מענטשן. זייער איינציקע האָפענונג אויף צו ראטעווען זיך איז געווען די תיכפדיקע מפּלה פונעם רשע. מיט די אויגן פון זייערע פארמאטערטע נשמות, נישט לייענענ־דיק קיין צייטונגען, האָבן זיי די געשעענישן געזען פאָראויסגיין מיט פאר־שנעלערטע טריט. מיט א וואָך צוריק איז געקומען א נייער, האָט ער זיי געזאָגט, אז די סאָוויעטן האָבן פארנומען טולאַ און האָבן זיך דערנענטערט צו אריאָל. די אליאירטע האָבן צעשלאָגן איטאליע, וואָס האלט שוין ביים קאַפּיטולירן. אפשר וועט דאָס שוין זיין דער סוף פון דער מלחמה? במשך פון א וואָך צייט האָט אפשר די גאנצע זאך געמאכט א גרויסן פאָרשריט?

אָבער צוליב די ארעסטירטע פון דער קאמער 258 וואָלט זיך די מלחמה געמוזט פארענדיקן היינט אָדער שפּעטסטנס מאָרגן. אויב נישט, וועלן זיי נישט דערלעבן איר סוף. וויפל האָט דען אזא ארעסטירטער נאָך צו לעבן? א טאָג אָדער אפשר א וואָך. במשך פון דער דאָזיקער קורצער צייט מוז געשען דער נס. און אויב נישט? וועגן דעם טראַכט נישט דער ארעסטירטער ייד פון דער קאמער 258. דאָס ווייסט ער סיי ווי גוט. דאָס איז א זעלבסטפארשטענדלעכע זאך.

הכלל, איך האָב תיכּף פאר מיינע נייע חברים ארויסגעשיט אלע

נייעס, וועלכע איך האָב געקענט. מיר האָט זיך גערדאכט, אז מיט די נייעס וועל איך זיי אויפמונטערן און דערפרייען. די נייעס פון די פראָנטן זענען געווען באזונדערס גוטע. לסוף אָבער האָט זיך ארויסגעוויזן, אז די יידן זענען אנטוישט. אין זייער פאנטאזיע האָבן זיי די געשעענישן געזען שוין ווייט פאָראויסגערוקט און דאָ ווייזט זיך ארויס, אז די רוסן זענען נאָך זייער ווייט, און די אליאירטע טוען זייער ארבעט צו לאנגזאם. אויף וואָס קען מען איצט דאָ האָפן?

שטיל זענען זיי איצט געזעסן אויף זייערע שטרויזעק. יעדער א פאר־טראכטער אין זיך, אין זיינע געדאנקען וועגן זיין גורל.

ביי דער ארבעט

לאנגזאם האָב איך מיך איינגעלעבט מיט מיין ארום. מיטן ייד, וואָס האָט געוואשן זיין העמד דעמאָלט, ווען איך בין געקומען, האָב איך מיך באפריינדעט. ער האָט זיך טאקע ארויסגעוויזן אלס סימפאטישער מענטש, א יונגערמאן פון לובלין מיטן נאָמען פישמאן. הגם זיין אויסזען האָט זיך תיכף געוואָרפן אין די אויגן, האָט ער צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד געלעבט אין ווארשע אויף אָרישע פאפירן. ער האָט געמוזט גיין אר־בעטן, מחמת ער האָט נישט פארמאָגט קיין שום געלט־מיטלען און נישט געהאט פון וואָס צו לעבן. פישמאן האָט צוזאמען מיט עטלעכע פאָליאקן געארבעט אין א דייטשער ביורא. זיינע פוילישע מיטארבעטער האָבן אָבער אין אים תיכף דערקענט א ייד. עס האָט נישט לאנג געדויערט און פיש־מאנען האָט צוגענומען די געשטאפאָ. איצט ווייסט ער, אז ער האָט שוין זיין לעבן פארשפילט. ער האָפט נאָר, אז זיין פרוי און קינד וועט געלינגען זיך אויסצובאהאלטן פאר די מערדער, הגם אָן געלט וועט דאָס נישט זיין קיין לייכטער ענין.

פון די צרות איז פישמאן קראנק. עפּעס איז ביי אים אן אויער נישט מיט אלעמען. ער ליידט גרויסע יסורים און הערט שוין גאָרנישט אויף איין אויער. וועגן גיין צו א דאָקטאָר איז נישטאָ קיין רייד. יידן האָבן נישט אויפן פאוויאק דאָס רעכט צו געניסן פון מעדיצינישער הילף.

איצט איז גאנץ שטיל געווען אין אונדזער קאמער. מידע פון דער

היץ און אָפּגעמאַטערטע פון הונגער זענען מיר געזעסן אויף די שטרויזעק. קיינעם האָט זיך נישט געוואָלט אָנהייבן א געשפּרעך. אזוי ווי עס האָט זיך שוין דערנענטערט די מיטאָג־צייט, האָבן מיר שוין אַלע אויסגעקוקט אויף דעם ביסל וואַסערדיקע זופּ, וואָס האָט שוין אין קורצן געדאַרפט פאַרטיילט ווערן.

פּלוצים האָט זיך א פּראַל אויף געטון די שווערע טיר פון אונדזער קאַמער. דער קאַפּאָ, א יונגער שייגעץ מיט א ווילדן בליק, וואָס האָט באַזונדערס אונדז יידן באַהאַנדלט זייער אכזריותדיק, איז געשטאַנען ביי דער שוועל. דער קאַפּאָ האָט אונדז געדראָט מיט א לאַנגער לעדערנער בייטש און געשריגן:

— זשידקי דאָ ראָבאָטי.

מיר זענען אַלע אויפגעשפּרונגען פון אונדזערע ערטער. דער קאַפּאָ האָט זיך ארומגעקוקט, אזוי ווי ער וואָלט עמעצן געזוכט און ער האָט א פרעג געטון:

— ווו איז דער סטאַראַסטע?

קאַזיק, דער סטאַראַסטע, איז אַרויסגעטרעטן.

— איך בין דאָ, פּאַניע קאַפּאָ.

— אכט יידן מוזן תיכּף אַרויסגיין צו דער אַרבעט. תיכּף קלייב זיי אַליין אויס, ווייל אז נישט, וועל איך עס טון און דעמאָלט וועט מיט אייך זשידקעס זיין שוין ערגער.

— תיכּף, פּאַניע קאַפּאָ, וועט איר האָבן די אכט מענטשן צו דער אַרבעט — האָט אים קאַזיק פאַרזיכערט.

עס איז געווען כמעט ווי א געזעץ אין דער תפיסה, אז צו אַלע ברודיקסטע און שווערסטע אַרבעטן האָט מען גענומען די יידן פון דער קאַמער 258. מיר זענען טאָקע צו יעדן מאָמענט געווען צוגעגרייט, אז מען קען אונדז רופן צו אַן אַרבעט. כדי נישט צו געבן די פּייניקער קיין גרונט אונדז צו שלאָגן, האָבן מיר ביי זיך געהאַט אָרגאַניזירט א סדר, לויט וועלכן אַלע אַרעסטירטע האָבן געהאַט דעם חוב תיכּף צו מעלדן זיך, ווען מען וועט נאָר רופן. די אַלטע און די שוואַכע האָבן מיר באַפרייט פון דער אַרבעטספּליכט.

אזוי אַרום האָט ביי אונדז יעדער געוווּסט, ווען עס פאַלט אויס זיין

ריי און ווען דער קאפא האט איצט געפאדערט די אכט ארבעטער, האבן מיר שוין געוווסט, אויף וועמען עס קומט אוים די ריי זיך צו מעלדן. די אכט יידן זענען טאקע תיכף ארויסגעגאנגען פון דער קאמער. איך אליין נישט לאנג אנגעקומענער האב געהאט דעם חוב צו מעלדן זיך צווישן די אכט.

מיר זענען ארוים אין קארידאר, ווו עס האט שוין אויף אונדז געווארט אן אוקראינער. ער האט אונדז ארויסגעפירט פון אונדזער קעלער־קארידאר אין תפיסה־הויף. מיר זענען געגאנגען לענגאוים דעם תפיסה־הויף, ביז מיר זענען צוגעקומען צום ארט פון דער ארבעט.

עס זענען דארט געלעגן גרויסע הויפנס דורכגעברענטע קוילן און אש. די קוילן האבן דארט שטענדיק געגליט און פון די הויפנס האט זיך ארויסבאקומען א שווארצער און א שטיקנדיקער רויך. די דאזיקע קוילן האט מען אויף אייזערנע וועגעלעך נאר וואס ארויסגעפירט פון די ריזיקע תפיסה־קעסלען, וואס זענען באשטימט געווען אויף צו געבן דאמף און היים וואסער פאר די קיכן, פארן באד און פאר די איבעריקע בנינים פון דער תפיסה־ווירטשאפט.

מען האט אונדז געהייסן מיט לאפעטעס אננעמען די דאזיקע גליענדיקע קוילן, שיטן זיי אין די אייזערנע וועגעלעך און שלעפן די פולע וועגעלעך צו א גרוב, וואס האט זיך געפונען אין א צווייטן עק פון הויף. מיט די דאזיקע קוילן האבן מיר געדארפט פארשיטן דעם גרוב און אויסגלייכן אים מיט דער ארומיקער ערד.

פאר אונדז אויסגעהונגערטע און פארמאטערטע יידן איז די דאזיקע ארבעט געווען ממש אן אומדערטרעגלעכע, בפרט, אז פון די הויפנס קוילן האט געזעצט א מוראדיקע היץ ווי פון א גיהנום. און ווען א שטיקל קויל האט זיך פארפלאנטערט אונטער א פוס, אדער עס איז אויסגעפאלן אנצורירן זי מיט דער האנט, האט מען זיך אפגעבריט. דער רויך האט זיך אריינגעריסן אין די אויגן, וואס האבן פון זיך געגאסן גאנצע טייכן טרערן. דער אטעם האט געשטיקט, אין די לונגען האבן מיר געפילט א וויי טיק, פונקט ווי זיי וואלטן באלד געדארפט פלאצן. אונדזערע גופים זענען שוין באדעקט געווען מיט בריענדיקע ווונדן. אבער אפשטעלן די ארבעט האבן מיר נישט געטארט. איבער אונדז זענען געשטאנען עטלעכע

אוקראינער און א דייטש נאך דערצו. באזונדער אכזריותדיק האט זיך צו אונדז באצויגן דער אוקראינער קאלענקא. מיט דעם דאזיקן מנוול האב איך מיך באגעגנט אין די שפעטערע צייטן, בעת איך בין געווען א בעדער און אלס אזעלכן איז מיר שוין געקומען באהאנדלט צו ווערן ווי א האלבן מענטש. דעמאלט איז שוין דער זעלבער קאלענקא געווען צו מיר זיס און פריינטלעך, בפרט אז ער האט פון מיר געדארפט א טובה.

אין יענעם מאמענט אבער, ווען קאלענקא איז איבער אונדז געשטא־נען ביי דער ארבעט, האט ער געמאכט אויף אונדז דעם איינדרוק פון א וואלד־חיה. איך בין דער ערשטער פון אונדזער גרופע ארבעטער געפאלן פון די כוחות. פשוט געשטאנען און נישט געקענט רירן מיט די הענט. קאלענקא איז צו מיר צוגעלאפן, ארויסגעריסן ביי מיר די אייזערנע לא־פעטע און געשלאגן מיך מיט דער דאזיקער לאפעטע איבער דער פלייצע און איבער די ארעמס.

היינט וואלט איך שוין אזעלכע קלעפ נישט געקענט איבערטראגן. אבער אין יענע צייטן איז דער מענטש געווען פון אייזן. איך דערמאן מיך, אז עס האט מיר געשווינדלט פאר די אויגן. עפעס רויטע פונקען האב איך פאר מיר געזען. אין גאנצן קערפער א שטארקער ווייטיק, די הענט זענען מיר געפאלן אין חלשות, אבער אויף די פיס האב איך מיך געהאלטן. דאס איז געווען מיין גליק. וואלט איך דעמאלט אוועקגעפאלן, וואלט ער מיך דערשלאגן אויף טויט. ווייל וואס איז דען ווערט געווען א לעבן פון א ייד דארט אין דער באנדיטישער הייל, אין פאוויאק.

מיינע פיס האבן אונטער מיר געציטערט. איך האב אבער נישט פארלאזט די ארבעט. איך בין ווייטער געשטאנען מיט דער לאפעטע אין די ציטערנדיקע הענט. יעדעס מאל וואס איך האב אנגענומען א לאפעטע קוילן, האבן זיי זיך מיר צעשיט, בשעת איך האב געוואלט צוטראגן די לאפעטע צום וועגעלע. נעבן מיר ביי מיין רעכטער האנט איז געשטאנען הערמאן, א צעוואקסענער מאן פון עטלעכע פערציק יאר. זיין פנים א ברייט צעגאסנס מיט א פאר ברייטע פוילישע וואנסעס אונטער דער דיקער נאז, האט אפגעלייקנט זיין יידישע אפשטאמונג. הערמאן האט זיך טאקע קיין מאל נישט מודה געווען אין זיין א ייד. אפילו אונדז, זיינע נאענטסטע חברים, האט ער דערציילט, אז ער איז א גוי, א ריכטיקער פאליאק. זיין

י. הירשהויט

משפחה זאָל שטאַמען פון קאָלאָמיי (אין גאַליציע), ווו עס האָבן, לויט זיין מיינונג, געלעבט א סך פּאָליאַקן מיטן נאָמען הערמאַן.

מיר האָבן געוווּסט, אז מיט הערמאַנס גויאישקייט איז נישט אלץ אין אָרדענונג. אויב די געשטאָפּאָוועס האָבן אים אריינגעזעצט צווישן יידן, ווייסן זיי צוליב וואָס זיי טוען דאָס. פונדעסטוועגן האָבן מיר צופיל נישט אריינגעטראַכט אין הערמאַנס צרות. איטלעכער פון אונדז האָט גענוג געהאַט זיינע אייגענע. וויל ער, הערמאַן, פאַר אונדז שפּילן דעם גוי, זאָל אים ווויל באַקומען. אפשר וועט ער זיך גאָר א דאַנק דעם קענען אָפּראַטעווען.

איז דער דאָזיקער הערמאַן געשטאַנען מיט זיין לאָפּעטע ביי מיין רעכטער זייט. אָן אָפּגעמאַטערטער, האָט ער שוין מיט זיינע לעצטע כוחות געשלעפּט די שווערע לאָפּעטע. קאָלענקאָ האָט אים א ווײַלע באַטראַכט, דאַן האָט ער זיך צו אים דערנענטערט. הערמאַן האָט ארויסגעלאָזן א שטילן קרעכץ, מעכאַניש פאַרשנעלערט די באַוועגונגען פון זיינע הענט. די לאָ־פּעטע האָט זיך אים אויסגעדרייט אין די הענט. די קוילן האָבן זיך א שאָט געטון אויף דער ערד און פייערדיקע פונקען האָבן זיך אריינגעביסן אין זיינע פּיס און אויך אין מיינע, ווייל מיך האָט פון אים אָפּגעטיילט א מרחק פון נישט מער ווי צוויי שריט.

קאָלענקאָ איז שוין אָבער געשטאַנען נעבן הערמאַנען. פּונקט אזוי ווי ער האָט עס פריער געטון מיט מיר, האָט ער ביי אים ארויסגעריסן די לאָפּעטע. הערמאַן איז שוין זיכער געווען, אז איצט באַקומט ער דעם קלאַפּ. ער האָט זיך אויטאָמאַטיש אוועקגעבויגן אין א זייט. אָבער קאָלענקאָ האָט הערמאַנען נישט געשלאָגן. ער האָט אים בלויז געזאָגט מיט א הייזעריקער שטימע:

— טי, גרובי זשיד! קוק צו, ווי אזוי מען דאַרף אָננעמען די זשו־זשעלעס אויף דער לאָפּעטע.

קאָלענקאָ האָט מיט שנעלע באַוועגונגען אָנגעהויבן צו לאַדעווען די קוילן אויפן וואָגן. ביי אים איז די ארבעט שנעל געגאַנגען. עס איז נישט קיין וווּנדער. ער האָט נישט געהונגערט אזוי ווי מיר און אויסגערוט איז ער אויך געווען.

געמאַכט עטלעכע באַוועגונגען מיט דער האַנט, האָט קאָלענקאָ הער־מאַנען צוריקגעגעבן די לאָפּעטע און געזאָגט:

— אַזוי מוזטו אַרבעטן, וואָרום אַז נישט, וועל איך דיך דאָ אַוועקלייגן.

הערמאַן האָט געהאַט גליק. דאָס מאָל איז ער אַרויס מיט גאַנצע ביינער.

דערווייל בין איך אַביסל צו זיך געקומען. די וויִטיקן האָבן טאַקע נישט אויפגעהערט, אָבער איך האָב מיך אַביסל באַרואיקט. די הענט האָבן מיר אויפגעהערט צו ציטערן, פעסטער בין איך שוין געשטאַנען אויף די פיס. נישט ווייט פון מיר איז געשטאַנען מיכאַלעק, איינער פון אונדזערע צוויי יינגסטע מיטאַרעסטירטע. ער איז אַלט געווען אַ יאָר אַכצן, אַן אויס־געדאַרטער בחור מיט אַ בלייך פּנימל, כמעט אַ קינד. דאָך האָט שוין מי־כאַלעק אין זיין לעבן דורכגעמאַכט מער פון נישט איינעם אַ דערוואַקסענעם.

מיכאַלעק איז געווען אַ קינד פון אַ גוטער היים. זיין פאָטער, דער באַוווּסטער וואַרשעווער דאָקטאָר־כירורג, קאַהאַן, איז בשעת דער מלחמה פאַרוואָגלט געוואָרן קיין רוסלאַנד. מיכאַלעק האָט געגלויבט, אַז זיין פאָטער לעבט ערגעצוואו.

אַליין איז מיכאַלעק דורכגעגאַנגען אַ גלגול־וועג, ביז ער איז אַריינ־געפאַלן אין פּאוויאַק. זיין געשיכטע איז געווען אַן אמתער עפּאָס. אָבער פונדעסטוועגן איז ער געווען אַ פריילעכער בחור, וואָס האָט אין אַ יעדער לאַגע תמיד גרייט געהאַט אַ גלייכווערטל אָדער אַ וויץ. פון אַלעמען גע־לאַכט, מיט דער אַרבעט אויך זיך געגעבן אַן עצה. איצט האָט ער שנעל געדרייט מיט זיין לאָפּעטע. נישט מיד געוואָרן. שנעלער פאַר אַלע האָט ער אָנגעפילט זיין וועגעלע און דערנאָך האָט ער אָנגעהויבן צו שיטן די קוילן אין מיין וועגעלע און בעת מעשה שטיל זיך צוגעוויצלט.

— מיר וועלן שוין מיט זיי אַמאָל פאַרטיק ווערן. דער דאָזיקער „קאַבאַן" — האָט ער מיט קאָפּ־באַוועגונג געוויזן אויף קאָלענקאָ — איז טאַקע באַשאַפן געוואָרן צו אַזאַ אַרבעט. ער קען גוט די לאָפּעטע מלאכה. מסתמא דאָס גאַנצע לעבן האָט ער דאָס געטון.

— וואָס רעדסטו אַזוי פיל — איז קאָלענקאָ צוגעגאַנגען צו מיכאַלעקן.

— איך זאָג, פּאַניע וואַכמייסטער, אַז עס וועט שוין נישט זיין וווּ צו שיטן, ווייל דער גרוב איז שוין פול. אַז מיר וועלן אַריינשיטן די דאָזיקע

וועגעלעך זשעזשלעס, וועט שוין דער גרוב זיין פארשיט ביז איבערן ווערך.

— גיב אכטונג, דו הונט — האָט צו אים קאָלענקאָ אויף דייטש א געשריי געטון און געדראָט אים מיט דער בייטש.

דאָך האָט ער אָבער איינגעזען, אז עס איז גענוג די ארבעט. ער האָט אונדז געהייסן צופירן צום גרוב די פולע וועגעלעך און דערנאָך האָט ער אונדז צוריקגעפירט אין אונדזער קעלער אָפּטיילונג.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין אונדזער קאמער, האָט עס שוין געהאלטן ווייט נאָכן מיטאָג. אין א ווינקל אויף דער שטיינערנער פּאָדלאָגע זענען געשטאַנען אונדזערע אכט שיסעלעך מיט דער זופּ. קאזיק, דער סטאַ־ראסטע, האָט בשעת דעם פארטיילן די זופּ גענומען פאר אונדז דאָס עסן און אוועקגעשטעלט אין א זייט. ווי הונגעריקע חיות האָבן מיר זיך א וואָרף געטון אויפן עסן. גראד איז דעם טאָג געווען א בעסערע זופּ ווי תמיד, א געדיכטערע מיט ארבעס. זי איז געווען אינגאַנצן אויסגעקילט און מיר האָבן נישט געהאט קיין לעפל. אָבער מיר האָבן דערויף נישט געלייגט קיין אכט. אריינגעשטעקט דאָס מויל אין דער שיסל, פּונקט אזוי ווי עס טוט א הונט, האָט איטלעכער פון אונדז געזשלאָפּעט די זופּ. תיכף זענען אונ־דזערע שיסלען געווען אויסגעלעדיקט, אָבער דער הונגער איז נאָך ווייט נישט געווען געשטילט. אָבער נישטאָ קיין ברירה. מען מוז ווארטן, ביז עס וועט פארטיילט ווערן די אָוונט־זופּ. דערווייל זוכן מיר אן אָרט, כדי אוועק־צוזעצן זיך אָפּרוען. די געברענטע וווּנדן האָבן ערשט איצט אויף א רעכטן אמת אָנגעהויבן צו בריען. מיין רעכטע האנט איז צוליב די באקומענע קלעפּ געווען אינגאנצן אומבאוועגלעך.

קעסלען מיט הייסער זופּ

די צייט שפּירן מיר ארויס א דאנק אונדזערע מאָגנס. דער יונגער מיכאלעק איז אין דעם דאָזיקן פּרט דער סאמע פינקטלעכסטער. ווען עס דערנעענטערט זיך זייגער צוועלף, זאָגט ער מיט זיין נידעריק מענער קול, וואָס קלינגט אפילו א ביסל מאָדנע פאר זיין קינדערישער געשטאלט:

— באלד וועט שוין זיין דער מיטאָג.

מיכאלעק האָט קיינמאָל נישט קיין טעות. ווען ער זאָגט נאָר ארויס

די דאָזיקע פארכשופטע ווערטער, הערט זיך שוין תיכּף פונעם קאָרידאָר דאָס קלאַפּן פון די גרויסע בלעכערנע קעסלען, מיט וועלכע די באדינערס פון דער אָפּטיילונג גייען ארויס אין קיך, כדי צו ברענגען די מיטאָג־זופּ. א פערטל שעה שפּעטער הערט מען שוין פון קאָרידאָר א רעש. די באדינער האָבן זיך שוין אומגעקערט מיט די שווערע און הייסע קעסלען.

דער קאַפּאָ עפנט איין קאמער נאָך דער צווייטער. די ארעסטירטע טרעטן ארויס מיט זייערע שיסעלעך. א באדינער גיסט אריין מיט א גרויסן לעפל די זופּ יעדן אין זיין שיסעלע. די ארעסטירטע קערן זיך אום אין זייער קאמער און דער קאַפּאָ פארמאכט הינטער זיי די טיר. דערנאָך עפנט ער א צווייטע קאמער און עס הייבט זיך אָן אויפסניי דאָס פארטיילן פון דער זופּ. ביים פארטיילן די זופּ שטייט דער דייטשער וואכמייסטער. ער גיט אכטונג, אז אלץ זאָל זיין אין אָרדענונג.

די וואכמייסטערס

יעדע אָפּטיילונג האָט אירע צוויי דייטשע וואכמייסטערס און יעדער דייטשער וואכמייסטער האָט צו זיך צוגעטיילט אן אוקראינער אלס זיין באהעלפער. די דאָזיקע וואכמייסטערס דערפילן נישט זייער דינסט צוזאַמען. זיי געהערן צו צוויי פארשידענע וואכן און יעדן מעת לעת, ווען עס בייט זיך די וואך אין דער תפיסה, בייטן זיך אויך די וואכמייסטערס מיט זייערע באהעלפערס, די אוקראינער. דאָס בייטן זיך פון דער וואך קומט פאָר אין פאַוויאק טעגלעך זייגער צוועלף ביי טאָג.

אונדזערע וואכמייסטערס קענען מיר שוין גוט. קיין חידוש נישט. זיי לאָזן זיך גוט קענען. איינער האָט ביי אונדז א צונאָמען „שטשורעק". ווי אזוי ער הייסט אויף זיין ריכטיקן נאָמען, ווייסן מיר נישט. דאָס איז אונדז אָבער גאנץ גלייכגילטיק, ווייל וויכטיק איז בלויז דאָס, אז דער דאָזיקער שטשורעק איז א סאַדיסט, טאקע א סאדיסט אין אמתדיקן זין פון וואָרט. אויסזען זעט ער אויס, ווי א שטשור, קליין, איינגעהויקערט און דאר. זיין פּנים איז געל, זיינע אייגעלעך קליינע און פאראן איז אין זיי עפּעס א מאָדנער גלאַנץ, ווי ביי א קאַץ.

אנומלט האָט ער פון אונדזער קאמער ארויסגערופן דעם קרומען

טשאַריסקי, אַ יונגנמאַן פון לאָדזש. וואָס פאַרא חטא טשאַריסקי איז באַ־גאַנגען, האָבן מיר נישט געוווּסט, אָבער פונדעסטוועגן האָט אים שטשורעק געהייסן לייגן זיך אויף אַ באַנק און ער האָט אים מיט אַ גרויסער לעדער־נער בייטש געשלאָגן מכות רצח. אַ צווייטער אַרעסטירטער, אַ פּאָליאַק, וועלכן שטשורעק האָט אויסגעשטעלט צו אַסיסטירן ביי דער דאָזיקער עקזעקוציע, האָט אונדז דערציילט, אַז בעת דעם שלאָגן, איז שטשורעק דערגאַנגען צום אָרגאַזם, צו דער העכסטער מדרגה פון דער עראָטישער שפּאַנונג.

צו יידן האָט זיך שטשורעק באַצויגן מיט אַ באַזונדערער שנאה. אַזוי ווי ער איז געווען אַ הייסער חסיד פון דער היטלעריסטישער תורה, האָט ער שטאָל און אייזן געגלויבט אין אַלצדינג, וואָס זי זאָגט וועגן יידן. שטשורעק איז גרייט תיכף ומיד צו דערשיסן אַלע יידן, וועלכע ער האָט אין זיין רשות. ער וועט עס אפילו טון מיט גרויס ליבשאַפט. ער דאַרף בלויז באַקומען דעם באַפעל. אַזוי ווי ער האָט אָבער דעם באַפעל נאָך נישט באַקומען, איז ער זיך לעת עתה נוקם אין די יידן מיט וואָס ער קען נאָר. ער שלאָגט די יידן, ער באַפעלט דעם קאַפּאָ נישט צו געבן די יידן דאָס ביסל מאַרמעלאַדע צום פרישטיק. ער הייסט די באַדינער אָפּצוגיסן דאָס וואַסער פון דער זופּ און געבן עס די יידן אויפן אָרט פון דער מיטאָג־זופּ. שטשורעק איז אַ פליסיקער אויספירער פון דער יידן־אויסראָטונגס־תורה, וואָס דער הייליקער פירער האָט זי אַלס מתנה געשענקט דעם אויס־געוויילטן הערן־פאָלק.

דער צווייטער דייטשער וואַכמייסטער פון אונדזער אָפּטיילונג איז שוין אַ גוטער. דאָס הייסט אַ גוטער אין פאַרגלייך מיט שטשורעקן. דער דאָזיקער וואַכמייסטער פון דער צווייטער וואָך הייסט אַלפּמאַן. ער רעדט אַ גוטן יידיש און פּויליש. ער איז אַ פאָלקס־דייטש פון לאָדזש, וואָס האָט זיך פון זיין יוגנט אָן דערצויגן צווישן יידן. מיט יידן וויל ער אַנדערש נישט רעדן ווי נאָר יידיש. אַז עס טרעפט זיך אַ ייד, וואָס קען נישט קיין יידיש, אָדער ער טאָר זיך נישט פאַרראַטן, אַז ער איז אַ ייד און דערפאַר וויל ער זיך נישט מודה זיין, אַז ער קען די שפּראַך, דעמאָלט ווערט אַלפּמאַן שטאַרק אין כעס.

אַמאָל האָבן מיר געהאַט אַ געלעגנהייט צוצוקוקן זיך, ווי אַלפּמאַן

האָט ביד חזקה פּאַרטיידיקט די יידישע שפּראַך. געזעסן איז אין אונדזער קאַמער א געוויסער פראַנק, א פּוילישער מאַיאָר, וואָס האָט געשטאַמט פון יידן. אַלפּמאַן האָט דעם דאָזיקן פראַנק עפּעס א פרעג געטון אויף יידיש און פראַנק האָט נישט פאַרשטאַנען די פראַגע, ווייל ער האָט באמת נישט געקענט קיין יידיש. אַלפּמאַן האָט נישט געגלויבט פראַנקן, אז ער קען נישט די שפּראַך, ער איז אַריינגעפאַלן אין כעס און געוואָרפן זיך אויף פראַנקן שלאָגן אים. אַלפּמאַן האָט פראַנקן געוואָרפן אויף דער ערד, געטרעטן אים מיט די פיס און בעת מעשה געשריגן אויף יידיש:

— דיין אייגענע מוטערשפּראַך ווערסטו פאַרלייקענען?

טראָץ דעם איז אַלפּמאַן געווען נישט קיין שלעכטער וואַכמייסטער. אויף יעדן פאַל האָט ער אונדז באַהאַנדלט נישט ערגער ווי די נישט יידן. בשעת זיין דינסט האָבן מיר באַקומען אַלץ, וואָס עס האָבן באַקומען די איבעריקע אַרעסטירטע, די פּאָליאַקן. ער האָט נישט געשלאָגן און אָפּט האָט ער אפילו אַרויסגעוויזן צו יידן א ביסל רחמנות־געפיל.

קאָמבינאַציעס

אין פּאַוויאַק האָט דער אויסדרוק „קאָמבינירן" געהערט צו די סאַמע פּאָפּולערסטע. קאָמבינירן האָט געהייסן אויפטון עפּעס אַזעלכעס, א דאַנק וואָס מען קען זיך לכל הפחות אויף א קורצע צייט פאַרבעסערן די לאַגע. צו באַקומען א צווייטע שיסל זופּ האָט געהייסן „אויסצוקאָמבינירן" א צווייטע שיסל זופּ. אָדער אַריינצובאַקומען זיך אין דער גרופּע, וואָס איז געגאַנגען אַרבעטן אויף די זיבעטע אָפּטיילונג, וווּ דער קאַפּאָ איז געווען אַן אַנשטענדיקער פּאָליאַק און האָט געגעבן די יידישע אַרבעטער גוט זיך אָנצועסן, האָט אויפן פּאַוויאַק־לשון געהייסן: „אויסצוקאָמבינירן די אַר־בעט אויפן זיבענער".

אין אונדזער טאָגטעגלעכן תפיסה־לעבן האָט די פעאיקייט צו קאָמ־בינירן געשפּילט א געוואַלדיקע ראָלע. א דאַנק איר האָט זיך דער אומ־גליקלעכער אַרעסטירטער אָפּט געקענט פאַרלייכטערן זיין גורל.

קיין קאָמבינאַטאָרן האָבן אין אונדזער קאַמער נישט אויסגעפעלט. אין די טעג פון שטשורעקס וואַך פלעגט זיך טשאַריסקי, א האַלבע שעה

פארן טײַלן דעם מיטאָג, אוועקשטעלן בײַ דער טיר מיט זײַן שיסעלע אין דער האַנט. טשאַריסקי האָט געהאַלטן, אַז דער ערשטער לעפל זופּ איז דער געדיכטעסטער. דערפאַר וואַרט ער בײַ דער טיר אַזוי לאַנג, ביז מען וועט אָנהייבן טײַלן דעם מיטאָג. ווען דער קאַפּאָ טוט אַ פּראַל אויף די טיר און שרײַט אויס: — אַרויסגיין נעמען די זופּ — שטייט שוין טשאַריסקי מיט זײַן קרומען פּוס דער ערשטער בײַם קעסל. ער עסט טאַקע דעם ערשטן לעפל זופּ און זאָל זי אים וואויל באַקומען.

דאַקעגן שטײַגט סאַלעק טענענבוים מיט זײַנע קאָמבינאַציע־פּעאַי־קייטן שטאַרק איבער טשאַריסקין. ער שטופּט זיך נישט דער ערשטער צום קעסל מיט דער זופּ, ער זוכט צו מאַכן בעסערע געשעפטן. סאַלעק איז פון פאַך אַ קעלנער, יאָרן לאַנג געאַרבעט אין אַ קליינעם רעסטאָראַן ער־געצווו אויף וואָלאַ. געהאַט שטענדיק צו טון מיט אונטערוועלט־מענטשן, איז גוט באַהאַוונט מיט כלערליי מינים פון שפּעקולאַציעס. ער איז אַ קליינער, אַ שוואַרצער און זאָגט וועגן זיך, אַז ער איז אַ בעל מוח, אַ חכם. אַז מען קומט רופן צו עפּעס אַן אַרבעט, ווייסט ער שוין אויפן קוק פאָר־אויס, צי די אַרבעט וועט זײַן אַ שלעכטע, אַ שווערע, וואָס מען וועט בײַ איר באַקומען שמיץ, צי אַ גוטע, וואָס מען וועט בײַ איר באַקומען אַ שטיקל ברויט אָדער גאָר נאָך עפּעס בעסערס.

ווען סאַלעק דערשנאַפּט, אַז די אַרבעט, צו וועלכער מען רופט איצט, איז אַ גוטע, לויפט ער דער ערשטער זיך צו מעלדן. ער קוקט נישט דערויף, אַז עס פעלט איצט נישט אויס זײַן ריי. סײַ ווי שטערט אים קיינער נישט, ווײַל די איבעריקע איילן זיך נישט צו גיין צו דער אַרבעט. מען ווייסט דאָך נישט, וועלכע סורפּריזן זי וועט ברענגען. כמעט פון יעדער אַרבעט ברענגט זיך סאַלעק עפּעס צו עסן. אַנומלט האָט ער אפילו געברענגט אַ גאַנץ ברויט און אַ פּושקע שמאַלץ. סאַלעק געהערט נישט צו די מענטשן, וואָס טײַלן זיך מיט עמעצן. ער האָט זיך אײַנער אַליין אוועקגעזעצט אין אַ זײַט און האָט זיך אַזוי שטאַרק אָנגעגעסן, אַז זײַן מאָגן האָט עס שוין נישט געקענט פאַרטראָגן. נאָכן עסן איז סאַלעק אַ גאַנצע נאַכט נישט אַראָפּגעקראָכן פון עמער. מיר, זײַנע מיטוווינער, זענען פּשוט געווען אומ־גליקלעך. די לופט איז אין קאַמער סײַ ווי געווען אַ שלעכטע, און איצט

נאָך, ווען דער עמער איז אַ גאַנצע נאַכט געשטאַנען אַן אויפגעדעקטער און סאַלעק איז פון אים נישט אַראָפּגעקראָכן.

אַמאָל האָט זיך מיר געטראָפן, אַז איך בין צוזאַמען מיט סאַלעקן אַרויסגעגאַנגען צו אַן אַרבעט. גערופן האָט אונדז דעמאָלט אַלבערטס, אַ געשטאַפּאָ־אָפיציר פון דער תפיסה־קאַנצעלאַריע. אַלבערטס האָט אונדז ביידע אַריינגעפירט אין גאַראַזש, וואָס איז אין יענער צייט באַנוצט געווען פאַר אַ מאַגאַזין פון מלבושים און שיך נאָך די דערשאָסענע קרבנות. סאַלעק איז שוין געווען באַהאַוונט מיט דער אַרבעט ביי די מלבושים און איך האָב געדאַרפט דאָרט אַרבעטן פאַר זיינעם אַ באַהעלפער. אַלבערטס האָט מיט אונדז נישט גערעדט קיין איינציק וואָרט, אַריינגעלאָזט אונדז אין גאַראַזש, פאַרמאַכט אונדז אויף אַ שלאָס און אַוועקגעגאַנגען. איצט האָט מיך סאַלעק געלערנט די אַרבעט.

— דו דאַרפסט —האָט ער צו מיר געזאָגט— אַרויסנעמען יעדעס שטיקל פונעם זאַק. געניי דורכזוכן, צי עס איז דאָרט עפּעס נישטאָ. אַלץ, וואָס דו וועסט געפינען אין די קעשענעס, זאָלסטו וואַרפן אויף איין הויפן, דערנאָך זאָלסטו יעדע זאַך וואַרפן אויף אַ באַזונדער הויפן. באַזונדער הויזן, באַזונדער העמדער, רעקלעך און אַזוי ווייטער.

איך בין געשטאַנען אַ צעמישטער. צום ערשטן מאָל האָב איך מיך דעמאָלט געהאַט געטראָפן מיט די זאַכן פון די דערשאָסענע מענטשן.

— דאָס זענען יידישע זאַכן — האָב איך געטראַכט און מיר האָט זיך געדאַכט, אַז אין די דאָזיקע זעק, וואָס ליגן אויף דער בעטאָנענער פּאַדלאָגע פון גרויסן גאַראַזש, געפינען זיך לעבעדיקע מענטשן, פאַרפּייניקטע נשמות, וואָס קלאָגן אויף זייער שרעקלעכן גורל.

— וואָס טראַכסטו אַזוי —האָט מיך סאַלעק צוגערופן— קענסט זיין צופרידן. עס איז אַ גוטע אַרבעט. דער עיקר אַ לייכטע און חוץ דעם געפינט מען תמיד עפּעס איז די קעשענעס. דו וועסט געפינען אַ סך ברויט, נעם זיך שנעל צו דער אַרבעט.

מעכאַניש האָב איך מיך גענומען צו דער אַרבעט, אָבער וועגן ברויט האָב איך לגמרי נישט געטראַכט. אין יענעם מאָמענט וואָלט איך אפילו נישט געקענט צעקייען דאָס ברויט. עס וואָלט מיר נישט דורכגעגאַנגען דורכן האַלדז. דאָך האָב איך געטון מיין אַרבעט.

י. הירשהויט

אין א קעשענע פון עפּעס א רעקל האָב איך געפונען א באנקשיין פון צוואנציק אמעריקאנישע דאָלארן. סאלעק האָט עס דערזען און אויס־געשטרעקט צו מיר די האנט.

— גיב עס אהער.

— וואָס ווילסטו דערמיט טון? — האָב איך אים געפרעגט.

— דאָס מוז מען אָפּגעבן אלבערטסן.

— וואָס פאלט דיר איין, ווילסט רייכער מאכן א מערדער, ער האָט שוין סיי ווי גענוג.

— הכלל, וואָס ווילסטו טון?

— צערייס עס — האָב איך געזאָגט — תיכף צערייס עס אויף פּיצלעך.

— און אז מען וועט געפינען די צעריסענע שטיקלעך — האָט סאַ־לעק מורא געהאט.

אָבער איך האָב שוין נישט געהערט, וואָס סאלעק האָט געזאָגט. געריסן האָב איך דעם באנקשיין אויף שטיקלעך. אויסגעלאָזט צו אים מיין פארביטערט הארץ. דערנאָך האָב איך די שטיקעלעך ארונטערגע־וואָרפן ערגעץ אין א ווינקל אונטער א הויפן שמאטעס. איך האָב געפילט, אז מיין הארץ איז אביסל געקילט.

איך האָב מיך שוין גענומען צום לעצטן זאק. א קליינער זאק, ביז אין דער העלפט א פולער. איך האָב אריינגעשטעקט די האנט אין זאק און ארויסגעשלעפּט א קליין קליידעלע. עס איז געווען פון א גרינעם קאָליר, פון א מיידעלע פון פינף אָדער זעקס יאָר.

אין מיר האָט אויפגעציטערט דאָס הארץ. פאר מיינע אויגן איז פּלוצים ארויסגעשוווּמען א שרעקלעך בילד. דייטשע און אוקראינישע פּאָ־ליציי־לייט פירן א המון מענטשן. עס זענען ס'רוב פרויען און קינדער. די פרויען שרייען און די קינדער וויינען. די פּאָליציי־לייט שלאָגן זיי מיט גרויסע שטעקנס איבער די קעפּ, איבער די פּלייצעס און אומעטום, וווּ עס לאָזט זיך נאָר. צווישן דעם המון איז אויך געווען א קליין מיידעלע, וואָס איז געגאנגען אָנגעטון דאָס קליידעלע, וואָס איך האלט איצט אין מיין האנט.

— וואָס שטייסטו ווייטער א פארטראכטער —האָט מיך סאלעק געוועקט— באלד וועט ער קומען, מיר מוזן ענדיקן.

— איך קען נישט ווייטער — האָב איך געענטפערט, און דאָס בילד איז מיר אלץ נאָך געשטאנען פאר די אויגן — סאלעק, איך בעט דיך, מאך עס שוין אליין.

עס ווייזט אויס, אז סאלעק האָט מיך דעמאָלט גוט באטראכט, ווייל ווען מיר זענען שוין געווען צוריק אין קאמער, האָט ער פאר א גרופּע ארעסטירטע דערציילט וועגן מיין פארהאלטן זיך. ער האָט געהאלטן, אז איך בין געווען בלייך ווי א מת און ער האָט מורא געהאט, אז אָט אָט פאל איך אום. — אזא שוואכקייט —האָט זיך סאלעק געוואונדערט— פּאסט אפילו נישט פאר א מאנספּארשוין. מען טאָר זיך נישט איינברעכן.

די ארעסטירטע האָבן שטילערהייט אויסגעהערט סאלעקס דערציילונג. ווען ער האָט פארענדיקט, האָט שוין קיינער נישט איבערגעריסן די שטילקייט. אפילו די צוויי יינגלעך, מיכאלעק און מארדעקס, וואָס האָבן געהאט א טבע שטענדיק זיך ארומצורייסן, האָבן זיך ארייננעשארט אין די ווינקעלעך און זענען געבליבן שטיל. עס איז געווען א שטילקייט פון א בית עולם.

— דאָ האָסטו דיין ברויט — האָט מיר סאלעק צוגערוקט די שטיקלעך ברויט, וועלכע ער האָט געפונען אין די קעשענעס פון די בגדים פון די דערשאָסענע מענטשן.

— איך וויל עס נישט —האָב איך געענטפערט— דו קענסט עס נעמען פאר זיך.

שנעלער... שנעלער...

דער זייגער האלט שוין נאָך זעקס פארנאכט. פון אונדזערע קעלער פענסטערלעך זעט מען שוין נישט קיין זון. בלויז איין שטראל פון איר, א שטראל פון גאָלד, צוזאמענגעמישט מיט א בלוטיקער רויטקייט האָט זיך ארייננעגנבעט אין אונדזער לאָך אריין. ער האָט געבלאָנדזשעט איבערן ווינקל פון צווישן די צוויי ווענט, וואָס געפינען זיך אנטקעגן די פענסטערלעך. ער האָט לאנגזאם געוואנדערט איבער דער וואנט פון אונטן ביז

ארויף צום באַלקאָן. דאַן האָט ער זיך וואָס אַמאָל מער פאַרקלענערט, ביז ער האָט זיך צוזאַמענגעשמאָלצן מיט דער טונקלקייט פונעם קעלערדיקן בין השמשות.

פון קאָרידאָר הערט זיך אַ גרויסער רעש. שווערע טירן ווערן אויפֿגעפּראַלט, קולות און רופעכישן: „פּרענדקאַ, פּרענדקאַ" און אויף דייטש „שנעל, שנעלער". דערנאָך פּלעכט זיך אין די דאָזיקע קולות אַריין אַן אָפּקלאַנג פון טריט פון אַ המון לויפנדיקע מענטשן. זיי לויפן גיך, פונקט ווי עמעץ וואָלט זיי נאָכגעיאָגט. דאַן דערווייטערן זיך שוין די קולות, עס ווערט שטיל אויף אַ קורצע צייט. נאָך צוויי מינוט הערט מען ווידער דעם אָפּקלאַנג פון לויפנדיקע טריט פון דעם זעלבן המון מענטשן, וואָס קערן זיך שוין אום. דער ווילדער געשריי „שנעלער, שנעלער" יאָגט זיי נאָך, זיי לויפן אַריין אין אַ קאַמער און די שווערע טיר פאַרמאַכט זיך הינטער זיי מיט אַ קלינגענדיקן קלאַפּ פון אייזערנע קייטן.

באַלד פּראַלט זיך אויך ביי אונדז אויף די טיר. דער קאַפּאָ רופט אויס:

— אַבורקאַ!

מיר קענען שוין גוט דעם טייטש פון דעם דאָזיקן וואָרט. מיר ווערן איצט אַרויסגעלאָזט אין בית הכסא. מיר זענען שוין צוגעגרייט צום אַרויסלויפן. צוויי פון צווישן אונדז, אויף וועלכע עס פאַלט היינט פונקט אויס די ריי, טראָגן דעם שווערן אָנגעפולטן עמער. די איבעריקע לויפן מיט זייערע שיסעלעך אין די הענט.

— שנעלער... שנעלער...

מיר לויפן איינער איבערן צווייטן דורכן לאַנגן קאָרידאָר. אין סאַמע מיטן פונעם קאָרידאָר שטייט דער אוקראַינישער וואַכמייסטער מיט אַ גרויסער בייטש. ווען מיר מיידן אים אויס, שלאָגט ער מיט דער דאָזיקער בייטש יעדן, וואָס קומט אים אונטער דער האַנט. דערביי שרייט ער מיט אַ חיה־שער שטימע אויף אַ לעכערלעך אויסגעצויגענעם דייטש:

— שנעלער... שנעלער...

ווי אַ ווינט יאָגן מיר דורך דעם קאָרידאָר און אונדזערע צוויי חברים מיטן שווערן עמער באַמיען זיך צו האַלטן מיט אונדז דעם טריט. עס קומט זיי שווער אָן, אָבער זיי טאָרן נישט בלייבן הינטער אונדז, ווייל אויב זיי וואָלטן געבליבן, וואָלטן זיי באַקומען שמיץ פונעם וואַכמייסטער.

איצט לויפן מיר שוין אריין אין די „אבורקע". איטליכער האָט נאָך אויף וועג אויפגעקנעפּלט די הויזן. אין דער „אבורקע" זענען פאראן צוויי ענגליש קלאָזעט־מושלען און חוץ זיי שטייען דאָרט צוגעגרייט עטלעכע עמערס און פּשוטע טעפּ. בסך הכל קענען זיך אויף די אַלע צוגעגרייטע כלים זעצן נישט מער ווי צען מענטשן, די איבעריקע שטייען נעבן די זיצנדיקע. זיי וואַרטן, ביז די זיצנדיקע וועלן אויפשטיין, כדי צו פאַרנעמען זייערע פּלעצער.

דער „פּאַן אבורקאַווי" איז דער באַדינער פונעם בית הכסא. א פּוילישער אַרעסטירטער, וועלכן דער וואַכמייסטער האָט אויסגעוויילט פאַר דער דאָזיקער אַרבעט. עס איז טאַקע א מיאוסע אַרבעט. צו די פליכטן פונעם „אבורקאַווי" געהערט דאָס רייניקן דעם בית הכסא, דאָס אַרויסגיסן די צען עמערס און טעפּ. די אַרעסטירטע פילן זיך אָבער גליקלעך, ווען מען וויילט זיי אויס, זאָל שוין זיין צו דער דאָזיקער מיאוסער אַרבעט. דער „אבורקאַווי" ווערט שוין אַריינגערעכנט צווישן די „פונקציעס". ער זיצט נישט אין קיין פאַרמאַכטער קאַמער. ער איז אין דער אָפענער דינסט־קאַמער און דאָרט איז שוין דאָס לעבן באַקוועמער און דאָס עסן בעסער.

איבער אונדז האָט דער „אבורקאַווי" אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט. דאָס, פאַרשטייט זיך, איז בלויז במשך פון דער צייט, ווען מיר געפינען זיך אויף זיין טעריטאָריע, אינעם בית הכסא. דעמאָלט ווען מיר לויפן אהין אריין, שטייט ער שוין מיט זיין בייטש. ער שרייט אומאויפהערלעך:
— שנעלער... שנעלער...

די גאַנצע „אבורקע"־צייט פאַר אונדז אַלע טאָר נישט דויערן מער ווי צוויי מינוטן. במשך פון דער דאָזיקער צייט מוזן מיר אויסגיסן און אויסשווענקען דעם גרויסן עמער, וועלכן מיר האָבן מיט זיך מיטגעבראַנגט. מיר מוזן מיט ריינעם וואַסער אָנפילן אונדזערע שיסעלעך, כדי צומאָרגנס זאָלן מיר האָבן מיט וואָס זיך אַרומצוואַשן. בסך הכל קענען אויף איין מאָל נישט זיצן מער, ווי צען ביז צוועלף מענטשן, פאַלט אויס אויף איינעם צו זיצן נישט מער, ווי העכסטנס א האַלבע מינוט. דער אָבורקאַווי גיט אכטונג, אז קיינער זאָל טאַקע לענגער נישט פאַרנעמען דעם פּלאַץ. עס קען זיך טרעפן, אז עמעץ איז קראַנק און ער מוז אָפּזיצן א ביסל לענגער. דער אָבורקאַווי וויל דערפון אפילו נישט הערן. צו א לאַנגזיצנדיקן שרייט ער:

— שנעלער... שנעלער... און בעת דעם שרייען שלאָגט ער אים מיט דער בייטש אזוי לאנג, ביז דער ארעסטירטער שטייט אויף און אנטלויפט.

די „אבורקע" איז געווען א וועטנעלויף צווישן א מבול ווילדע, חיה־שע געשרייען. א קאָשמאַרדיקער טייוולאָנישער חלום. פאַר יעדן פון אונדז איז דעמאָלט געווען אן אומדערגרייכבארער חלום, צו מעגן פריי אוועק־זעצן זיך אין א קלאָזעט און דווקא אָפּזיצן דאָרט אזוי לאנג, ווי אים וואָלט זיך געגלוסט.

די לעזער זאָלן מיר מוחל זיין די דאָזיקע אביסל אפשר טריוויאלע דיגרעסיע. זי איז אָבער נויטיק געווען, כדי עס זאָל אָפּגעשפיגלט ווערן דאָס פולע בילד פון אונדזערע לעבנסבאדינגונגען אין יענעם גיהנום, וווּ עס האָט מיט אן אומבאגרענעצטער מאכט געהערשט דער רעזשים פון „שנעלער... שנעלער..."

מיר זענען „העפטלינגע"

מיר האָבן זיך שוין אומגעקערט פון דער „אָבורקע". ווידער זענען מיר אין אונדזער קאמער הינטער דער פארהאקטער טיר. מיר שטייען אין צוזאמענגעפּרעסטע קופּקעלעך. מיר אָטעמען שווער, ווייל מיר זענען אָפּ־געמוטשעט פון לויפן. א טייל פון אונדז האָט באקומען געשלאָגן מיט בייטשן. דער אלטער יוזשוויאק (זיין אמתן יידישן נאָמען קענען מיר נישט, נאָר דאָס האָט דאָך נישט קיין שום באדייטונג) האָט געכאַפּט א שטארקן קלאַפּ מיט דער בייטש איבערן קאָפּ. איבער זיין שטערן לענגאויס פון איבערן רעכטן אויג ביז צום שארבן־צו ציט זיך א רויטער לאנגער צייכן, וואָס ווערט וואָס אמאָל טונקעלער און באקומט א בלוילעכן קאָליר.

יוזשוויאק איז א ייד ביי די זיבעציק. ער האָט א קאָפּ גרוי ווייסע האָר. בכלל איז ער נישט ענלעך צו קיין ייד. יאָרן לאנג געווען א דירעקטאָר פון א גרויסער אסעקוראציע געזעלשאפט. ער איז אפשר א ביסל אסימי־לירט, דאָך אָבער האלט ער זיך פאר א ייד. אין די צרות האָט זיך אין אים פארשטארקט דער גלויבן אין גאָט. צוויי מאָל טעגלעך פארפעלט ער נישט איצט אין דער תפיסה־קאמער דאָס דאוונען. ער דאוונט בשתיקה איינער

אליין פאר זיך, אָבער מיר באמערקן גוט די שנעלע באוועגונגען פון זיינע ליפּן און דעם באגייסטערטן אויסדרוק פון זיינע אויגן.

יוזשוויאק גלייבט נישט, אז דייטשן זאָלן אויספירן מאָרדן איבער יידן, איבער אומשולדיקע מענטשן, וואָס האָבן נישט געזינדיקט קעגן קיי־נעם. שטאָל און אייזן האלט ער, אז אלע יידן, וועלכע די דייטשן האָבן אוועקגעפירט, לעבן. זיי געפינען זיך ערגעצווו ביי אן ארבעט און נאָכן פארענדיקן זיך פון דער מלחמה וועלן זיי אלע בשלום זיך אומקערן אין זייערע היימען.

די דאָזיקע איינרעדענישן פון אלטן יוזשוויאק האָבן געהאט זייער יסוד אין זיין טיף איינגעוואָרצלטער אמונה, אינעם גלויבן אין גאָטס גרוי־סער מאכט איבער דער וועלט. ווייל גאָט וועט דאָך קיין מאָל נישט דער־לאָזן, אז אן אומשולדיק און שוואך מענטשלעך באשעפעניש, ווי צום ביי־שפּיל א קינד, זאָל ווערן אזוי אומגערעכט באעוולט.

איצט שטייט יוזשוויאק אין מיטן פון דער קאמער. ער גלאָצט עפּעס מאָדנע מיט די רויטע מיט בלוט פארגאָסענע אויגן און לייגט זיך צו א נאָס טיכעלע צום קאָפּ. בעת מעשה קרעכצט ער שטילערהייט צו. די וווּנד פארשאפט אים ווייטיק, אָבער איך בין אים חושד, אז נאָך מער יסורים האָט ער דערפון, וואָס דער ענין מיטן קלאַפּ האָט אין אים צעשטערט דעם גאנצן בנין פון זיין ביז איצטיקן גלויבן.

דעם קלאַפּ האָט ער נישט באקומען פון קיין דייטש און אויך נישט פון קיין אוקראינער. באקומען האָט ער אים דווקא פונעם פּאָליאַק, פונעם „אָבורקאָווי", וועלכער איז דאָך אויך נישט מער ווי אן ארעסטירטער. על פּי שכל און על פּי יושר דארף דאָך דער דאָזיקער פּאָליאַק זיין א פריינט און נישט קיין שונא.

צום ערשטן מאָל איז איצט יוזשוויאק מסופק אין זיין גלויבן. דער יסוד פון דעם דאָזיקן גלויבן האָט זיך א שטארקן וואקל געטון. אויב א חבר, אן ארעסטירטער, האָט אים, יוזשוויאקן, א זקן, געוואגט אזוי מער־דערלעך צו שלאָגן בלויז צוליב דעם, וואָס ער איז נישט געווען בכוח צו דער רגע אויפצושטיין פון בית הכסא, טאָ וואָס פארא טענות קענען מיר גאָר האָבן צו די דייטשן, צו די אָפענע שונאים?

יוזשוויאק לייגט זיך צו דאָס נאסע טיכל צום קאָפּ, ער קרעכצט און

בעת מעשה טראכט ער. דערווייל אָבער לויפט ארום איבער דער קאמער דער כלומרשטער אריער הערמאן. ער איז שטארק אויפגערעגט, ער באַמערקט אפילו נישט, אז מיט די גיכע באוועגונגען פון זיין ברייט צעוואקסענעם גוף מאכט ער פונאנדערשטופן די אין די קופקעלעך שטייענדיקע חברים. הערמאן האלט אין איין קלאָגן איבער יוזשוויאקס אומגליק.

— יעזוס מאריא! —שרייט ער— וואָס פארא פאָלק איז דאָס? זענען דען דאָס פּאָליאקן? א מיטבירגער, א חבר צו שלאָגן. דאָס איז אומדערהערט. א בושה און א חרפּה פאר אונדז פּאָליאקן. טאקע פארן גאנצן פאָלק.

פּלוצים לאָזט זיך הערן פון קאָרידאָר דאָס קלינגען פונעם גלעקל און תיכף דערנאָך רופט א נידעריק מענעריש קול:

— גרייט זיך צום א—א—פּע—ע—ל!

מיר פארלירן נישט קיין איין מינוט, ווייל מיר געדענקען, אז די וואך האלט היינט שטשורעק. מיר שטעלן זיך אויס לויט דעם געוועגלעכן סדר אין דריי שורות. קאזיק דער סטאראסטע שטעלט זיך אוועק פאר דער ערשטער שורה, מיר זענען שוין גרייט.

מיר ווארטן נישט לאנג. די טיר עפנט זיך. עס קומט אריין דער קאפּאָ. שטשורעק שטייט ביי דער שוועל. צו די יידן גייט ער נישט אריין, ווייל ער האָט מורא צו פארברודיקן זיך דורך א צו נאָענטן קאָנטאקט מיט די „שמוציקע יודן". דאָך אָבער קען ער זיך נישט אָפּהאלטן פון מאכן א בייזוויליקע באמערקונג.

— ווי געט עס אייך, יודען, אין אויערעם קעפיג — שרייט ער צו אונדז אוים פון דער שוועל מיט א מאָדנע ווילד לאכן.

מיר ענטפערן אים נישט, נאָר קאזיק דער סטאראסטע מעלדעט אויף א געבראָכענעם דייטש:

— הער וואכמייסטער, איך מעלדע געהאָרזאמס, צעללע נומער צוויי הונדערט אכט אונד פינפציק, אכט אונד צוואנציק העפטלינגע, אלע אַנוועזנד.

— ווי אזוי מעלדעסטו —שרייט שטשורעק— נישט העפטלינגע, נאָר יידן. פארשטייסטו, הונט! איר זענט יידן. נאָך אמאָל פון אָנהייב — האָט שטשורעק קאָמאנדעוועט.

אין דעם איז באשטאנען אונדזער קאמף, וועלכן מיר האָבן שוין

די רוצחים פון פאוויאק פארוויילן זיך...

דער ערשטער לינקס איז קורט נאָוואַטני, דער מערדער פון די זיבן פון קעסלרוים. די פרוי איז די וואכמייסטערקע מארושא, וועלכע איז דערשאָסן געוואָרן נאָך דער באפרייאונג פון ווארשע

זינט א לענגערער צייט געפירט קעגן שטשורעקן. אויף א רעכטן אמת זענען מיר טאקע געווען העפטלינגע. מיר האָבן נישט געוואָלט זיך לאָזן באַרויבן פון אונדזערע רעכט פון העפטלינגע. כמעט ביי יעדן אַפּעל, וועלכן שטשורעק האָט איבערגענומען, איז געקומען צו דער זעלבער סתירה. קאזיק האָט שטענדיק געמאָלדן „העפטלינגע" און שטשורעק האָט פאַרבעסערט „יידן און ציגיינער". ווען שטשורעק האָט זיך געאיילט אָדער ער איז געווען אין א בעסערער שטימונג, האָט ער זיך באַגנוגנט מיט בלויז פאַרבעסערן און האָט זיך אָפּגעטראָגן. עס זענען אויך פאָרגעקומען פאַלן, אז ער האָט זיך דערוויטערט, נישט מאכנדיק וועלכע עס איז באמערקונג.

אָבער היינט איז שטשורעק געווען עפּעס באַזונדערס צערייצט. מיר האָבן עס באַמערקט שוין דעמאָלט, ווען ער איז פאַר אונדז דערשינען. בחוש האָבן מיר געפילט, אז איצט וועט קומען צו א צוזאַמענשטויס.

איז נאָכדעם, ווי שטשורעק האָט באַפוילן נאָכאַמאָל צו מעלדן, האָט זיך קאזיק נישט גערירט פון אָרט און נישט אויפגעמאַכט דאָס מויל.

שטשורעק איז אריין אין צאָרן.

— וואָס — האָט ער געשריגן און בעת מעשה דערנענטערט זיך צו קאזיקן.

קאזיק איז אויף זיין אָרט געשטאַנען אַן אויסגעגלייכטער, ווי נישט אים מיינט מען דאָס.

— ווערסטו מעלדן? — האָט אים שטשורעק די פראַגע אריינגעשריגן אין פּנים אריין.

— מיר זענען העפטלינגע — האָט אים קאזיק רואיק געענטפערט.

עס האָט זיך דערהערט א הילכיקער פּאַטש און דערנאָך נאָך א צווייטער. קאזיק איז א פאַררויטלטער אויפן פּנים וויטער געשטאַנען אַן אויסגעגלייכטער אויף זיין אָרט. שטשורעק האָט זיך ארומגעקוקט נאָך א בייטש. צום גליק אָבער האָט ער זי נישט געהאַט ביי זיך. אַן אויפגעקאָכטער איז ער ארויסגעלאָפן פון דער קאַמער. דער קאַפּאָ האָט פאַרהאַקט די טיר.

שטשורעק איז במשך פון יענעם אָוונט מער צו אונדז נישט צוריקגעקומען. ביי די שפּעטערדיקע אַפּעלן האָט אים קאזיק ווידער געמאָלדן „העפטלינגע". שטשורעק האָט שוין אָבער דערויף נישט מער רעאַגירט.

מסתמא האָט ער ביי זיך שוין שלום געמאַכט מיטן געדאַנק, אַז יידן קענען אויך ראוי זיין צו דערגרייכן דעם כבוד צו זיין „רעפּטלינגע” ביי די דייטשן.

* * *

דער אַפּעל האָט פאַרענדיקט דעם טאָג אין תפיסה. דערנאָך האָט שוין אַרום אונדז געהערשט אַ שטילקייט. עס איז געווען די שטילקייט פון אַ פּאַוויאַקער פינצטערער נאַכט, במשך פון וועלכער די אומגליקלעכע מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען אין איר מאַכט, זענען אָנגעוויזן געווען צו בלייבן אַליין מיט זייערע געדאַנקען. במשך פון אַזאַ פינצטערער און שלאָפלאָזער נאַכט, ווען דער אַרעסטירטער איז מיט אָפענע אויגן געלעגן אויף זיין האַרטן און עפּושדיקן געלעגער, האָט ער אין זיינע געדאַנקען נאָכאַמאָל פונעם אָנהייב איבערגעלעבט דעם גאַנצן קאָשמאַר פון זיין לאַגע.

במשך פון יענע פינצטערע נעכט זענען אין די מוחות פון אַ טייל געבוירן געוואָרן די סאַמע ווילדסטע פּלענער פון רעוואָלט. עס האָט זיך אויך אָנגעצונדן דאָס קליינע פינקעלע פון האָפענונג, וואָס האָט זיך אָפּט צעוואַקסן אין אַ פייער פון טאַט און העלדישקייט. במשך פון די זעלבע נעכט האָט די אַנדערע באַהערשט דער יאוש, דער געפערלעכסטער שונא פון אַרעסטירטן, וואָס ווען דער אַרעסטירטער איז שוין דורך אים באַהערשט געוואָרן, איז ער שוין געטריבן געוואָרן צום סאַמע קבר.

יענע פינצטערע נעכט האָבן מיר שטיל אונטערגעזאָגט דעם געדאַנק, אַז איך וועל פון דאַנען נאָך אַרויס אַ לעבעדיקער. ווען איך האָב אָבער מיטן ניכטערן שכל דורכגעטראַכט דעם דאָזיקן געדאַנק, איז קלאָר געווען, אַז עס איז נישט מער ווי אַ שיינער חלום. מסתמא האָט דעמאָלט חוץ מיר נאָך עמעץ פון מיינע חברים געשפּינט דעם דאָזיקן שיינעם חלום פון בלייבן לעבן און זיין פריי. ליידער האָבן זיך כמעט ביי קיינעם פון מיינע מיטאַרעסטירטע פון דער קאַמער 258 נישט פאַרווירקלעכט זייערע חלומות, ווייל כמעט איינער אַליין בין איך פון צווישן יענער גרופּע מענטשן געבליב, אַ לעבעדיקער.

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

זעקס יידישע בעדער

איך גיי ארבעטן

אין א זונטיקדיקן נאָכמיטאָג זענען צו אונדז אין קאַמער אריינגעקומען עטלעכע געשטאַפּאָווצעס. מיט א טומלדיקן רעש, מיט ווילדע געשרייען זענען זיי צו אונדז אריין, האָבן צעשלאָגן עטלעכע ארעסטירטע און געהייסן אונדז אַלע ארויסגיין אין קאָרידאָר און אויסשטעלן זיך אין א ריי.

— דער סוף — האָבן מיר זיך צוגעוווּנקען איינער דעם צווייטן.

יאָ, עס איז נישט אנדערש, ווי דאָס. איצט האָט שוין פאר אונדז אַלעמען אויסגעשלאָגן די לעצטע שעה. מען נעמט אונדז אוועקצופירן צום טויט.

די געשטאַפּאָווצעס האָבן יעדן באזונדער ארויסגערופן פון דער ריי און געשטעלט אים א פראגע:

— וואָס איז דיין פאך?

גיי דערצייל אים, וואָס פארא פאך האָט א ייד. אזוי ווי מיר האָבן אָבער געהערט, אז שוסטערס און שניידערס נעמט מען אריין אין דער גרופע פון יידישע פאכלייט, וואָס געפינט זיך אויף דער פערטער אָפּטיילונג פון דער תפיסה, האָבן מיר געטראַכט, אז יעדנפאלס איז גוט אָנצוגעבן זיך פאר איינעם פון די צוויי מינים פאכלייט. אפשר וועט דאָס ראַטעווען פון טויט? און אפשר וועט מען זיך אויף אזא אופן אריינבאקומען צווישן דער גרופע פון די יידישע פאכלייט.

די ארויסגערופענע האָבן געמאָלדן זייערע פאכן. מיכאלעק האָט זיך אָנגעגעבן אלס קאמאשנמאכער, מארדעקס אלס שניידער, וודאווינסקי, א יונגער אינזשיניער, האָט געמאָלדן, אז ער איז א שלאָסער. די עלטערע לייט האָבן נישט געקענט די מלאכה פון זאָגן ליגן. סעגאלאָוויטש, א זיבעציקיעריקער ווארשעווער אינזשיניער, וואָס איז פארן קריג געווען דער פארמיטער פון די צייס־ווערקן, האָט געזאָגט דעם אמת וועגן זיין פאך. יוזשוויאק איז שוין דעמאָלט געווען פולשטענדיק צוזאמענגעבראָכן. עס האָט געמאכט דעם איינדרוק, ווי קיין זאך וואָלט אים שוין נישט נוגע געווען.

אלע ארעסטירטע, וואָס האָבן געמאָלדן זייערע פאכן, שטייען שוין נעבן דער צווייטער וואנט. זייער צאָל איז שוין א גאָר גרויסע. איך שטיי שוין אויך צוזאמען מיט זיי. די געשטאפּאָווצעס זענען עפּעס נישט צופרידן, ווייזט אויס, אז זיי האָבן נישט געפונען דאָס, וואָס זיי האָבן געזוכט.

הערמאן האָט איצט געדארפט מעלדן זיין פאך. ער האָט זיך א פּרוּוו געטון.

— איך בין א פאכמאן פון אויטאָס — האָט ער געמאָלדן.

— יאָ — האָט א געשטאפּאָוויעץ אונטערגעכאפּט — ביי וואָס האָסטו געארבעט?

— איך בין געווען א גאראזש מייסטער.

— שטעל זיך אין א צווייטער זייט.

איצט האָבן מיר זיך שוין אָנגעשטויסן, אז עס גייט דאָ אין פאכלייט פון אויטאָס. מען וועט זיי נעמען צו אן ארבעט און ווי אזוי עס זאָל נישט זיין, איז ביי אן ארבעט יעדנפאַלס בעסער, ווי אין דער טויטן־קאמער. צו הערמאנען זענען תיכף צוגעקומען נאָך פינף מכלומרשטע אויטאָ פאכלייט.

קאזיק דער סטאראסטע איז געשטאנען נעבן מיר צווישן דער גרעסערער גרופּע פון די נישט אָנגענומענע. קאזיק האָט ארום זיך געווארפן בליקן און געפינטלט מיט זיינע כיטרע אייגעלעך. ער האָט ארויסגעקוקט אויף עפּעס א גינסטיקן מאָמענט. די געשטאפּאָווצעס האָבן עפּעס צווישן זיך גערעדט. זיי האָבן אויף אונדז נישט געקוקט. קאזיק שפּרינגט איצט פלינק ווי א קאץ. איין רגע בלויז און ער שטייט צווישן יענע זעקס מיט הערמאנען. איך מאך תיכף נאָך דאָס זעלבע. עס איז געלונגען. די געשטאפּאָווצעס ציילן אונדז אָפּ. מיר זענען אכט. מען פירט אונדז אוועק. די איבעריקע בלייבן אין דער קאמער.

יידישע ארבעטער אין די געשטאַפּאָ גאראזשן

א געשטאפּאָוויעץ האָט אונדז אוועקגעפירט אויף גענשע גאס, דאָרט ווּ עס איז בשעת די געטאָ צייטן געווען די יידישע תפיסה. דער וואכמייסטער אלפמאן, וועלכער האָט אונדז באגלייט ביז צום טויער, האָט צו אונדז געזאָגט:

— יידן, דאַנקט גאָט, וואָס איר גייט אַרויס פון דאַנען. וווּהין איר זאָלט נישט גיין, איז אַלץ בעסער ווי דאָ.

אויף גענשע גאַס האָבן אויף אונדז אויך נישט געוואַרט קיין באַזונדערס גרויסע גליקן. אין יענער צייט איז דאָרט געווען אַ שטראָף אַרבעטס לאַגער פאַר פּאָליאַקן. צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן האָבן דאָרט געלעבט אַן ערך פופציק יידן, וואָס זענען געווען די שארית הפליטה פונעם אַמאָליקן גרויסן יידישן אַרבעטס לאַגער פון דער „אָסטבאַן". דער לאַגער „אָסטבאַן" איז געוואָרן ליקווידירט אין חודש יוני 1943 און יענע קליינע גרופּע האָבן די מערדערס איבערגעלאָזט לעבן און צוגעטיילט זיי צו אַ שווערער אַרבעט אין די וואַרשעווער געשטאַפּאָ־גאַראַזשן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די „דינאַסן". אונדז האָט מען אָנגעשלאָסן צו דער דאָזיקער גרופּע פון פופציק יידן.

די גליקן פון די גאַראַזשן־אַרבעטער האָב איך געטיילט בלויז במשך פון צען טעג. מען האָט אונדז איבערגעטון אין טונקל גרינע לאַגער־מונדירן. איך האָב באַקומען אַ פּאָר קורצע הייזעלעך, וואָס האָבן דערגרייכט קוים ביז די קניען, דאָס רעקעלע איז געווען קורץ און ענג. איך האָב נישט געקענט באַוועגן מיט די הענט. פיר אַזייגער פאַרטאָג האָט מען אונדז געוועקט. דערנאָך האָבן מיר במשך פון צוויי שעה געמוזט שטיין אויפן הויף ביים אַפּעל. אין יענעם אויגוסט זענען די פרימאָרגנס געווען קאַלטע. מיר זענען געווען שלעכט אָנגעטון, נישט דערנערט און נישט אויסגעשלאָפן, און די דאָזיקע אַפּעלן, בעת וועלכע די פייניקער האָבן אונדז אָפט געשלאָגן, האָבן זיך אונדז שטאַרק איינגעגעסן אין די ביינער.

צו דער אַרבעט זענען מיר געגאַנגען צו פוס. אַ מרחק פון 4 קילאָמעטער אַהין און צוריק. דער דאָזיקער מאַרש אונטער אַ שטאַרקער שמירה פון עסעסאָווצעס האָט אונדז אויך שטאַרק אָפּגעמאַטערט, הן אין פיזישן זין און הן אין מאָראַלישן. מיר האָבן דורכגעשפּרייזט די שיינע וואַרשעווער גאַסן פון ביעלאַנסקאַ איבער דעם טעאַטער פּלאַץ, קראָלעווסקאַ און קראַקאָווער פּאָרשטאָט ביז די „דינאַסן". דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן געזען בשעת דעם וועג, די פּרעכטיקע און לעבעדיקע שטאָט, וואָס האָט זיך ממש געבאָדן אין די שטראַלן פון דער וואַרעמער זון און אין דער גרינקייט פון די ביימער און מיט גראָז און בלומען באַדעקטע פּלעצער,

די שיין אנגעטוענע און צעשמייכלטע מענטשן, וואָס מיר האָבן באַגעגנט, דאָס אַלץ האָט פאַר אונדז אויסגעזען ווי עפּעס א נישט דערגרייכבארער חלום, א גרוס פון א צווייטער און פרעמדער וועלט. פאַר אונדז, געוועזענע מענטשן, וואָס האָבן שוין געהערט צו דער טויטער וועלט, וואָס האָבן געהאט פארלוירן יעדע שייכות צום לעבן, פארלוירן משפחות, געזונט, פארמעגנס און איצט האָבן מיר, ווי שדים מיט נאקעטע שטיקער לייב, מיט נאקעטע פיס, וואָס האָבן ארויסגעשטארט פון אונטער די צעריסענע און קורצינקע בגדים, זיך באוויזן אונטער דער שיינענדיקער זון — איז דער דאָזיקער טאָגטעגלעכער מארש צו דער ארבעט געווען א שווער און צערפּול איבערלעבעניש.

די ארבעט איז געווען א שווערע, דאָס עסן נאָך קנאַפּער ווי אין פּאוויאַק, די נעכט שלאָפלאָזע צוליב די מיליאָנען וואנצן, וואָס זענען אונדז תיכף נאָכן אויסלעשן דאָס ליכט, ווי היישעריקן באפאלן אויף אונ־דזערע עפּושדיקע געלעגערס. פונדעסטוועגן האָב איך אָנגעשטרענגט אַלע כוחות, כדי זיך דאָרט צו דערהאַלטן. עס איז פון דאָרט געווען א מעגלעכ־קייט צו מאכן פּליטה און א טייל יידן, וואָס האָבן נאָך געהאט באַציאונגען מיט דער ארישער זייט, האָבן די דאָזיקע מעגלעכקייט טאַקע אויסגענוצט. איך אליין האָב נאָך דעמאָלט געהאט א ברודער, וואָס האָט זיך אויף ארישע פּאפּירן אויסבאהאלטן אין ווארשע. איך האָב גערעכנט צו מאכן פּליטה און צו באהאלטן זיך ביים ברודער.

איך בין שוין געווען צוגעגרייט צום אנטלויפן, אָבער צוליב אן אומפאָרזיכטיקייט האָב איך געליטן א דורכפאַל. דער געשטאַפּאָוויעץ לאַנגע, דער לייטער פון די ווארשטאטן, האָט מיך פארהאַלטן כמעט אין לעצטן מאָמענט. דערנאָך בין איך במשך פון א מעת לעת געזעסן אויף גענשא א פארשפּארטער אין א פינצטערער קאמער. פון דאָרט האָט מען מיך צוריקגעפירט אין פּאוויאַק.

פאר א פּרוּוו צו אנטלויפן האָבן די דייטשן באשטראָפט מיט הענגען. צוריקגייענדיק אין פּאוויאַק, בין איך זיכער געווען, אז צומאָרגנס וועט שוין מיין טויטער גוף הענגען ערגעצוו אויף אן אָנגעזעען אָרט אויפן תפיסה־הויף, כדי די פּאוויאַקער ארעסטירטע זאָלן בפירוש וויסן, וואָס עס דערוואַרט איינעם, וועלכער וואגט צו וועלן אנטלויפן פון די מערדערס

הענט. אזוי האָט געדאַרפט זיין על פּי שכל און על פּי „דין" פון דער היטלעריסטישער בלוטיקער מאכט. איך ווייס עד היום נישט, אדאנק וואָס פארא גליק איך בין דעמאָלט נצול געוואָרן פון דער תליה. איך בין אָפּ־געזעסן עטלעכע טעג אין דער טויטן־קאמער און דאן האָט מען מיך אוועק־געפירט צו דער פערטער אָפּטיילונג, צו דער גרופּע יידישע פאכלייט, וואָס איז געווען באשעפטיקט אין דער פּאוויאקער תפיסה.

אויף דער פערטער אָפּטיילונג

ווען אריינבאקומען זיך צו דער פערטער אָפּטיילונג האָבן געחלומט די ארעסטירטע פון דער קאמער 258. מיר איז געלונגען צו דערגרייכן דאָס דאָזיקע גרויסע גליק. דאָס לעבן פון די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג איז געווען פּונקט אזוי נישט זיכער, ווי דאָס לעבן פון די יידן פון דער קאמער 258. דאָך אָבער איז פאר די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג געווען אן אויסזיכט אויף א לענגערער וועגעטאציע, לכל הפחות אזוי לאנג, ווי די דייטשן וועלן זיי דארפן. חוץ דעם זענען דאָרט די לעבנסבאדינגונגען געווען א סך בעסערע, ווי אונטן אין קאמער 258. ביי דער ארבעט האָט מען אפילו געקענט האָבן ברויט צו דער זעט, עס זענען געווען באקוועמע פּלעצער צום שלאָפן און מען האָט דאָרט געהאט, הגם נישט באדייטנדיקע, אָבער דאָך אין א געוויסער מאָס א באוועגונגס־מעגלעכקייט. אויב דאָס לעבן אין קאמער 258 איז געווען א גסיסה, איז שוין דאָס לעבן אין דער פערטער אָפּטיילונג געשטאנען מיט א שטופּע העכער. עס איז געווען א וועגעטאציע.

איך בין געוואָרן א בעדער. איך האָב געהאט צו באדינען דעם דע־זינפעקציע־קעסל. א גרויסער, שווארצער דאמף־קעסל איז דאָס געווען. מיין ארבעט איז באשטאנען אין דעם, אז ווען א גרופּע ארעסטירטע איז גע־קומען זיך באָדן, האָב איך זיי אויפגענומען אין א ספּעציעל צימער, איך האָב זיי געהייסן זיך אויסטון און צוזאמענבינדן זייערע בגדים. ווען זיי זענען געגאנגען אונטער די טושן, האָב איך זייערע פּעקלעך בגדים אריינ־געלייגט אין קעסל, פארמאכט אים און געלאָזט דעם דאמף. די מלבושים זענען געלעגן אין דאמף במשך פון דריי פערטל שעה. שפּעטער האָט שוין

א צווייטער חבר געעפנט דעם קעסל פון דער צווייטער זייט, ארויסגענומען די הייסע מלבושים און צוריקגעגעבן זיי צו די ארעסטירטע. פאר אונדז איז נישט געווען קיין סוד, אז די דאָזיקע דעזינפעקציע האָט די לייז נישט געטון, חלילה, קיין שום רעה. נאָך דער דעזינפעקציע זענען די לייז ארומגעקראָכן איבער די בגדים פּונקט אזוי לעבעדיקע און געזונטע ווי פאר דער דעזינפעקציע. דערפאר אָבער האָט דער דאמף שטארק געשאדט די קליידער גופא. אזוי ווי בשעת די מלחמה צייטן זענען די קליידער ס׳רוב געווען פון א שלעכטער קוואליטעט, האָבן זיי זיך נאָך א דעזינפעקציע כמעט איינגאנצן צעשיט.

מיינע חברים

צוזאמען מיט מיר האָבן אין באָד געארבעט נאָך פינף יידן. מיר זענען געווען א גרופּע פון זעקס. יעדער פון אונדז איז געווען כמעט א באזונדערע וועלט פאר זיך. געקומען פון פארשידענע שטעט און סביבות, האָבן די מענטשן פון א פארשידענעם עלטער זייער שווער זיך געקענט צופּאסן איינער צום צווייטן. דאָך אָבער האָבן מיר זיך אָנגעשטרענגט, כדי לכל הפחות אין א געוויסער מאָס צו געפינען א געמיינזאמע שפּראַך.

די זאך איז אונדז צו ביסלעך געלונגען. מיר האָבן זיך איינגעלעבט, איינגעאָרדנט פאר זיך די מעגלעכע לעבנסבאדינגונגען. דעם גאנצן טאָג ביז אין שפּעטן אָוונט זענען מיר געווען אין באָד. דאָרט האָבן מיר געגעסן, געטעמט, געטראכט און געלעבט. אין אָוונט, ווען מען האָט געענדיקט די ארבעט אין באָד, זענען מיר צוריקגעגאנגען אין קאמער. דאָרט האָבן מיר שוין פארבראכט מיט די רעשט יידן פון אונדזער גרופּע. עס איז א פאקט, אז אפילו אין יענע שרעקלעכע באדינגונגען וואָלט זיך געקאָנט ביי אונדז אנטוויקלען אן אינטערעסאנט לעבן פון שאפן, ווען נישט די דאמאָקלעס שווערד פון טויט, וואָס איז שטענדיק איבער אונדז געהאנגען.

אין באָד האָט איבער אונדז געהאט די דעה דער אוקראַינישער וואכמייסטער. ער איז געווען דער אייגנטלעכער באלעבאָס פון באָד. ער האָט געהאט אן אומבאגרענעצטע מאכט סיי איבער אונדז, די באָד־ארבעטער, סיי איבער די ארעסטירטע, וואָס זענען געקומען זיך באָדן. במשך פון

דער צייט, ווען מיר זענען געווען אין באָד, האָבן זיך ביי אונדז געביטן א סך וואכמייסטערס. עס זענען צווישן זיי געווען פארשידענע מענטשן. מענטשלעכע, מיט וועלכע מען האָט געקענט דורכקומען און שלעכטע כלבים, וואָס האָבן געוואָרפן אן אימה און א פחד אויף די ארעסטירטע. ס'רוב זענען מיר מיט אונדזערע וואכמייסטערס דורכגעקומען. מיר האָבן באוויזן אפילו איינצונעמען איינעם, קאָוואלענקאָ, וואָס איז באקאנט געווען פאר א מוראדיקן אכזר. מיט אונדז האָט דער דאָזיקער קאָוואלענקאָ געלעבט בשלום און אז מיר האָבן אים שוין געהאט איינגענומען, האָט ער נישט געקענט אויך זיין געפערלעך פאר די ארעסטירטע, וואָס האָבן זיך ביי אונדז געבאָדן. בלויז איין וואכמייסטער, א מנוול, האָבן מיר געהאט. דאָס איז געווען דער אוקראאינער קאָסטענקאָ. ער האָט זיך נישט געלאָזט איינ־נעמען נישט מיט גוטן און נישט מיט בייזן. מיר האָבן פון אים געהאט אויסצושטיין גרויסע צרות. צום גליק איז ער אָבער ביי אונדז נישט לאנג געווען.

איך וויל דאָ איבערגעבן א קורצן באריכט פון א געוויסער פּאָליטי־שער און געזעלשאפטלעכער ארבעט, וואָס די דאָזיקע זעקס יידישע בעדער האָבן אין יענע שווערע באדינגונגען אויסגעפירט לטובת טויזנטער אוּעס־טירטע פון פאוויאק, ס'רוב פּאָליאקן.

א פארקאָנספּירירטע פּאָסט

אין אלטערטימלעכן רוים זענען די שטאָט־בעדער געווען די צענ־טראלע פּונקטן פון די צוזאמענטרעפן פון די רוימישע פּאטריציער. דער פארגלייך, וועלכן איך פארנעם זיך דאָ צו מאכן צווישן דער אייביקער שטאָט מיט אירע אדעליקע תושבים און, להבדיל, דעם פאוויאק מיט זיינע עטלעכע טויזנט פארפייניקטע ארעסטירטע, קלינגט אפשר א ביסל לע־כערלעך. אָבער דאָך איז געווען א פאקט, אז דאָס פאוויאקער באָד איז געווען דער צענטראלער פונקט פון די קאָנטאקטן צווישן אלע פאוויאקער ארעסטירטע. יעדער ארעסטירטער האָט געמוזט לכל הפחות איין מאָל אין דער וואָך באזוכן דאָס באָד. אלע אָפּטיילונגען האָבן געהאט באזונדערע אויסגעטיילטע טעג פאר באָדן זיך. דער וואכמייסטער פון א געוויסער אָפּ־

טיילונג האָט אין זיין באַשטימטן טאָג געפירט די אַרעסטירטע פון זיין אָפּטיילונג אין באָד. כדי אַרעסטירטע פון פאַרשידענע קאַמערן זאָלן זיך נישט קענען באַגעגענען, האָט מען יעדע קאַמער געפירט באַזונדער. נאָכדעם ווי ס'האָבן זיך אָפּגעבאָדן די אַרעסטירטע פון איין קאַמער, האָט מען אַריינגעפירט די אַרעסטירטע פון דער צווייטער קאַמער.

אַזוי ווי דאָס אָנהאַלטן אַ קאָנטאַקט צווישן די אַרעסטירטע פון פאַר־שידענע קאַמערן און אָפּטיילונגען איז געווען פאַר די אַרעסטירטע אַ גאָר וויכטיקער ענין, האָבן מיר, די בעדער, גענומען אויף זיך די אויפגאַבע צו זיין די פאַרמיטלער צווישן זיי. מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ מין פּאָסט, וואָס האָט ביי אונדז פונקציאָנירט גענוי און פּרעציז. די דאָזיקע פּאָסט האָבן מיר געמוזט האַלטן אין שטרענגער קאָנספּיראַציע, כדי די דייטשן זאָלן זיך פון איר נישט דערוויסן. די אַרבעט איז געווען אַ געפערלעכע, ווייל אַלס גרעסטער חטא פון אַן אַרעסטירטן איז באַטראַכט געווען דער „גריפּס", דער נישט דערלויבטער און נישט צענזורירטער בריוו.

דער אופן פון פירן די דאָזיקע אַרבעט איז געווען פאָלגנדער: דער וואַכמייסטער פון אַ געוויסער אָפּטיילונג האָט אַריינגעפירט זיינע מענטשן צו באָדן זיך. ער האָט זיי אָפּגעציילט און מיט אַ פּראָטאָקאָל איבערגעגעבן צו אונדזער וואַכמייסטער — דעם אוקראַינער. אַזוי ווי מיר זענען שוין מיט אונדזער וואַכמייסטער געווען זיכער, האָט ער אונדז בכלל נישט גע־קוקט אין די הענט. בעת איינער פון אונדז האָט מיט אים גערעדט, האָבן מיר דערווייל אויסגעפירט אַלץ, וואָס מיר האָבן געדאַרפט. איז קודם כל האָבן מיר צעטיילט צווישן די אַרעסטירטע די „גריפּסן", וואָס זענען פאַר זיי באַשטימט געווען און זענען ביי אונדז געלעגן פון פריער. דערנאָך האָבן מיר פאַרטיילט שטיקלעך פּאַפּיר און בלייפעדערס צו די אַרעסטירטע, וואָס האָבן געדאַרפט שרייבן אַן ענטפער, אָדער סתם אַ „גריפּס". דאַן האָבן מיר ביי די אַרעסטירטע צוגענומען זייערע בריוו, באַהאַלטן אין אַ זיכערן אָרט, כדי איבערצוגעבן זיי צו די אַדרעסאַטן דעמאָלט, ווען זיי וועלן צו אונדז קומען זיך באָדן.

אַדאַנק דער דאָזיקער פּאָסט איז פולשטענדיק דורכגעבראָכן געוואָרן די איזאָלאַציע צווישן די אַרעסטירטע, די איזאָלאַציע, מיט וועלכער די געשטאַפּאָ איז אויסן געווען צו פאַרבעסערן די טעטיקייט פון איר אויס־

פֿאַרשונגס־אפּאַראַט. די אַרעסטירטע האָבן איצט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו פֿאַרשטענדיקן זיך צווישן זיך וועגן וויכטיקע ענינים.

די דייטשן האָבן, צום ביישפּיל, איינגעזעצט צוויי פּאָליאַקן, באַשולדיקטע אין דעם זעלבן ענין. אין אַזעלכע פֿאַלן האָט די געשטאַפּאָ איינעם פֿון די צוויי פּאָליאַקן אַריינגעזעצט אויף דער דריטער אָפּטיילונג און דעם צווייטן אויף דער פֿינפטער. די געשטאַפּאָ איז שוין געווען זיכער, אַז די דאָזיקע צוויי אַרעסטירטע וועלן זיך נישט קענען פֿאַרשטענדיקן, כדי זיי זאָלן ביים פֿאַרהער אָפּגעבן איינשטימיקע דערקלערונגען. די דייטשן האָבן דעם דאָזיקן ענין גוט דורכגעטראַכט. זיי האָבן געוווּסט, אַז אויב די צוויי אַרעסטירטע וועלן זאָגן ליגן, מוזן אַרויסקומען סתירות צווישן די דערקלערונגען פֿון איינעם און דעם צווייטן. אַזעלכע סתירות זענען געווען פֿאַר דער געשטאַפּאָ דאָס וואַסער אויף דער מיל. דערנאָך האָבן זיי שוין געקאָנט לייכט אויספֿאָרשן דעם אמת.

אַדאַנק אונדזער פּאָסט איז אָבער פֿאַר די אַרעסטירטע געווען אַ מעגלעכקייט צו פֿאַרשטענדיקן זיך. די דערקלערונגען פֿון די אַרעסטירטע זענען כמעט תמיד געווען איינשטימיקע. די געשטאַפּאָ־לייט זענען געווען אויסער זיך, אָבער זיי זענען קיין מאָל נישט געוווּיר געוואָרן דעם סוד פֿון די איינשטימיקע דערקלערונגען. וועגן אונדזער פּאָסט האָבן זיי זיך נישט דערוווּסט.

אין פּאוויאַק איז תמיד געזעסן אַ געוויסע צאָל פֿון באַזונדערס איזאָלירטע אַרעסטירטע. דאָס זענען געווען די סאַמע וויכטיקסטע מיטגלידער פֿון דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג, הויכע אָפֿיצירן פֿון דער „לאַנדס אַרמיי" (אַ.ק.), אוויאַטאָרן־פּאַראַשוטיסטן פֿון דער רויטער אַרמיי און פֿון די ענגלישע לופֿט־כוחות, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויף דער פּוילישער טעריטאָריע. די דאָזיקע מענטשן האָט די געשטאַפּאָ באַטראַכט ווי די גרעסטע פֿאַרברעכער. זיי זענען געווען באַשולדיקט אין אָנפֿירן מיט דער פּוילישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, וועלכע האָט זיך אין יענע צייטן זייער שטאַרק אַריינגעביסן די דייטשן אין די ביינער. געזעסן זענען זיי ביחידות אין די איזאָלאַטקעס פֿון דער ערשטער אָפּטיילונג. ספּעציעלע געשטאַפּאָלייט האָבן זיי געהיטן בייטאָג און ביינאַכט. זיי זענען

געווען דאָס אויג אין קאָפּ. אפילו די אוקראַינער האָבן צו זיי נישט געהאַט קיין צוטריט.

איך דערמאָן מיך, אַז אין אַ געוויסער צייט זענען דאָרט געזעסן צוו״אַ פינף וויכטיקע אַרעסטירטע: אַן אָפיציר פון די ענגלישע לופט־כוחות, קענעדי, דריי פּוילישע פּאָלקאָווניקעס: סטרושעוויטש, קאַראַנסקי און ראַסטוואַראָווסקי און אַ פּוילישער פּראַשוטיסט פון לאָנדאָן יעזשי. ווען די דייטשן פלעגן די דאָזיקע פינף אַרעסטירטע אַריינפירן אין באָד, האָט קיינער זיך נישט געטאָרט געפינען אין דער נאָענט פון באָד־לאָקאַל, פאַרשטייט זיך חוץ אונדז, די באַדינערס. די גאַנצע צייט פון זייער באָדן זיך איז זייער היטער, דער געשטאַפּאָוויעץ, געשטאַנען נעבן זיי. דער גע־שטאַפּאָוויעץ האָט געהיט, אַז זיי זאָלן זיך נישט קענען פונאַנדעררעדן צווישן זיך און אַז מיר זאָלן אויך מיט זיי זיך נישט קענען פאַרשטענדיקן.

מיר האָבן אָבער יאָ געפונען דעם וועג פאַר אָנקניפּן מיט זיי אַ קאָנ־טאַקט. דאָס איז לגמרי נישט געווען קיין לייכטע זאַך און חוץ דעם האָט יעדע קלענסטע אומפאָרזיכטיקייט געקענט גורם זיין דעם טויט. מיר האָבן אָבער נישט מורא געהאַט פאַרן טויט. אונדזער לעבן איז סיי ווי געווען הפקר און דער טויט האָט געדראָט נישט בלויז צוליב אַ קאָנטאַקט מיט די איזאָלירטע. ער האָט געדראָט צוליב דער קלענסטער זאַך, צוליב אַ פּאַ־פּיראָס, צוליב אַ לאַנגזאַמער באַוועגונג, צוליב אַ גרימאַסע פון פּנים. מיר האָבן נישט געקוקט אויף קיין געפאַר און ממש הינטער די אויגן פון די געשטאַפּאָוצעס האָבן מיר מיט די איזאָלירטע געשאַפן דעם קאָנטאַקט.

דער קאָנטאַקט מיט אונדז האָט פאַר די איזאָלירטע געהאַט אַן ערשט־ראַנגיקע באַדייטונג. אַזוי ווי עס האָט זיך ווענגן זיי שטאַרק אינטערעסירט די פּוילישע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען, כדי זיי אָפּצושלאָגן, האָבן זיי געמוזט האָבן אַ שטענדיקע פאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט. די דאָזיקע פאַרבינדונג איז געווען. אין פּאַוויאַק איז געווען אַן אוקראַינישער וואַכמייסטער, קאָוואַלענ־קאָ. צווישן די אַרעסטירטע איז ער אָנגעגאַנגען פאַר איינעם פון די גרעסטע בלבים. ער האָט זייער שלעכט באַהאַנדלט די אַרעסטירטע, אָפּט אַרויסגע־וויזן צו זיי אכזריות. אַ געוויסע צייט האָבן מיר אין באָד געהאַט פון אים אויסצושטיין גרויסע צרות.

אַזוי ווי מיר האָבן פון אונדזער באַד אַרויס געהאַט אַן אומדירעקטע פאַרבינדונג מיט דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע און אַזוי ווי עס איז גראַד דעמאָלט געווען די צייט, ווען די פּאָליאַקן האָבן מאַסנווייז אויסגעפירט טויט־אורטיילן איבער די דייטשן און די פאַררעטער, האָבן מיר געגעבן צו וויסן וועגן קאָוואַלענקאָס רשעות און מיר האָבן געבעטן, אַז מען זאָל אים דאָרט אין שטאָט מאַכן דעם ריכטיקן סוף. מיט אַ וואָך שפּעטער האָבן מיר אָבער דערהאַלטן אַזאַ מאָדנעם ענטפער:

— אייער „כלאַפּ” (ווערטלעך) טאָר מען נישט רירן. געדענקט!

אין אָנהייב האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען דעם ענטפער. אָבער ווען מיר האָבן זיך גוט פאַרטראַכט, האָט פאַר אונדז דער גאַנצער ענין אָנגעהויבן קלאָר צו ווערן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער דאָזיקער קאָוואַלענקאָ מוז דאָ שפּילן אַ צווייַדייטיקע ראָלע, אַז ער שטייט אין דינסט פון דער פּוילישער אָרגאַניזאַציע. אַזוי איז טאַקע געווען. שפּעטער, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער ענין מיט די פיר איזאָלירטע, איז קאָוואַלענקאָ געווען דער פאַרבינדונגס־מענטש צווישן זיי און דער אָרגאַניזאַציע. נאָר אַזוי ווי אַפילו ער, צו וועמען די דייטשן האָבן געהאַט גרויס צוטרוי, האָט נישט געקענט פריי צוקומען צו די איזאָלאַטקעס, האָט ער אַלע זיינע שליחותן געמוזט איבערגעבן דורך אונדזער פאַרמיטלונג.

און איצט בלייבט נאָך אויפצוקלערן, ווי אַזוי מיר האָבן זיך אַן עצה געגעבן מיט דער שווערער אויפגאַבע פון פאַרבינדן זיך מיט די איזאָלירטע. מיר האָבן געהאַט צוויי מעגלעכקייטן. די ערשטע און די עיקרדיקסטע מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך מיט די איזאָלירטע איז געווען דער דעזינפעקציע־קעסל. ווען די איזאָלירטע זענען אַריינגעקומען אין באַד, האָבן זיי פּונקט אַזוי ווי אַלע איבעריקע אַרעסטירטע, איבערגעגעבן מיר זייערע בגדים צו דער דעזינפעקציע. פון צווישן די קליידער פלעג איך אַרויסנעמען די „גריפּסן”. עס זענען דאָרט געווען בריוו צו דער אָרגאַניזאַציע, וועלכע מיר האָבן געדאַרפט איבערגעבן דעם אוקראַאינער קאָוואַלענקאָ און עס זענען אויך געווען בריוו צו אונדז, בריוו מיט פאַרשידנאַרטיקע פראַגן, מיט בקשות און פאָדערונגען פון זאַכן, אין וועלכע די איזאָלירטע האָבן זיך גענויטיקט.

בשעת די איזאָלירטע האָבן זיך געבאָדן, האָבן מיר דערליידיקט

אלץ, וואָס מיר האָבן נאָר געקאָנט און דאַן האָבן זיי אונדזערע ענטפערס, ווי אויך די „גריפּסן", וועלכע קאָוואַלענקאָ האָט אונדז איבערגעגעבן, גע־האַט שוין צוריק אין די קליידער, וואָס זיי האָבן אָפּגענומען פון דער דע־זינפעקציע.

די הויפּט זאַכן, וואָס מיר האָבן אַריינגעשמוגלט צו די איזאָלירטע, זענען געווען פּאַפּיראָסן, שוועבעלעך און ריין פּאַפּיר אויף צו שרייבן בריוו־לעך. דאָס דורכשמוגלען די דאָזיקע זאַכן האָט נישט געהערט צו די לייכטע אויפגאַבן.

אונדזער צווייטע מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך מיט די איזאָ־לירטע איז געווען דער שיפר, א לשון, וואָס איז צווישן אונדז געווען אָפּ־געשמועסט אין די „גריפּסן". דער אויספירער פון דעם שיפרירטן געשפּרעך האָט געקענט זיין בלויז חיים פינקלשטיין, וועלכער האָט באַדינט דעם וואַ־סער־אַפּאַראַט און אַלס אַזעלכער האָט ער געמעגט שטיין אין דער נאָענט פון די איזאָלירטע, בשעת זיי האָבן זיך געוואַשן אונטער די טושן.

פינקלשטיין, א ייד איבער די פופציק, כמעט אינגאַנצן א בלינדער, מיט א פּאָר גרויסע ברילן אויף דער לאַנגער נאָז, מיט א ליסן קאָפּ, האָט געמאַכט אַן איינדרוק, אַז ער קען קיין צוויי נישט ציילן. ער איז שטענדיק געשטאַנען ביי זיין וואַסער־אַפּאַראַט און געדרייט מיט די צוויי רעדעלעך. מיטן גרעסערן צום לאָזן דאָס קאַלטע וואַסער און מיטן קלענערן פונעם הייסן וואַסער. מיט די דאָזיקע צוויי רעדלעך האָט פינקלשטיין געדאַרפט רעגולירן דעם שטראָם וואַסער, כדי ער זאָל האָבן אַן איינהייטלעכע טעמ־פּעראַטור פון פערציק גראַד. פינקלשטיין איז אָבער געווען א גרויסער שלימזלניק און נישט געטויגט צו קיין שום אַרבעט, האָט ער געדרייט מיט די רעדלעך און דאָס וואַסער איז אים שטענדיק געשפּרונגען. דאָ האָט עס געהאַלטן ביי 20 גראַד און באַלד האָבן די באָדנדיקע געמוזט אַנטלויפן פון אונטערן טוש, ווייל די טעמפּעראַטור האָט שוין געהאַלטן ביי די זעכציק גראַד, ביים אַפּאַראַט איז געווען א טערמאָמעטער, אָבער פינקל־שטיין איז געווען, ווי געזאָגט, כמעט אינגאַנצן בלינד און ער האָט נישט געזען, וואָס דער טערמאָמעטער האָט געוויזן.

די באָדנדיקע האָבן שוין געקענט פינקלשטיינס מום, און ווען דאָס וואַסער איז געוואָרן צו קאַלט, פלעגן זיי שרייען:

— פאניע פינקלשטיין, עס איז קאַלט.

פינקלשטיין האָט אביסל אויסגעדרייט דאָס קלענערע רעדעלע און תיכף האָבן שוין די באַדנדיקע באשטעטיקט:

— הא, איצט איז גוט, זייער גוט.

די דאָזיקע אומשולדיקע אויסגעשרייען ביי די נאָרמאַלע ארעסטיר־טע האָבן ביי די איזאָלירטע געדינט פאר א שיפר.

פינקלשטיין האָט צום ביישפּיל רואיק א זאָג געטון:

— פאנאָוויע, אויב דאָס וואסער איז צו הייס, זאָלט איר מיר תיכף מעלדן.

פארן געשטאפּאָוויעץ, וועלכער איז געשטאנען הארט נעבן פינקל־שטיינען און די באַדנדיקע, האָט דער דאָזיקער זאַץ נישט געהאט קיין שום באדייטונג. אָבער פאר איינעם פון די איזאָלירטע איז דאָס געווען אַן ענטפער אויף א פראגע, וועלכע ער האָט מיט א וואָך צוריק געשטעלט אין א בריוועלע צו אונדז.

דאַן האָט סטרושעוויטש געזאָגט:

— דאָס וואסער איז טאקע צו הייס.

און ארויסגעזאָגט האָט ער עס אין אַן אויפגערעגטן טאָן.

דער געשטאַפּאָוויעץ האָט גאָרנישט חושד געווען, אָבער פינקלשטיין האָט שוין געוווּסט, אז אַן ארעסטירטער, קאָזאקעוויטש, וואָס איז דער קאפּאָ פון דער דריטער אָפּטיילונג, דארף תיכף ומיד באקומען דעם „גריפס", וואָס איז געלעגן צווישן די בגדים, וועלכע איך האָב איבערגענומען צו דער דעזינפעקציע.

אזוי האָט אויסגעזען דער קאמף, וואָס מיר, די זעקס צעבראָכענע יידן, האָבן געפירט קעגן דער בעסטיע, קעגן דער ריזן־מאשין פון גע־שטאַפּאָ. צי האָבן מיר דעם קאמף געוווּנען? איך ווייס נישט. יעדנפאלס איז זיכער, אז מיר האָבן זיך פארמאָסטן אים צו פירן און מיר האָבן אין א גרויסער מאָס דורכגעפירט דאָס, וואָס מיר האָבן געוואָלט.

די זעלבסט־הילף

א צווייטער צווייג פון אונדזער ארבעט איז געווען די קאָנספּירא־

טיווע זעלבסטהילף. די דאָזיקע ארבעט איז אונדז ממש אָנגעוואָרפן גע־וואָרן. פון איין זייט דורך די ארעסטירטע פון די קאמערן, וואָס האָבן געהונגערט און געליטן צוליב מאנגל אין פאפיראָסן, זיי האָבן פון אונדז געפאָדערט הילף; פון דער צווייטער זייט האָבן די ארעסטירטע פּאָליאקן, וועלכע זענען באשעפטיקט געווען אויף פארשידענע פונקציעס אין דער תפיסה־אדמיניסטראציע, אריינגעברענגט צו אונדז פּראָדוקטן צום פאר־טיילן זיי צווישן די נויטבאדערפטיקע. אין דער ערשטער ריי זענען געקומען אין באטראכט די ארבעטער פון אזעלכע אָפּטיילונגען, ווי די קיך, דער שפּייז מאגאזין, די בעקעריי און די קאנטין. אין די דאָזיקע אָפּטיילונגען האָבן געארבעט אויסשליסלעך פּאָליאקן. קיין יידן האָט מען אהין נישט צוגעלאָזט. צווישן יענע פּאָליאקן האָבן נישט געפעלט קיין מענטשן, וואָס האָבן געהאט א פארשטענדעניש פאר די נויטן פון זייערע חברים. אזוי ווי ביי אונדז איז געווען די צענטראלע שטעלע פאר די פארבינדונגען צווישן די ארעסטירטע, איז אויך ביי אונדז איינגעאָרדנט געוואָרן דער צענטרא־לער פארטיילונג־פּונקט פון דער געהיימער זעלבסט־הילף. גאנצע זעק ברויט, א סך שפּייז־ארטיקלען און פאפיראָסן זענען ביי אונדז אָפּגעלייגט געוואָרן און מיר האָבן דאָס צעטיילט צווישן די נויטבאדערפטיקטע.

די נויטבאדערפטיקטע זענען געווען די טויזנטער ארעסטירטע, וואָס זענען געזעסן אין די קאמערן הינטער פארהאקטע טירן. ניינציק פּראָצענט פון די פאוויאקער תושבים זענען זיי געווען, די דאָזיקע נויטבאדערפטיקטע, ווייל די ארבעטער, וואָס זענען צוגעלאָזט געוואָרן צו אלע פונקציעס, האָבן צוזאמען באטראָפן נישט מער ווי צען פּראָצענט פון דעם באשטאנד פון די ארעסטירטע. דערפון קען מען זיך שאפן א בילד וועגן דער גרויסקייט פון דער נויט, וואָס האָט געהערשט אין פאוויאק, אין דער הייל פון פּיין און טויט.

חוץ דעם האָבן מיר אויך געוואָלט העלפן די יידן פון דעם קאָנצענ־טראציע־לאגער אויף גענשע גאס. זינט אָקטאָבער 1943 איז אויף גענשע גאס איינגעאָרדנט געוואָרן דער „קאָנצענטראציע־לאגערווארשע", ווו עס זענען געזעסן איבער פינף טויזנט גריכישע, סלאָוואקישע, פראנצויזישע און אונגארישע יידן. זיי האָבן געארבעט ביים אָפּרייניקן די חורבות אויפן שטח פונעם געוועזענעם געטאָ, זיי האָבן געלעבט אין גאר שווערע בא־

דינגונגען, פשוט אויסגעגאנגען פון הונגער, מיר האָבן זיך אָנגעשטערנגט צו העלפן די דאָזיקע יידן.

די דאָזיקע אויפגאבע האָבן מיר, אויף ווי ווייט עס איז מעגלעך געווען, דורכגעפירט מיט דער הילף פון די איבעריקע יידן פון אונדזער גאנצער גרופּע. אין יאנואר 1944 האָבן די דייטשן אריבערגעטראָגן אונ־דזער גרופּע פון דער פערטער אָפּטיילונג אין נייעם בנין פון די ווארשטאטן. דער דאָזיקער בנין איז פאר דער מלחמה געווען א וווינונגס־הויז פאר די תפיסה־וועכטער. די דייטשן האָבן דעם דאָזיקן בנין צוזאמענגעשלאָסן מיט דער תפיסה, אויפן ערשטן און צווייטן שטאָק איינגעאָרדנט די ווארשטאטן און דעם דריטן שטאָק איבערגעבויט אויף תפיסה־קאמערן פאר אונדז, די יידישע פאכלייט.

אזוי ווי דער דאָזיקער בנין איז שוין געשטאנען מחוץ פון דער הויכער מויער, וואָס האָט ארומגערינגלט די תפיסה און די פענצטער פון אונדזערע קאמערן זענען ארויסגעגאנגען אויף דער וויענזשעננא גאס; ביים עק פון פאוויאק, וווּ די דייטשע וואך־פּאָסטנס זענען נישט געווען קיין באזונדערס שטארקע, האָבן מיר געהאט כמעט א פרייען ארויסקוק אויף די חרובע גאסן. אין יענער צייט איז שוין א גרויסער טייל פון געטאָ געווען אָפּגערייניקט פון די חורבות, און אויסגעגלייכט מיט דער ערד. פאר אונ־דזערע אויגן האָבן מיר געהאט א פרייען שטח. פון צווישן דעם דאָזיקן ים פון פוסטקייט האָט צו אונדז פון דער ווייטנס געקוקט מיט זיינע גלאנצנ־דיקע שויבן פון די פענסטער פון די וואכטורעמלעך איין איינציקער פאר־בויטער פונקט. דאָס איז געווען דער קאָנצענטראציע־לאגער פון גענשא גאס, דער בנין פון דער אמאָליקער תפיסה, ארומגעשטעלט מיט אומצייד־ליקע קליינע באראקן, וועלכע די דייטשן האָבן לעצטנס אויסגעבויט, כדי איינצואָרדענען אין זיי די טויזנטער אומגליקלעכע געפאנגענע, וואָס זענען אהער געברענגט געוואָרן פון כמעט אלע ווינקלען פון אייראָפּע.

די דאָזיקע געפאנגענע זענען געווען יידן. אמאָל זענען זיי געווען מענטשן מיט לייטן גלייך. אָבער היינט אויסגעהונגערטע, הויט און ביינער, אָנגעטוענע אין די ווייס־בלויע פאסיאקעס, מיט די הילצערנע טרעפּעס אויף די געשוואָלענע פיס, האָבן זיי שוין מער נישט געמאכט קיין איינדרוק פון מענטשן. זיי האָבן זיך ארומגעדרייט צווישן די קופּעס ציגל, שטיינער

און זאמדיקער בלאָטע, אויסגעפּירט זייערע שווערע ארבעטן, און ווען זיי האָבן פאַרשטאַנען, אז דער מאָמענט איז א גינסטיקער, אז די וואך־פּאָסטנס קוקן נישט, האָבן זיי זיך דערנענטערט צו אונדזער בנין, געשטעלט זיך אונטער אונדזערע פענסטער. אויך אונדזערע חברים האָבן ארויסגעקוקט אויף אזא מאָמענט. ווען די פּאַסיאַקעס זענען צוגעקומען, האָט מען תיכף פון אונדזערע פענסטער זיי ארויסגעוואָרפן ברויט.

וואָס האָבן מיר דען זיי מער געקאָנט ווארפן, ווי שטיקלעך טרוקן ברויט, וואָס מיר האָבן אליין אָפּגעשפּאָרט פון אונדזער מויל? עס איז געווען א ווייטיק און א צער בלויז זיך צוצוקוקן, ווי די דאָזיקע שאָטנס פון מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אויף די שטיקלעך טרוקן ברויט. איינער האָט ביים צווייטן ארויסגעריסן דעם ביסן פון מויל, פונקט אזוי ווי עס טוען עס הינט, ווען זיי געפינען אין מיסט א ביין.

דאָס בילד פון די אויסגעהונגערטע פּאַסיאַקעס, ווי זיי האָבן זיך ווי די חיות געוואָרפן אויף דעם אראָפּגעוואָרפענעם ברויט, שטייט מיר עד היום פאַר די אויגן. דאָס דאָזיקע בילד איז נישט ווייניקער גרויזאַם פון יענעם בילד פון די פרויען און די קינדער, וואָס זענען געפירט געוואָרן צו דער שחיטה. יעדנפאַלס האָט עס מיר דעמאָלט אויפגעקלערט דעם סוד פונעם נאַצישן סיסטעם צו פּרימיטיוויזירן די מענטשלעכע אינסטינקטן. איך האָב געוווּסט, אז נישט אנדערש ווי זיי האָב איך אליין אויסגעזען, בשעת איך בין געזעסן אין דער קאַמער 258. און ס'איז פאַר מיר קלאָר געוואָרן, אז א גיכער טויט איז א סך בעסער פון א לאַנג דויערנדיקן הונגער פּיין.

סאַבאָטאַזשן

מיר, די זעקס יידישע בעדער, האָבן ביי אונדזער ארבעט אויף אייגענע האַנט דורכגעפירט א ריי סאַבאָטאַזש־אַקטן. הגם מיר האָבן זיך אָפּגעגעבן א דין וחשבון דערפון, אז מיט אונדזערע סאַבאָטאַזשן וועלן מיר נישט גורם זיין צו דער מפּלה פונעם שונא, האָבן מיר דאָך נישט געקענט ביי זיך פּועלן איבערצולאָזן א נישט אויסגענוצטע געלעגנהייט עס זאָל נישט זיין געלעגנהייט אויף צו פאַרשאַפן דעם שונא שאָדנס.

די דייטשן פלעגן צו אונדז אריינברענגען גאנצע טראנספּאָרטן פון אויסגעווײילטע זאכן, מלבושים, פּעלצן, בעטגעוואנט און אנדערע. די זאכן זענען געווען טאקע די סאמע בעסטע, צוגערויבט ס׳רוב ביי יידן, וואָס זענען פריער דערמאָרדעט געוואָרן. די דאָזיקע זאכן זענען באשטימט געווען ארויסגעשיקט צו ווערן קיין דייטשלאנד, אָבער פריער האָבן זיי געמוזט ביי אונדז דורכגיין א דעזינפעקציע. מיר האָבן שוין געזאָרגט דערפאר, אז די זאכן זאָלן פון דער דעזינפעקציע ארויסקומען אין אזא צושטאנד, אז די שונאים זאָלן פון זיי נישט האָבן קיין נוצן.

איך געדענק א פאקט, ווען דער אינטענדענט פון דער ווארשעווער געשטאפּאָ־צענטראַלע האָט אונדז געברענגט צו פירן צען פולגעפּאקטע זעק מיט זאכן. די זעק זענען געווען פארנייט און פּלאָמבירט און מיר האָבן באקומען א בפירוש באפעל נישט צו עפענען זיי. דער אינטענדענט האָט זיך נישט אויסגעקענט אין די סודות פון די דעזינפעקציע ארבעטן און איך האָב אים געשטעלט א פראגע, צי די דעזינפעקציע דארף געמאכט ווערן מיט הייסן דאמף, צי מיט א קאלטן גאז.

— וועלכע איז א ווירקזאמערע? — האָט דער חמור ביי מיר געפרעגט.

— אוודאי די הייסע — האָב איך אים געענטפערט.

— אויב אזוי, טאָ איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז איר דארפט עס מאכן אויף א הייסער דעזינפעקציע. נאָר מאָרגן זאָל עס זיין פארטיק — האָט ער צוגעגעבן.

— יא וואָל — האָב איך צוגעשטימט און דער ענין איז געווען א דערליידיקטער.

מיר האָבן תיכף געהאט א חשד, אז אין די זעק ליגן פארפאקט עפּעס גאָר ווערטפולע זאכן. מיר האָבן פונאנדערגעטרענט א זאק און באַטראכט די סחורה. עס זענען געווען די פיינסטע פּעלצן. דאָס האָט אונדז שוין גענוגט. א פּעלץ דארף נישט מער, ווי נאָר במשך פון צען מינוט צו ליגן אין א הייסן דאמף. דערנאָך ווערט פון אים א קליין שטיקעלע הארטע לעדער, וואָס צעפאלט זיך תיכף, ווען מען רירט זי אָן מיט דער האנט.

מיר האָבן צוריק פארנייט דעם זאק און גענוי אויסגעפירט דעם באפעל פונעם אינטענדענט, דעם חמור. צומאָרגנס האָט ער אָפּגענומען

די זעק. ער האָט נישט געקוקט, וואָס ער האָט דאָרט אינעווייניק. ער איז געווען פון אונדז שטארק צופרידן און געגעבן אונדז אפילו פאַפּיראָסן.

אין ענלעכע זאך האבן מיר א צווייט מאָל געמאכט מיט א טראנס־פּאָרט פון הונדערט פוכענע קאָלדרעס. מיר האָבן פארפארבט די זיידענע איינשיטן און פונעם פוך זענען געבליבן נאָר קנוילן. די קנוילן זענען הארט געווען ווי שטיינער און איטלעכער אזוי גרויס ווי א פויסט פון דער האנט. עס האָט אונדז בלויז באנג געטון, וואָס מיר קענען נישט זען ווי די דייטשן דעקן זיך צו מיט די דאָזיקע קאָלדרעס.

ווען מיר האָבן זיך איבערצייגט, אז די זאכן געלינגען, זענען מיר געוואָרן דרייסטער. מיר האָבן זיי פארברענט כמעט אלץ, וואָס איז נאָר ארייגעפאלן אין אונדזערע הענט.

* * *

די יידישע בעדער פון פּאוויאַק האָבן זייער ארבעט געמאכט מיט אן אינערלעכן באוווסטזיין, אז זיי באטייליקן זיך אין קאמף קעגן דעם שונא. זיי האָבן פון קיינעם נישט דערוואַרט קיין ווערטער פון אנערקע־נונג. אָבער די פּוילישע ארעסטירטע פון פּאוויאק האָבן אָפּגעשאצט די לייסטונגען פון די יידישע בעדער. אָבער אזוי ווי דער ייד איז פאר זיי געווען א באשעפעניש פון א מינדערן סאָרט, האָבן זיי אונדז אָפט געלויבט, באנוצנדיק זיך מיט פאָלגנדיקן אויסדרוק:

— איר, בעדער, זענט זייער אָנשטענדיקע „זשידקעס".

דער „ביולעטין אינפאָרמאציני", דער אונטערערדישער פּרעסע אָר־גאן פון דער לאָנדאָנער רעגירונג, וואָס איז בשעת דער דייטשער אָקופּאציע דערשינען אין ווארשע, האָט אמאָל אָפּגעדרוקט א נאָטיץ וועגן די גוטע מעשים פון די פּאוויאקער בעדער. דער אוקראַינישער וואכמייסטער באר־טשענקאָ, וואָס האָט ביי אונדז געהאלטן די וואך, האָט אונדז אמאָל גע־ברענגט פון דער שטאָט דעם דאָזיקן נומער פון „ביולעטין". מיר האָבן דאָרט געלייענט, אז „די זעקס בעדער פון פּאוויאק האָבן גוט דערפילט זייער בירגערלעכן חוב אין קאמף קעגן אָקופּאנט. עס קומט זיי די העכסטע אנערקענונג מצד דעם גאנצן קעמפנדיקן פּוילן".

אין יענער צייט זענען מיר פון דער דאָזיקער נאָטיץ לגמרי נישט געווען אנטציקט. זי האָט פאַר אונדז געדינט אלסביישפּיל פון זשורנאַ־ליסטישער אומפאַראַנטוואָרטלעכקייט. ווען די געשטאַפּאָ וואָלט די דאָזיקע נאָטיץ באַמערקט, ווער וואָלט געטראָגן די פאָלגן דערפאַר?

מיר האָבן טאַקע אַ לענגערע צייט צוליב דעם געלעבט אין שרעק. צום גליק אָבער האָט די געשטאַפּאָ נישט באַמערקט די דאָזיקע נאָטיץ.

די וואַך פון דער תפיסה

געשטאַפּאָווצעס־באַאַמטע

דער קאָמענדאַנט פון דער תפיסה איז געווען דער הויפּטשטורמפירער פּיטש, אַ יונגער פּרייסישער דייטש. מיר האָבן אים זעלטן ווען געזען, ווייל ער פלעגט זיך לגמרי נישט אריינמישן אין די אינערלעכע תפיסה־ענינים, פאַרלאָזנדיק זיך אינגאַנצן אויף זיינע פאַרטרעטער.

ער האָט זיך אָבער געהאַט אויף וועמען צו פאַרלאָזן. זיינע צווייי פאַרטרעטער, וואָס זענען דאָרט געווען במשך פון מיין צייט, זענען געווען פאַררעכנט צווישן די סאַמע בייזעסטע הינט, סאַדיסטן און מערדער. בעת איך בין געקומען אין תפיסה, איז פּיטשס פאַרטרעטער געווען דער באַ־ווּסטער בירקל, וואָס זיין נאָמען האָט אויף גאַנץ וואַרשע געוואָרפן אַ שרעק און אַן אימה. דעם דאָזיקן בירקל האָט די פּוילישע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע פאַרמשפּט צום טויט און דער אורטייל איז איבער אים אויסגעפירט געוואָרן אין אויגוסט 1943. נאָך בירקלס טויט האָט דעם אמט פון פאַרטרעטער פון תפיסה־קאָמענדאַנט איבערגענומען פּאָרסט, אַן אַלטער מאַן מיט אַ פּנים פון אַן אינטעליגענט, אָבער פון פאַך אַ גנב אָדער אַ מערדער. עס איז פאַר קיינעם נישט געווען קיין סוד, אַז דער דאָזיקער פּאַרסט איז אַן אַלטער קרימינעלער פאַרברעכער. צו די אַרעסטירטע האָט ער ביי יעדער געלעגנהייט אַרויסגעוויזן די נידעריקסטע סאַדיסטישע אינסטינקטן. געווען איז ער אַן אמתע חיה רעה.

אַרום דעם פאַרטרעטער פון קאָמענדאַנט האָט זיך געדרייט אַ מנין געשטאַפּאָווצעס־באַאַמטע, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט די פאַרשידענע

אָפּטיילונגען פון תּפיסה־ביוראָ. זיי האָבן געהייסן: אַלבערטס, צאַנדערס, דאַנעי און אַנדערע. די דאָזיקע באַאַמטע זענען אין דער תּפיסה אַנוועזנט געווען בלויז במשך פונעם אַרבעטס־טאָג. נאָך דער פאַרענדיקטער אַרבעט האָבן זיי פאַרלאָזט די תּפיסה.

די באַוואַכונג פון דער תּפיסה

א באַזונדערע זאַך איז געווען די תּפיסה־באַוואַכונג. זי איז באַשטאַנען בסך הכּל פון אַכצן מענטשן, צווישן זיי זעקס דייטשן און צוועלף אוקראַינער. יעדן מעת לעת האָט זיך די באַוואַכונג געביטן. טעגלעך זייגער צוועלף בייטאָג האָט איין גרופּע פאַרלאָזט די תּפיסה און געגאַנגען זיך אָפּרוען. איר פּלאַץ האָט פאַרנומען א צווייטע גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון פּונקט אַזוי פיל מענטשן, ווי די ערשטע. די אָנפירער פון די דאָזיקע צוויי גרופּעס פון דער תּפיסה־באַוואַכונג זענען געווען: פּריוווירט (דער אָנפירער פון דער ערשטער גרופּע), א ווינער קעלנער און א געפּערלעכער מענטש און האַניש (דער אָנפירער פון דער צווייטער גרופּע), א האַלבער פּאָליאַק פון מזרח פּרייסן. דער צווייטער איז געווען א ביסל מער מענטשלעכער פונעם ערשטן און דערפאַר אפשר איז אויך די צווייטע גרופּע געווען עפּעס מילדער. ווען האַניש מיט זיין גרופּע האָבן איבערגענומען דעם דינסט, פלעגן מיר לייכטער אָפּאָטעמען. די דאָזיקע צווייטע וואַך האָט אונדז נישט געפּייניקט אַזוי אוממענטשלעך, ווי עס פלעגט עס טון פּריווירט מיט זיינע באַהעלפערס.

דער רעזשים

דער רעזשים איז אין דער תּפיסה געווען א זייער שטרענגער ביז זומער 1943. די וואַכמייסטערס, הן די דייטשע און הן די אוקראַינישע פלעגן גאַנצע טעג אַרומשפּאַצירן איבער די קאָרידאָרן. דורך די וויזיערקעס (קליינע פענצטערלעך, מיט וועלכע עס זענען פאַרזען די טירן פון די קאַמערן) פלעגן זיי אָפט אַריינקוקן אין די קאַמערן. זיי האָבן באַטראַכט די אַרעסטירטע און טאָמער איז זיי עמעץ נישט געפעלן געוואָרן, האָבן

זיי דעם דאָזיקן אומגליקלעכן אַרויסגערופן און געפּייניקט אים כמעט ביז צום טויט. אַזעלכע פאַלן פון פּייניקן אַרעסטירטע זענען פאָרגעקומען טעג־לעך אין די הונדערטער. די פּייניקער האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע מיטלען. זיי האָבן געהייסן שפּרינגען „זשאַבקעס", געשלאָגן מיט בייטשן און אויפגערייצט ווילדע וועלף־הינט.

אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1943 האָט זיך דער רעזשים אַביסל געמילדערט. די צאָל פון די אינדיווידועלע שיקאַנעס האָט זיך פאַר־קלענערט, דערפאַר האָט זיך אָבער אין דער צייט באַדייטנד פאַרגרעסערט די צאָל פון טויט־עקזעקוציעס, וועלכע די דייטשן האָבן אויסגעפירט אי־בער פּאָליאַקן.

אין יענער צייט, אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1943, איז שוין פאַר יעדן קלאָר געווען, אַז די דייטשנס מפּלה דערנענטערט זיך. די אוקראַי־נער האָבן די ערשטע געביטן דעם טאָן. זיי האָבן שוין דעמאָלט געטראַכט וועגן געווינען די סימפּאַטיעס פון די אונטערדריקטע, כדי אין פאַל פון אַן איבערקערעניש זאָלן זיי זיך קענען ראַטעווען.

דעמאָלט האָט שוין אַ טייל פון די אוקראַינישע וואַכמייסטערס מיט־געאַרבעט מיט דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג, די איבעריקע האָבן זיך באַמיט מיט אַ גוטן באַהאַנדלען די אַרעסטירטע צו רעהאַביליר־טירן זיך פון זייערע פריערדיקע שלעכטע מעשים. איך האַלט, אַז נאָר צוליב דעם האָט זיך געבעסערט דער רעזשים אין דער תּפיסה. בלויז בנוגע אונדז ייִדן האָט זיך דער רעזשים נישט געענדערט. די אוקראַינער האָבן אונדז טאַקע אויפגעהערט צו פּייניקן, אָבער דערפאַר האָט פּריווירט, דער רשע, אונדז געפּייניקט ביז צום לעצטן מאָמענט.

די איבעריקע מיטגלידער פון דער תּפיסה־וואַך

די איבעריקע מיטגלידער פון דער תּפיסה־וואַך זענען געווען די פּוי־לישע פאַרמלחמהדיקע תּפיסה־וועכטער, די אַזוי גערופענע „קלאַווישן". זייער צאָל איז אין פּאַוויאַק דערגאַנגען ביז צוואַנציק. דאָס איז געווען אַ ברוכטייל פון די יעניקע, וואָס האָבן דאָרט געדינט פאַר דער מלחמה.

יעדנפאלס זענען דאָס געווען אזעלכע, וואָס האָבן גוטוויליק איינגעשטימט מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן.

די געשטאַפּאָ האָט אָבער צו זיי נישט געהאַט קיין באזונדערס גרויסן צוטרוי. זיי זענען צוגעטיילט געוואָרן צו אַרבעטן אין די ווירטשאַפטלעכע אָפּטיילונגען פון דער תפיסה. איין „קלאַוויש" איז געווען שעף פון דער קיך, א צווייטער פון קעסלרוים, פון דער וועשעריי אא"וו. ס'רוב האָבן זיי זיך אנשטענדיק אויפגעפירט, חוץ צוויי, צו וועלכע מיר האָבן געהאַט גאָר ערנסטע תרעומות. איינער, אָלשעווסקי, איז געווען דער שעף פון די וואַרשטאַטן. א געפערלעכער אנטיסעמיט, וואָס האָט אויף זיין געוויסן געהאַט א סך יידישע לעבנס. נאָך בשעת דער געטאָ־צייט האָט ער א סך יידן, וואָס זענען שוין דעמאָלט געזעסן באַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט, געמסרט און אַרויסגעגעבן דער געשטאַפּאָ. אין דער תפיסה גופא האָט ער געפּייניקט און געררודפט יידישע אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן.

א צווייטער איז געווען מיטן צונאָמען „משוגענער פּעלוש", א דער־געגנערירטער שכור, וואָס איז שולדיק אין טויט פון די זיבן יינגלעך, וועלכע האָבן געמאַכט דעם פּרוּוו צו אנטלויפן פון קעסלרוים (די געשעעניש איז באַשריבן אין איינעם פון די ווייטערדיקע קאַפּיטלען). אלס שעף פון קעסל־רוים האָט „פּעלוש" שטאַרק געפּייניקט זיינע אַרבעטער, סיי די יידישע און סיי די גויאישע.

לסוף וויל איך נאָך דערמאָנען וועגן די פּרויען וואַכמייסטערקעס, פאָלקס דייטשקעס, וואָס האָבן זיך איינגנוויליק געמאָלדן צו דער דאָזיקער אַרבעט. געווען איז אין פּאַוויאַק א וואַכמייסטערקע מיטן נאָמען מאַרושאַ, א מויד פון צוואַנציק יאָר, וואָס איר אמתדיקע פּראָפעסיע איז געווען פּראָס־טיטוציע. די דאָזיקע מאַרושאַ האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען צו פּייניקן די יידישע פּרויען, וואָס זענען אין דער טויטן־קאַמער געזעסן א מעת לעת פאַר דער עקזעקוציע. זי האָט געהייסן די פּרויען קריכן אויף אַלע פיר איבערן תפיסה־הויף, זי האָט זיי געריסן ביי די האָר און געשלאָגן מכות רצח.

וואַרשיינלעך האָט מאַרושאַ געפּייניקט אויך די פּאָלקעס. א באַווייז, אז די פּוילישע אונטערערדישע באַוועגונג האָט זי פאַרמשפּט צום טויט. דעם אורטייל האָבן פּוילישע קעמפער אויסגעפירט אין א געוויסן אָוונט

אין חודש אפריל 1944, אין סאמע הארץ פון ווארשע, אויף דער קאשי־קאָווא גאַס. מען האָט זי אריינגענאַרט אין א פינצטערן טויער, דאָרט איר פאַרגעלייענט דעם אורטייל און אריינגעשאָסן איר א קויל.

א צווייטע וואכמייסטערקע, איבער וועלכער די אָרגאַניזאַציע האָט אויסגעפירט דעם טויט־אורטייל, איז געווען אן איבער פערציק יעריקע פרוי. איך האָב זי געקענט. יעדן טאָג האָט זי דורכגעשפּרייזט דעם תפיסה־הויף, הארט נעבן אונדזערע פענסטער. איר נאָמען איז מיר נישט געווען באקאַנט. זי האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון א גוט דערצויגענער, איני־טעליגענטער פרוי. עס האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז זי איז געווען א פּראָוואָקאַטאָרין. זי האָט אויסגענוצט דעם צוטרוי, וואָס די ארעסטירטע פרויען האָבן איר געשענקט, זי האָט ביי זיי גענומען „גריפסן״, כלומרשט איבערצוטראָגן אין שטאָט. די „גריפסן״ האָט זי אָבער איבערגעגעבן אין געשטאַפּאָ און אזוי ארום האָט זי פּאַראומגליקלעכט הונדערטער מענטשן, מיטגלידער פון די פּוילישע קאַמף־אָרגאַניזאַציעס. איר טויט האָט זי גע־פונען אין מיטן פון א שיינעם פרילינג־טאָג 1944 אויף א ווארשעווער גאַס.

* * *

דאָס זענען זיי געווען, די פּייניקער און מערדער, וועמענס מאכט איבער טויזנטער מענטשלעכע לעבנס איז געווען אן אומבאַגרענעצטע. בלויז במשך פון די לעצטע צוויי יאָר פון דער היטלער־אָקופּאַציע אין פּוילן איז דורך דעם פּאוויאַק דורכגעגאַנגען א צאָל פון אן ערך פופציק טויזנט ארעסטירטע. צווישן זיי זענען געווען ביי די אכט טויזנט יידן. פון די דאָזיקע יידן איז אפילו קיין זכר נישט געבליבן. אלע זענען זיי געפאַלן פון די הענט פון יענע פּייניקער און מערדער.

בלויז עטלעכע יחידים, מיטגלידער פון דער לעצטער יידישער עדה פון ווארשע, וואָס זענען על פּי נס ניצול געוואָרן פון מערדערישע הענט, וואָגלען היינט ארום איבער דער וועלט. זיי זענען די לעבעדיקע עדות פון איינע פון די פיל יידישע טראַגעדיעס, פון דער טראַגעדיע — פּאוויאַק.

צווייטער טייל

געשטאַלטן און מעשים

א גלגול וועג

מיט האסטיקע טריט האָט רודאָלף געשפּרייזט איבער די ברייטע וואַרשעווער גאסן. נישט מער ווי עטלעכע טעג געפינט ער זיך אין דער גרויסער שטאָט, נאָר פילן פילט ער זיך שוין דאָ ווי א פיש אין וואסער.

דאָס ביז איצטיקע לעבן אין זיין שטעטל אויף דער פּאַרוואָרפענער גאַליצישער פּראָווינץ האָט זיך אים שטארק איינגעביסן אין די ביינער. בפרט במשך פון די לעצטע וואָכן, אין אָנהייב יוני 1943, ווען די דייטשע רוצחים האָבן פאַרענדיקט די ליקווידאַציע פון יידן אין שטעטל און ווען זיי האָבן אין א וואַרעמען זומער־טאָג אוועקגענומען ביי רודאָלפן זיין פרוי און זעקסיעריקע מיידעלע, האָט ער זיך דערפילט אינגאַנצן צעבראָכן. אין טראַגישן מאָמענט פון אוועקנעמען זיין פאַמיליע איז רודאָלף געווען ביי דער ארבעט אין א דייטשער פאַבריק. ווען ער איז צוריקגעקומען אהיים, האָט ער זיך דערוווּסט וועגן זיין גרויסן אומגליק. תחילת האָט רודאָלף באַשלאָסן נאָכצוגיין זיין קליינער פאַמיליע און זיך פריוויליק מעלדן צו דער געשטאַפּאָ.

— לאָמיר שוין צוזאַמען שטאַרבן — האָט ער געטראַכט.

אָבער ווען עס איז געקומען צום אויספירן דעם דאָזיקן באַשלוס, האָט ער זיך פּלוצלינג דערפילט שוואַך. ער איז געבליבן ליגן אויף זיין געלעגער און מיט די אויגן פון זיין פאַרפּייניקטער נשמה האָט ער בילדלעך

געזען, ווי מען האָט זיין ווייב און זיין מיידעלע געפירט צום שרעקלעכן טויט.

ערשט נאָך עטלעכע טעג איז רודאָלף אויפגעשטאנען פון זיין געלעגער. ער האָט צו זיך געזאָגט:

— מער וועל איך פאר די שונאים נישט ארבעטן. איך מוז פון דאנען אנטלויפן.

רודאָלפן האָט דעמאָלט נישט אינטערעסירט מער דאָס לעבן. ער האָט נאָר געלעכצט פטור צו ווערן פון שרעקלעכן קאָשמאר. געטראַכט האָט ער וועגן קאמף. ער האָט אָבער נישט באוויזן צו באזאָרגן זיך דאָס געווער. ער האָט זיך אויך נישט געקענט דערוויסן, ווו עס געפינען זיך פּארטיזאנער. ער האָט געטראכט וועגן סמען זיך, אָבער קיין סם האָט ער אויך נישט געהאט.

רודאָלף איז געווען זיכער, אז באלד, ווי ער וועט נאָר שטעלן דעם ערשטן טריט אויף דער „אַרישער זייט", וועט מען אין אים תיכף דער־קענען דעם ייד. דאן וועט שוין קומען זיין סוף. דערפאר האָט ער באשלאָסן זיך צו לאָזן אויף א רייזע. ער איז געווען זיכער, אז דערפאָרן וועט ער נישט ווייטער ווי אין די נאָענטסטע תפיסה. ווי צו להכעיס זיך אליין איז אָבער רודאָלף אומגעשטערט דערפאָרן ביז ווארשע.

אָנגעקומען איז רודאָלף קיין ווארשע אָן שום דאָקומענטן. ארויס־גייענדיק פון וואקזאל, האָט ער נישט געוווּסט, וואָס מיט זיך צו טון. ער האָט זיך דערמאנט, אז זיין עלטערער ברודער, וואָס איז מיט זעקס חדשים צוריק אנטלאָפן פון שטעטל, געפינט זיך אין ווארשע. רודאָלף האָט זיך דערמאָנט דעם ברודערס אדרעס. ער האָט זיך געלאָזט צו אים גיין.

ביים ברודער אין שטוב איז רודאָלף אָפּגעלעגן א וואָך צייט. נאָך א וואָך ליגן איז ער א וואקלענדיקער זיך אויף זיינע פיס ארויסגעגאנגען אין גאס. די געוואלטיקע באוועגונג, די מאסן־מענטשן, די עלעגאנטע קליי־דער און צעשמייכלטע פּנימער פון די דורכגייער האָבן אויף אים געמאכט א שטארקן איינדרוק.

— הארך נאָר — האָט ער געזאָגט צום ברודער, מיט וועלכן ער איז געגאנגען — מיר האָט זיך געדאכט, אז עס איז שוין סוף וועלט און דאָ איז דאָך פאראן א לעבן, ווי קיין מאָל גאָרנישט.

דער ברודער האָט בלויז צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ און גאָרנישט גע־ענטפערט.

מען האָט געמוזט זוכן צו פאַרדינען אויף חיונה. קומענדיק קיין װאַרשע, האָט ביי זיך רודאָלף געהאַט בסך הכל עטלעכע הונדערט זלאָטעס. דער ברודער איז אויך געווען זייער אָרים און געהאַט מיט זיך זיין פרוי. דער ברודער האָט געקענט א סוחר אויף נאָווי שוויאַט, ביי וועלכן ער האָט גענומען סחורות, כדי זיי אָפּפאַרקויפן אין די קלענערע געשעפטן. ביידע זענען זיי אוועק צום סוחר. דער ברודער האָט פאָרגעשטעלט רודאָלפן אלס א באַקאַנטן, אַן אַנשטענדיקן מענטש און א געטרייען פּאָליאַק. ער האָט ביים סוחר געבעטן, אַז ער זאָל אויך רודאָלפן געבן סחורות צו פארקויפן.

זינט דעם טאָג איז רודאָלף אַרומגעגאַנגען צווישן די װאַרשעווער זייף־געשעפטן און פאַרקויפט דאָרט סחורות. פאַרדינט האָט ער נישט שלעכט. עס האָט געגוגנט אויף עסן און איינגעאָרדנט האָט ער זיך אויך אין א באַזונדערן צימער. דאָס צווייטע האָט ער געטון צוליב פאָרזיכטי־קייט. בכלל האָבן זיך אַזוי נוהג געווען די באַהאַלטענע יידן אין װאַרשע, וואָס האָבן געשפּילט די ראָלע פון פּאָליאַקן, אַז זיי האָבן נישט געוווינט צוזאַמען. ווייל טאָמער פאַלט איינער אַריין, זאָל דער צווייטער דערפון נישט ליידן.

צו די דאָזיקע פאָרזיכטיקייטס־מיטלען האָט רודאָלף מסכים געווען אונטערן אויסדריקלעכן פאַרלאַנג פון זיין ברודער. אליין איז ער צו אַלע־מען געווען גאַנץ גלייכגילטיק. אויך האָט ער בכלל נישט געלייגט קיין אכט אויף די מוסר־רייד פון זיין ברודער, וועלכער האָט אים געוואָרנט, אַז ער זאָל זיך נישט אַרומדרייען אין די געפערלעכע געגנטן פון שטאָט. בפרט איז געווען פאַר די יידן געפערלעך די געגנט פון פּלאַץ קאַזשימיע־זשאַ, וווּ עס האָבן געבושעוועט המונים פון שאַנטאַזשיסטן, וועלכע האָבן געזוכט אַרויסצופרעסן געלט ביי יידן.

גאַנץ גלייכגילטיק האָט זיך רודאָלף צוגעהערט צום ברודערס מוסר־רייד, פּונקט ווי נישט אים מיינט מען דאָס. קיין חידוש נישט. רודאָלף איז נישט אימשטאַנד געווען איינצוזיצן אויף איין אָרט. ווען ער האָט זיך בלויז אויף א רגע אַוועקגעריסן פון דעם, וואָס עס קומט פאָר אין איצטיקן מאָמענט, זענען אים תיכף, ווי בייזע ווערים, באַפאַלן זיינע טרוי־

עריקע געדאנקען. דעמאָלט איז ער שוין פון זיי געווען א געפאנגענער, ער האָט געפילט, אז ער מוז אויסגיין.

דערפאר איז ער טאקע במשך פון גאנצע טעג ארומגעלאָפן איבער גאסן, נישט ליינגנדיק קיין אכט אויף די פארשארפטע און געדיכטע פּאָליציי־פּאטראָלן, וואָס האָבן אין יענער צייט געגישטערט אין די ווארשעווער גאסן, זוכנדיק יידן און אנדערע „פארדעכטיקטע עלעמענטן".

אין א געוויסן פרימאָרגן, בסך הכל דריי וואָכן נאָך זיין קומען קיין ווארשע, האָט זיך רודאָלף געפונען אין דער נאָענט פון פּלאץ קאזשימיעזשא. שאנטאזשיסטן־פּאָליאקן, וואָס האָבן אין אים דערקענט דעם ייד, האָבן אים פארטשעפעט. בשעת ער האָט זיך מיט זיי געאמפּערט, איז צוגעקומען א דייטשער ציוויליסט און האָט רודאָלפן פארהאלטן. די פּאָליאקן זענען נעלם געוואָרן און דער דייטש האָט צוגערופן צוויי זשאנדארמען.

רודאָלף איז געבערענגט געוואָרן אין געשטאפּאָ. דאָרט איז ער פּנים אל פּנים געשטאנען מיטן שרעקלעכן תלין פון ווארשעווער געטאָ, בראנד. דער תלין האָט רודאָלפן אויסגעפאָרשט און דערנאָך איז ער געקומען צום אויספיר, אז רודאָלף איז נישט קיין ייד. נאָר אזוי ווי זיינע פּאפירן זענען נישט מיט אלעמען אין אָרדענונג, זאָל ער אלנפאלס איינגעזעצט ווערן אין פּאוויאק.

די ערשטע נאכט האָט רודאָלף פארבראכט אין א קאמער, וואָס האָט זיך געפונען אין קעלער פון געשטאפּאָ־בנין. די דאָזיקע קאמערן האָט מען אין ווארשע גערופן „טראמווייען" צוליב די אויסגעשטעלטע בענק, וואָס האָבן דערמאָנט דעם אינערלעכן טייל פון א טראמוויי־וואגאָן. צומאָרגנס איז רודאָלף צוזאמען מיט אנדערע ארעסטירטע אין א לאסט־אויטאָמאָביל אוועקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאק.

פּאָרנדיק מיטן אויטאָמאָביל, האָט רודאָלף צום לעצטן מאָל אָנגעקוקט די פרייע וועלט. ער האָט באוואונדערט די באוועגונג פון דער גרויסער שטאָט. טראמווייען פאָרן, דורכגייער גייען אהין און צוריק. מען איילט זיך, כדי נישט צו פארשפּעטיקן מיטן דערליידיקן די געשעפטלעכע ענינים, מען שטעלט זיך אָפּ, מען כאפּט א שמועס מיט א היימישן. דאָס לעבן גייט פאָראויס און קיינעם ארט נישט, אז אָט אין דער „בודע" זיצט שוין רודאָלף א געפאנגענער, אז ער געפינט זיך אין די הענט פון די מערדערס

י. הירשהויט

און פון אונטער די דאָזיקע הענט גייט שוין קיין ייד נישט ארויס א לע־בעדיקער. רודאָלף איז נישט געווען קיין שטארקער מאמין, אָבער אין יענעם מאָמענט האָט ער אָנגעהויבן צו טראכטן וועגן גאָט.

— אפשר איז דאָך פאראן א גאָט אויף דער וועלט? נאָר ווען ער זואָלט געווען, וואָלט ער דאָך נישט דערלאָזט צו דער שחיטה פון די אומ־שולדיקע קינדער. און בפרט נאָך, וואָס לעב איך נאָך? פאר מיר וואָלט געווען בעסער, ווען איך בין שוין איצט א מת. אויב גאָט איז פאראן, מוז ער זיין זייער גרויזאם. איז דען דער טויט אליין ווייניק? פארוואָס האָט ער נאָך גוזר געווען אויף אלע יידן דורכצומאכן דעם גרויליקן וועג, וואָס פירט צום טויט?

אין רודאָלפן האָט זיך דערוועקט א שטארקער באגער צו זיין שוין טויט. ער האָט שטארק מקנא געווען זיינע נאָענטע, וועלכע האָבן אין יענעם מאָמענט זייער מארטירער־וועג געהאַט הינטער זיך.

פארטיפט אין זיינע געדאנקען איז רודאָלף געווען, ווען דער אויטאָמאָביל האָט זיך ארייננגעראָלט אין תפיסה־הויף. א צעטומלטן האָט מען אים געפירט אין קאנצעלאריע און דערנאָך צו דער אכטער אָפטיילונג, וואָס האָט פארנומען א העלפט פון גרויסן תפיסה־קעלער.

מיר דערמאָנען זיך פון פריער, אז בראנד האָט פון רודאָלפן אראָפּ־גענומען דעם חשד פון יידישקייט. אין דער תפיסה האָט אָבער די נייר אָנגעקומענע באקוקט א דאָקטאָר. דער דאָזיקער דאָקטאָר איז, אגב, געווען א פּאָליאק און אויך אן ארעסטירטער. ווען דער דאָזיקער דאָקטאָר האָט רודאָלפן באקוקט, האָט ער תיכף צום וואכמייסטער א ווינק געטון:

— „דיזער איסט בעשניטען".

דער וואכמייסטער האָט זיך דערנענטערט צו רודאָלפן און אים א פרעג געטון:

— „ביסט דו יודע?"

— ניין — האָט רודאָלף געענטפערט.

אָבער דער וואכמייסטער האָט שוין נישט געהערט רודאָלפס ענט־פער. ער האָט אים דערלאנגט א הילכיקן פּאַטש און דאן גענומען קאָפּען אים מיט זיינע געקאָוועטע שטיוול. בשעת דעם שלאָגן האָט דער דייטש געשריגן:

— פארוואָס האָסטו זיך נישט מודה געווען, דו הונט? די דייטשע פּאָליציי ווילסטו אָפּנארן?

א ביז בלוט צעשלאָגענעם האָט דער וואכמייסטער רודאָלפן אריינ־געוואָרפן אין א קאמער. די שווערע טיר האָט זיך נאָך אים פארהאקט. רודאָלף האָט זיך ארומגעקוקט מיט פארנעפּלטע אויגן. ארום אים זענען געשטאנען עטלעכע צענדליק יידן.

דער בלאָנדער גבור

ליפשיץ האָט זיך היינט אויפגעוועקט פריער ווי יעדן טאָג. מיט א פארשלאָפענעם בליק האָט ער א קוק געטון אויפן אלטן וואנט־זייגער, וואָס איז געהאנגען פּונקט אנטקעגן זיין בעט. עס איז געווען זיבן אזייגער און די גאָלדענע זון־שטראַלן האָבן זיך דרייסט אריינגעריסן דורכן אָפענעם פענסטער אין ליפשיצס שלאָפצימער.

אין צווייטן בעט איז געלעגן זיין פרוי און נעבן איר זיין טעכטערל, ביידע נאָך איינגעהילט אין טיפן פארטאָגיקן שלאָף. זיין צוויייעריקער זון איז געשלאָפן אין דעם קליינעם פון שטרוי געפלאָכטענעם בעטל. דער קליינער האָט צעקאָפּעט די קאָלדרע, מיט וועלכער ער האָט געדארפט זיין צוגעדעקט. ער האָט זיך עפּעס מאָדנע אויסגעדרייט אין א זייט און געלעגן איז ער אויף דער ברייט פון בעטל.

שטילערהייט האָט זיך ליפשיץ אראָפּגעשלייכט פון זיין געלעגער. באָרוויס האָט ער זיך דערנענטערט צום פענסטער און ער האָט גענומען ארויסקוקן אויף דער שטילער גאס. מען האָט נאָך כמעט נישט געזען קיין דורכגייער. נאָר פון דערווייטנס זענען דערגאנגען אָפּקלאנגען פון די טראמוויי־גלאָקן. די פרימאָרגנדיקע שטילקייט האָט געהערשט איבער ווארשע.

פּונקט אזוי ווי ער האָט עס געפּלעגט טון יעדן אינדערפרי, האָט ליפשיץ געמאכט עטלעכע אויסגערעכנטע גימנאסטישע באוועגונגען. דער־נאָך האָט ער זיך גענומען ראזירן. ער האָט זיך געוואשן און געדויערט האָט נישט לאנג, איז ער שוין געווען אינגאנצן אָנגעטון.

די פרוי האָט זיך איבערגעוועקט. מיט פארשלאָפענע אויגן ארומ־

געקוקט זיך איבער דער גאנצער שטוב. און ווען זי האָט דערזען דעם מאַן און אַנגעטוענעם, האָט איר פּנים אויפגעבליט מיט א ליבן שמייכל. עס איז געווען עפּעס א געמישט שמייכל פון צופרידנקייט און א גרענעצלאָזע ליבשאפט. די פרוי האָט איר מאן שטארק ליב געהאט, פּונקט אזוי, ווי ער זי און זייערע קליינע קינדערלעך. זי האָט געוווּסט, אז נאָר אדאנק זיין איבערמענטשלעכן כוח און זיין איניציאטיווע לעבן זיי אלע נאָך ביז היינט. און גאָט וועט זיי מסתמא באשיצן אויך ווייטער. אזוי לאנג, ביז צו דעם איצטיקן קאָשמארדיקן לעבן וועט ענדלעך נעמען א סוף.

איצט האָט זי באטראכט די שיינע און הויך געוואקסענע, כמעט אטלעטישע געשטאלט פון איר מאן. ער איז צו איר צוגעגאנגען, זיך אראָפּגעלאָזט אויפן ראנד פון איר בעט. זי האָט אים ארומגענומען דעם האלדז, געקושט אים דעם קאָפּ בלאָנדע האָר, דאָס פּנים, וואָס האָט ארויסגעשפּראָצט מיט געזונט און זיינע בלויע אויגן. ליפשיץ האָט געקושט זיין פרוי, דערנאָך האָט ער נאָך א לאנגע ווײַלע געקושט די שלאָפנדיקע קינדער און דאן איז ער מיט שנעלע טריט ארויס אין גאס.

ליפשיץ האָט זיך אָפּגעגעבן חשבון, אז ער געהערט צו די ווייניקע גליקלעכע יידן, וועלכע האָבן באוויזן אפילו איין טאָג נישט צו פארברענגען אין געטאָ. דאָס האָט ער קודם כל געהאט צו פארדאנקען זיין נישט יידישן אויסזען און חוץ דעם נאָך א ריי אנדערע סיבות, אויף וועלכע עס איז כדאי זיך אָפּצושטעלן.

ליפשיצס פאָטער, א באלעבאטישער ייד, האָט זיין זון געגעבן א וועלטלעכע דערציאונג. ליפשיץ האָט געלערנט אין גימנאזיע, דערנאָך אויף דער אוניווערסיטעט. ער האָט באקומען דעם דיפּלאָם פון א כעמיקער. דערביי האָט ער זיך תמיד שטארק אינטערעסירט מיט ספּאָרט. נאָך בשעת די סטודענטישע צייטן האָט ער געהערט צו די בעסטע שווימערס און באָקסערס פון זיין קרייז. אין מיליטער, ווו ער האָט געדינט, איז ער געווען דער בעסטער שיסער פון רעגימענט. ער איז טאקע געווען שטארק באליבט ביי זיינע פאָרגעזעצטע אָפיצירן און ער האָט דאָס מיליטער פארלאָזט אלס אָפיציר־אספּיראנט (פּאָדכאָראָנזשי).

אין יאָר 1936 האָט ליפשיץ פארענדיקט דעם מיליטערישן דינסט. ער האָט אָנגעהויבן צו טראכטן וועגן תכלית. נאָך זייענדיק אין מיליטער,

האָט ער אין פויזן געמאכט געוויסע באקאנטשאפטן, איצט האָט ער באַ־שלאָסן פּראקטיש אויסצונוצן זיי. מיט דער הילף פון די דאָזיקע באקאנטע האָט ער זיך אין פויזן געדונגען א געשעפטס־לאָקאל און איינגעאָרדנט א געשעפט פון כעמישע ארטיקלען.

פויזן איז תמיד געווען דורכגעדרונגען פון אנטיסעמיטיזם. וואָלט זיך ליפשיץ מודה געווען אין זיין א ייד, וואָלט ביי אים א קונה נישט געעפנט קיין טיר. ליפשיץ האָט זיך דערמיט גערעכנט און ער האָט זיך פון אָנהייב אָן איינגעמאָלדן אלס פּאָליאק. דערנאָך האָט ער חתונה געהאט מיט א יידיש מיידל פון זיין שטעטל, אָפּגעלעבט מיט איר עטלעכע גליק־לעכע יאָר, ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה און קיין מאָל האָבן זיי, אפילו פאר די נאָענטסטע שכנים, נישט פארראטן זיך מיט זייער יידישקייט.

דאָס איז זיי בשעת דער מלחמה שטארק צונוץ געקומען. ווען דייטשן זענען אריינגעקומען קיין פויזן, האָבן זיי דאָס רוב פּאָליאקן פאריאָגט פון דער שטאָט. ליפשיץ מיט זיין פרוי און קליין טעכטערל, וואָס ער האָט שוין דעמאָלט געהאט, האָבן זיך צוזאמען מיט אנדערע טויזנטער פּאָליאקן באזעצט איןווארשע. זיי האָבן געהאט די בעסטע מאסקירונג. פויזנער לייט האָבן זיי געקענט אלס פּאָליאקן און במילא איז זיי זייער לייכט אָנגעקומען צו שפּילן די זעלבע ראָלע אויך אין ווארשע.

אין ווארשע האָט זיך ליפשיץ געמאכט א קליין פאבריקל פון כע־מישע פּראָדוקטן. ליפשיץ האָט גוט פארדינט. ער האָט באוויזן צו פאר־גרעסערן זיין פאבריק און הגם ער האָט זיך געמוזט שטארק היטן מיט זיין יידישקייט, האָט ער דאָך קיין מאָל נישט פארגעסן, ווער ער איז. תיכף נאָכן באזעצן זיך אין ווארשע האָט ער אָנגעקניפּט באציאונגען מיט די יידישע אָרגאניזאציעס. ער האָט אונטערשטיצט יידן און ער האָט אין זיין פאבריק אויף וואָלע איינגעאָרדנט א פארקאָנספּירירטן צענטער פון דער יידישער ווידערשטאנדס־באוועגונג, וועלכע האָט צוגעגרייט דעם אויפ־שטאנד אין ווארשעווער געטאָ.

איצט איז ליפשיץ פון זיין שטוב אראָפּ אין גאס. פּונקט אזוי ווי יעדן אינדערפרי, האָט ער זיך גענומען צופאָרן אין זיין פאבריק. נאָר היינט איז ער ארויסגעגאנגען אביסל פריער ווי געוויינלעך. אזוי ווי ער האָט זיך נישט געאיילט, האָט ער באשלאָסן נישט תיכף זיך אריינצוזעצן

אין טראַמוויי, נאָר אַ שטיקל וועג גיין צו פוס, כדי צו באַטראַכטן די פּרי־מאָרגנדיקע באַוועגונג פון דער גרויסער שטאָט.

מיט זיכערע טריט האָט ער געשפּאַנט איבער דער מאַרשאַלקאָווסקאַ גאַס. אַנטקעגן אים זענען געגאַנגען המונים דייטשן. דייטשן אין פאַרשידנ־אַרטיקע מונדירן און ציוויל געקליידטע מיט האַקנקרייצן אין די קנעפּ־לעכער. ליפשיץ האָט זיי אַלע גלייך אַריינגעקוקט אין די פּנימער. היינט האָבן אים די דאָזיקע מנוולים, וואָס האָבן מיט זייערע ספּעציפיש גאַווה־דיקע טריט געשפּרייזט איבער דער באַזיגטער ערד, עפּעס מער ווי תמיד פאַרשאַפט פאַרדרוס. די באַוועגונג פון דייטשן איז גראָד אין דער שעה געווען אַ גרויסע. זיי האָבן זיך געאײַלט אין זייערע ביוראָס. זיי זענען געשפּרונגען אין די טראַמווייען מיט די אויפשריפטן „נור פיר דויטשע", ווי פאַרסמטע זענען זיי געלאָפן אהין און צוריק.

ליפשיץ האָט באַטראַכט זייערע פעטע צעגאָסענע מאָרדעס און זיין האַרץ איז פול געווען פון ווייטיק און שנאה קעגן די פאַרברעכערס, וואָס האָבן אומגעבראַכט מיליאָנען יידישע קינדער. פּלוצלינג האָט ער דערפילט אַ שטאַרקן באַגער אַריינצושפּייען אין פּנים אַ דורכגייענדיקן הויכן עס־עס אָפיציר מיט אַ רויטער נאָז, אויף וועלכער עס זענען געזעסן אַ פּאָר גרויסע ברילן.

— ליפשיץ, האַלט זיך — האָט ער צו זיך געפליסטערט.

דערנאָך איז ער פלינק ווי אַ קאַץ אַריינגעשפּרונגען אין אַ דורכ־פאָרנדיקן טראַמוויי.

ליפשיץ איז אויסגעשטיגן אויף וואָלסקאַ גאַס. פון דאַנען האָט ער נאָך געהאַט אַ שטיקל וועג צו פוס. ער האָט זיך גענומען גיין. געמאַכט עטלעכע שריט, האָט ער דערפילט, אַז עמעץ גייט אים נאָך. ער האָט אויס־געדרייט דעם קאָפּ און באַמערקט הינטער זיך אַ הויכן פאַרשוין אין אָפּי־צירישע הויכע שטיוול. עפּעס האָט אים אַ שטאָך געטון אין מוח. דאָס האַרץ האָט אָנגעהויבן שטאַרקער צו קלאַפּן. ליפשיץ האָט דווקא נישט געהערט צו די איבערגעשראָקענע, אָבער איצט האָט ער בחוש דערפילט די סכנה. ער האָט פאַרשנעלערט די טריט און מיט די אויגן האָט ער גע־זוכט, צי עס איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט צו מאַכן פליטה. די גאַס איז

אָבער כמעט געווען לײדיק. ליפשיץ האָט נישט געזען קײן מעגלעכקײט אוועקצורײסן זיך פון דעם פאַרפאָלגערס אויגן.

אפשר ארײנשפּרינגען אין א טויער? אין דער רגע האָט זיך ליפשיץ בארעכנט, אז עס איז נישט כדאי. ער האָט שוין גוט געקענט אַלע טויערן פון יענער געגנט. ער האָט געוווּסט, אז זײ האָבן נישט קײן דורכגענג. הכלל, וואָס וועט ער האָבן פון ארײנשפּרינגען אין טויער? ער וועט דאָך תיכף בלײבן אין אים א געפאנגענער.

דערווײל האָט ליפשיץ הינטער זיך דערפילט גיכע און האסטיקע טריט. תיכף זענען פאר אים געשטאנען צװײ הויך געוואקסענע פארשוינען. הינטער זיך האָט ליפשיץ געפילט א דריטן.

זײ האָבן פארערדט ליפשיצן אין דער פּוילישער שפּראך און ליפשיץ האָט פארשטאנען, אז ער האָט צו טון מיט „קריפּאָ"־לײט (דײטשע קרי־מינאל־פּאָליציי, אין וועלכער עס האָבן ס'רוב געדינט פּאָליאקן). דער ערשטער חברה־מאן האָט שוין געהאלטן א רעוואָלווער אין דער האנט. מיט כּוח האָט ער ליפשיצן ארײנגעשטופּט אין נאָענטסטן טויער. ליפשיץ איז ארײן אין טויער. נאָך אים די דרײ לײט. דער ערשטער מיטן רעוואָל־ווער אין דער האנט, די איבעריקע צװײ די הענט אין די קעשענעס.

— גיב אהער דײנע דאָקומענטן — האָט ער דער ערשטער באפוילן.

ליפשיץ האָט זיך ארומגעקוקט. ער איז געשטאנען אין ווינקל פון א גרויסן קאָרידאָר, א צוגעשפּארטער צו דער וואנט.

— עס האלט שלעכט — האָט ער געטראכט, און ווילנדיק געווינען א ביסל צײט, האָט ער דעם קריפּאָ־מאן געענטפערט מיט א פראגע:

— נאָך וואָס דארפט איר מײנע דאָקומענטן?

ליפשיץ האָט געוואָלט אָנהײבן א פּרוּוו ועגן דורכקומען מיט זײ מיט געלט. אָבער דער ערשטער מיטן רעוואָלווער אין דער האנט האָט זיך נישט געלאָזט פארערדן. ער האָט אויסגעשריגן צו ליפשיצן:

— די הענט הויך!

ליפשיץ האָט איצט פארשטאנען, אז מיט זײ וועט ער שוין נישט קענען דורכקומען. אין דער רגע איז ער אינגאנצן אויפגעטרײסלט געוואָרן. פלינק ווי א קאַץ האָט ער זיך א וואָרף געטון אויף דעם מיטן רעוואָלווער. מיט דער לינקער האנט האָט אים ליפשיץ אָנגעכאפּט בײ דער האנט, אין

וועלכער ער האָט געהאַלטן דאָס געווער. א געניטע באַוועגונג און דער קריפּאָ־מאַן האָט געלאָזט דעם רעוואָלווער. ליפּשיץ האָט מיט דער רעכ־טער האַנט אין דער זעלבער רגע געכאַפּט דעם רעוואָלווער. דער אַגענט, א פאַרבליפטער, האָט אפילו נישט געהאַט קיין צייט אָפּצוועטעמען. דער גאַנצער משא ומתן האָט געדויערט א האַלבע סעקונדע. תיכּף איז געפאַלן א שאָס און דער אַגענט איז שוין געלעגן אויף דער ערד. א צווייטער שאָס און דער צווייטער חברה־מאַן איז געווען פאַרטיק. ליפּשיץ האָט ווייטער געצויגן ביים צינגל, אָבער דער רעוואָלווער איז געבליבן שטיל, ער האָט מער נישט געענטפערט. אַן אומגליק, דער רעוואָלווער האָט זיך פאַרהאַקט.

דער דריטער אַגענט, וואָס איז אַזוי אַרום געבליבן לעבן, האָט אָנ־געהויבן צו שרייען געוואַלד. מענטשן זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן. ווי פון אונטער דער ערד זענען אויסגעוואַקסן דייטשע זשאַנדאַרמען. ליפּשיץ איז געווען א פאַרלוירענער.

* * *

„דינסטשטעללע דער זיכערהייטספּאָליציי וואַרשאַאו״ — אַזאַ טאָוול איז געהאַנגען איבערן טויער פון א גרויסן בנין אין די שוכאַ־אַלייען. אויפן צווייטן אָדער דריטן שטאָק פון דעם דאָזיקן בנין איז געווען א צימער, וואָס אויף דער טיר איז אָנגעשריבן געווען: „יודען אַפּטיילונג — לייטער: אונטערשטורמפירער בראַנד״.

ליפּשיצן האָבן זשאַנדאַרמען אַריינגעפירט אין דאָזיקן צימער. א מיטלוווּקסיקער און בייכיקער דייטש, מיט א גוטמוטיקן פּנים איז דער תלין בראַנד געשטאַנען פאַר דעם הויכגעוואַקסענעם ליפּשיץ און האָט צו אים אַרויפגעקוקט גלייך אין די אויגן. בראַנד האָט שוין געהאַט א מעל־דונג וועגן דעם פּאַרפאַל אויף וואַלסקאַ גאַס. איצט האָט ער פריינטשאַפט־לעך און מיט באַוווּנדערונג באַטראַכט ליפּשיצן. ער האָט בלויז געוואָלט וויסן, ווי אַזוי האָט ליפּשיץ באַוויזן אַרויסצורייסן דעם רעוואָלווער ביים אַגענט.

ליפּשיץ האָט זיך איצט געפילט אינגאַנצן פאַרשפּילט. ער האָט שוין נישט געהאַט קיין שום האָפענונג אויף ראַטעווען זיך. ער איז געשטאַנען

פאר בראנדן און ממש געציטערט ווי א פיש. ער האָט נישט מורא געהאַט פארן טויט, נאָר ער האָט געוווּסט, אז די דייטשן וועלן זיך אָן אים וועלן נוקם זיין פארן דערשיסן די צוויי אגענטן און מסתמא וועלן זיי אים שטארק פייניקן פארן טויט.

אָבער דער פריינטשאפטלעכער אויפנעם ביי בראנדן האָט תיכף צע־בלאָזן די שווארצע כמארעס. ליפשיץ האָט זיך אינערלעך א ביסל בא־רואיקט און געוויזן בראנדן די קונץ פון ארויסרייסן דעם רעוואָלווער. בראנד איז געווען אנטציקט. ער איז ארויסגעלאָפן פון צימער און תיכף צוריקגעקומען נאָך מיט א צווייטן געשטאפּאָוויעץ, עפּעס א גרעסערן אָפי־ציר. ליפשיץ האָט געמוזט נאָך אמאָל ווייזן זיין קונץ. דערנאָך זענען אריינגעקומען נאָך א סך געשטאפּאָ־לייט. זיי האָבן ליפשיצן באטראכט, ווי עפּעס א זעלטענע חיה. ליפשיץ האָט נאָך עטלעכע מאָל געמוזט ווייזן די קונץ. בראנד האָט אים עטלעכע מאָל פריינטשאפטלעך געקלאפּט איבער די אקסלען, געגלעט איבערן קאָפּ און לסוף אים געזאָגט:

— „דו ביסט איין בראווער בורשע". אזעלכע יונגעלייט ווי דו דארפן מיר האָבן צו דער ארבעט. דו האָסט נישט וואָס מורא צו האָבן.

בראנד האָט באשטעלט פאר ליפשיצן דעם בעסטן מיטאָג, געגעבן אים ציגארעטן. דערנאָך האָט ער אים אליין מיט גרויס כבוד אראָפּגעפירט אין „טראמוויי"־ארעסט.

ליפשיץ איז אין „טראמוויי" געזעסן איינער אליין. ער האָט איצט דורכגעטראכט זיין לאגע. אָט ווארט שוין איצט אויף אים זיין פרוי. אין דער צייט קומט ער אהיים עסן מיטאָג. איר ווארטן איז אָבער אומזיסט. ער וועט שוין היינט נישט קומען און מסתמא וועט ער שוין קיין מאָל נישט זען זיין פרוי און די קינדער.

די פרוי נעבעך, זי וועט שוין באלד ווערן אומרואיק, הלמאי דער מאן פארשפּעטיקט זיך. פארנאכט, ווען זי וועט זען, אז ער איז נישטאָ, וועט זי טעלעפאָנירן אין פאבריק. פונקט אזוי האָט זי געטון מיט עטלעכע וואָכן צוריק, ווען ער האָט זיך צוליב א געשעפט פארשפּעטיקט אהיים. נאָר דעמאָלט איז ער אליין געווען ביים טעלעפאָן, אָבער ווער וועט אי־פון דאָרט ענטפערן היינט? ליפשיץ האָט שטארק רחמנות באקומען אויף

זיין פרוי מיט די פּיצלעך קינדער. אָן אים זענען זיי דאָך פולשטענדיק שוצלאָז צווישן די רוצחים.

אוי, ווי גרויזאם דער גורל איז! דאָ מוז ער זיצן א פאַרשפּאַרטער און דאָרט וואַרטן זיי אויף אים, זיינע — ליפשיץ האָט שטיל ארויסגע־פליסטערט דאָס וואָרט — יתומים.

א גאַנצע נאַכט האָט זיך ליפשיץ אָפּגעמאַטערט, זיצנדיק אויף א גרויסער האָלצערנער שטול. אינדערפרי האָט אים א געשטאַפּאָ־מאַן ארויס־געפירט פון דער קאַמער און געפירט צו בראַנדן.

בראַנד האָט אים אויפגענומען א צעשמייכלטער, געהייסן זיך זעצן, אליין זיך מיט זיין שטול צוגערוקט נאָענט צו ליפשיצן. נאָכן אויספרעגן, ווי אזוי ליפשיץ האָט פאַרבראַכט די נאַכט און ווי אזוי ער פילט זיך, איז בראַנד תיכף צוגעטרעטן צום ענין.

— אזוי ווי דו ווייסט —האָט ער שטיל גערעדט— ווילן מיר דיר נישט טון קיין שלעכטס. דו ביסט א יאַט מיט ביינער און דו ביסט מיר צום האַרצן געפעלן פון דעם ערשטן בליק. איך וויל, אז דו זאָלסט ביי אונדז אַרבעטן. דו וועסט אונדז העלפן ארויספישן די פּוילישע באַנדיטן. דו ווייסט דאָך גוט, אז אייך, יידן, האָבן זיי אויך נישט געשוינט, וויפל צרות און פּיין איר האָט יעדן טאָג אויסצושטיין מצד די דאָזיקע באַנדיטן. און די אַגענטן, וועלכע האָבן דיך נעכטן פאַרטשעפּעט אין גאַס, זענען דאָך אויך געווען פּאָליאַקן. גלויב מיר, ווען נישט פּאָליאַקן, וואָלטן מיר אייך נישט געטון קיין שלעכטס. מיר טוען עס בלויז אונטערן דרוק פון די פּוילישע באַנדיטן. אָננעמענדיק מיין פאָרשלאָג, וועסטו דערפילן א יידישע פּאַטריאָטישע פליכט.

ליפשיץ איז איצט געזעסן א פאַרבליפטער. ער איז אפילו צוגעגרייט געווען צו הערן פון בראַנדן א וועלכן עס זאָל נישט זיין פאָרשלאָג, אָבער קיין מאָל איז אים נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן, אז בראַנד וועט זיך צו אים ווענדן אויף אזא מין אופן. ווייל וואָס איז איצט ליפשיץ? איינער פון יענע צום טויט פאַרמשפּטע און דערצו נאָך געפינט ער זיך שוין אין די הענט פון שונא. פאַרוואָס רעדט בראַנד צו אים אזעלכע דבורים, פּונקט ווי ליפשיץ וואָלט געווען עפּעס א צד, ווי ער וואָלט געהאַט עפּעס צו פאַרקויפן.

מעגלעך, אז אויב ליפשיץ וואָלט געהאַט גענוג צייט איבערצוטראַכטן דעם ענין, וואָלט זיך אים געלייגט אויפֿן שכל, אז בראַנדס רייד זענען פֿול מיט צביעות. אָבער בראַנד האָט שוין דערפֿאַר געזאָרגט, אז ליפשיץ זאָל נישט האָבן קיין צייט צו טראַכטן.

— וואָס טראַכסטו אזוי לאַנג — האָט אים בראַנד אונטערגעיאָגט— איך האַלט, אז דו דאַרפֿסט תיכּף אָננעמען מיין פֿאָרשלאָג. דו ווייסט דאָך גאַנץ גוט, וואָס עס דערוואַרט דיך, אויב דו וועסט מיין פֿאָרשלאָג נישט אָננעמען.

ליפשיצן איז אפילו אויף א רגע נישט איינגעפֿאַלן מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן קעגן דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג. זינט יאָרן שוין האָט ער געאַרבעט לטובת דער באַוועגונג און ער וואָלט זי קיין מאָל נישט פֿאַרראַטן. דאַן איז פֿאַר אים געווען קלאָר, אז אַלץ, וואָס בראַנד האָט אים איצט געזאָגט, איז שקר. ווייט נישט דערפֿאַר פֿירן דייטשן אויס מאַסן־מאָרדן קעגן יידן, ווייל זיי ווילן דערמיט געווינען די פּאָליאַקן. אויב די פּאָליאַקן באַציען זיך פֿיינטלעך קעגן יידן, שטייען זיי אָבער אין מלחמה־צושטאַנד מיט די דייטשן. שוין דער דאָזיקער פֿאַקט פֿון קאַמף קעגן א בשותּפֿותדיקן שונא פֿאַרברודערט אים, ליפשיצן, מיט דער פּוי־לישער אונטערערדישער באַוועגונג. זאָל ער פֿאַרראַטן די דאָזיקע באַוועגונג?

— איך וועל עס נישט טון — האָט ער געטראַכט, און אינצווישן א פֿרעג געטון:

— וועל איך אַרויס אויף דער פֿריי?

— זעלבסטפֿאַרשטענדלעך — האָט בראַנד געענטפֿערט, אָבער תיכּף האָט ער זיך באַוואָרנט:

— אָבער נאָך דעם, ווי מיר וועלן האָבן די געהעריקע פֿאַרזיכערונג, אז דו וועסט נישט אַנטלויפֿן.

איצט איז ליפשיצן איינגעפֿאַלן א געדאַנק. ער דאַרף זיך דאָך בלויז במשך פֿון א האַלבער שעה געפֿינען אויף דער פֿריי. צום באַהאַלטן זיך שטייען פֿאַר אים אָפֿן א סך ערטער. און וועט זיך ליפשיץ באַהאַלטן, וועט אים שוין קיין שום דייטש נישט געפֿינען. איז וואָס? מען דאַרף מאַכן דעם אָנשטעל פֿון אָננעמען בראַנדס פֿאָרשלאָג.

— איך נעם אָן אייער פאָרשלאַג — האָט ער געזאָגט מיט עפּעס א טרוקענער שטימע.

— אזוי טוסטו קלוג — האָט זיך בראנד אזש אויפגעריסן פון זיין שטול און פון פרייד געקלאַפּט ליפשיצן איבער זיין ברייטער פּלייצע — איך האָב געוווּסט, אז דו האָסט א יידיש קעפּעלע.

בראנד איז געווען מלא שמחה, פּונקט ווי פון ליפשיצס אנטשלוס וואָלט געווען אָפּהענגיק דער גורל פון גרויס־דייטשלאַנד און איר נצחון אין דער מלחמה.

דאקעגן איז ליפשיץ באפּעסטיקט געוואָרן אין דער מיינונג, אז די געשטאַפּאָ לעבצט ממש נאָך זיין מיטארבעט. א פריידיקע האָפענונג האָט אים איצט באהערשט. און דאָך וועט ער נאָך פון דאנען ארויס א לעבע־דיקער. אומבאוווּסט האָט ער צו זיך א שמייכל געטון. בראנד האָט אים די גאנצע צייט גוט באטראַכט און דערנאָך האָט ער געפרעגט:

— מיט וואָס קאָנסטו אונדז פארזיכערן, אז דו וועסט נישט אנט־לויפן, אויב מיר וועלן דיך לאָזן אויף דער פריי?

— איך האָב א גוט איינגעאָרדנטע פאבריק, זי איז ווערט איבער צוויי מיליאָן זלאָטעס. צי איז די דאָזיקע פאבריק נישט קיין גענוגנדיקע פארזיכערונג?

בראנד איז נישט געווען איבערראַשט. ער האָט געצויגן מיט די אקסלען און געענטפערט:

— וועגן דער פאבריק ווייסן מיר. דאָס איז אָבער פאר אונדז נישט גענוג. אויב דו ווילסט געניסן פון אונדזער פארטרויען, מוזטו אויך האָבן פארטרויען צו אונדז. זאָג מיר, ווו עס געפינט זיך דיין פאמיליע. ווען מיר וועלן דאָס וויסן, דעמאָלט וועלן מיר זיין זיכער מיט דיר.

ליפשיץ האָט שוין איצט אין זיך שטארק געגלויבט. זאָל ער נאָר ארויס פון דאנען, וועט ער תיכף באהאלטן זיין פאמיליע און זיך אליין. האָט ער טאקע נישט געטראַכט, נאָר תיכף געגעבן בראנדן דעם אדרעס פון זיין משפּחה.

איצט האָט שוין בראנד גערעדט רואיק:

— דער ענין איז דערליידיקט. דו וועסט איצט אריבערגעפירט ווערן אין פּאוויאַק. דאָרט וועט דיר נישט זיין שלעכט, ווייל איך וועל דעו

תפיסה־קאָמענדאַנט געבן אַ באַפעל, אַז ער זאָל דיך האַלטן אויף באַזונ־דערע רעכט. אין פּאוויאַק וועסטו זיצן נישט מער, ווי צוויי טעג, ביז מיר וועלן זיך איבערצייגן, אַז דו האָסט אונדז נישט אָפּגענאַרט. דערנאָך וועלן מיר דיך אַרויסלאָזן צו דער אַרבעט.

ליפּשיץ איז אַרויסגעפירט געוואָרן פון בראַנדס צימער. אויפן וועג האָט ער צו זיך געשמייכלט אַ צופרידענער.

* * *

דער פרימאָרגן איז געווען אַ באַזונדערס הייסער. די זון האָט גע־ברענט מיט אַ שטאַרקן זשאַר, די לופט איז איבערגעפולט געווען מיט אַ פייכטקייט, וואָס ליגט זיך שווער אויפן האַרץ און אויפן געמיט. אין דער קאַמער 258 אין פּאוויאַקער קעלער האָט די לופט ממש געשטיקט. די אַרעסטירטע זענען געזעסן צוזאַמענגעפּרעסטע אויף די שטרויזעק. זיי האָבן זיך געבאָדן אין אייגענעם שווייס. דער הונגער האָט זיי שוין געהאַט באַרויבט פון זייערע כּמעט לעצטע כּוחות.

די אייזערנע טיר האָט זיך פּלוצלינג אויפגעפּראַלט. די אַרעסטירטע האָבן זיך שנעל אויפגעשטעלט. עס איז אַריינגעקומען אַ „נייער".

דער נייער איז שטיין געבליבן נעבן דער טיר. ער האָט זיך אַרומ־געקוקט און געזאָגט:

— ווי מוראַדיק הייס עס איז דאָ!

דערנאָך האָט ער פון זיך אַראָפּגעוואָרפן דאָס עלעגאַנטע רעקל, וואָס איז אויפגענייט געווען לויט דער לעצטער וואַרשעווער מאָדע, דאָס העמד און ביז צו דער העלפט אַ נאַקעטער איז ער געשטאַנען אין מיטן פון דער קאַמער.

די אַרעסטירטע האָבן באַטראַכט זיין גוט געבויטן קערפּער פון אַ ספּאָרטלער, זיינע עלאַסטישע מוסקולן, זיין שיין פּנים און דעם קאָפּ בלאָנדע האָר.

— ווער זענט איר? — האָט מען אים געפרעגט — אַ ייד?

— יאָ — האָט דער נייער געענטפערט — מיין נאָמען איז ליפּשיץ.

די אַרעסטירטע האָבן צווישן זיך געמאַכט באַמערקונגען.

— קוקט נאָר, נישט ענלעך בכלל צו א ייד און דאָך איז ער אריינ געפאלן.

— ווי אזוי האָט מען אייך גענומען? — האָט אים עמעץ געפרעגט.

ליפשיץ האָט תיכף דערציילט אלץ, וואָס עס איז מיט אים געשען. די ארעסטירטע יידן האָבן געעפנט מויל און אויערן און מיט גרויס באַוווּנדערונג האָבן זיי באטראכט זייער נייעם חבר. ווען ער האָט אָבער געהאלטן ביי דערציילן וועגן דעם, ווי ער האָט בראנדן געגעבן דעם אדרעס פון זיין משפחה, האָבן א טייל געניטערע ארעסטירטע געצויגן מיט די אקסלען און געשאָקלט מיט די קעפּ, ווי איינער וואָלט געזאָגט: אוי, א נארישקייט.

ליפשיץ האָט אָבער נישט באמערקט דאָס פארהאלטן זיך פון זיינע נייע חברים. ער איז אינגאנצן באהערשט געווען פון דער האָפענונג אין קורצן באפרייט צו ווערן. זיין דערציילונג האָט ער פארענדיקט מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

— דאָ וועל איך זיין א טאָג אָדער צוויי. בראנד האָט געגעבן א באפעל, אז מען זאָל מיך דאָ גוט באהאנדלען. מיך האָט מען טאקע דורכגעלאָזט אָן שום רעוויזיעס. דער דייטש האָט מיר אפילו געגעבן ציגארעטן, נאָר ער האָט מיר אָנגעזאָגט, אז איך זאָל אייך נישט געבן צו רויכערן.

ליפשיץ האָט ארויסגענומען פון דער קעשענע א שאכטל „עגיפּטישע" און ווילנדיק תיכף באווייזן, אז ער האָט נישט בדעה צו פאָלגן דעם וואכמייסטער, האָט ער אָנגעצונדן א פּאפּיראָס און האָט יעדן פון די ארעסטירטע, וואָס האָט געוואָלט רויכערן, דערלויבט עטלעכע מאָל צו ציען.

* * *

די בייסנדיקע שטימע פון א גלעקל האָט איבערגעריסן די טיפע שטילקייט פונעם פרימאָרגן. אין דער תפיסה האָט זיך פארענדיקט די נאכט און א נייער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן. א נייער טאָג פון צרות און ליידן, פון פּיין און דערנידעריקונג, פון הונגער און נויט. די ארעסטירטע ווישן אָפּ דעם שלאָף פון זייערע אויגן. דאָס גלעקל קלינגט אָבער עקשנותדיק, פּונקט אזוי ווי עס וואָלט געוואָלט אויך אויפרייסן די טויטע פון

זייער אייביקן שלאָף. אינעם קלינגען פון גלעקל האָט נישט איינער פון די ארעסטירטע געפּרווט ארויסהערן זיין גזר־דין, די אנטשיידונג פון זיין גורל, וואָס דער היינטיקער טאָג קאָן מיט זיך ברענגען פאר אים. פאר איינעם — די באפרייאונג, פאר א צווייטן דעם טויט, פאר א דריטן דעם „טראנספּאָרט", פאר א פערטן דעם פארהער אין געשטאַפּאָ אָדער אן אנ־דערע פּייניקונג אין דער תפיסה גופא.

אין דער קאמער 258 זיצן היינט 30 אַרעסטירטע. פון זיי זענען 24 יידן און 6 ציגיינער. די היץ איז אן אומדערטרעגלעכע, די פליי בייסן זיך אריין אין די גופים מיט טויזנטער שמארצנדיקע שפּילקעס, דער הונגער מאטערט און דרייט אויס די געדערים. עס איז אָבער נישטאָ קיין צייט צו טראכטן וועגן די צרות. די געפאנגענע שטייען שנעל אויף, זיי טוען זיך אָן די צעריסענע בגדים, זיי מאכן שנעל אָרדענונג אין דער קאמער און שטעלן זיך אויס צום „אפּעל". נאָך דעם אפּעל ווערט געטיילט דער פריש־טיק. עס פּראַלט זיך אויף די שווערע טיר. מען דערלאנגט דאָס ברויט. פאר יעדן א קליין שטיקל פון 150 גראם. די ברייטלעך זענען קליינע, צע־שניטענע אויף פיר פּאַרציעס. איין ברייטל פאר פיר ארעסטירטע.

קאזיק, דער סטאראסטע, שטייט ביי דער טיר און נעמט איבער דאָס ברויט פאר דער גאנצער קאמער. דרייסיק פּאַרציעס מאכט אויס זיבן גאנצע ברייטלעך און צוויי באזונדערע פּאַרציעס. אלץ ווערט געטון זייער שנעל און ווען דער קאפּאָ גיט איבער קאזיקן די ברייטלעך, האָט דער לעצטער אפילו נישט קיין צייט איבערצוציילן זיי. ביי זיין האנט שטייט א יונגער ציגיינער.

ווען די טיר ווערט צוגעמאכט, ציילט קאזיק דאָס ברויט. ער האָט בלויז זעקס און די צוויי באזונדערע פּאַרציעס. עס פעלט א ברויט. מען פרעגט דעם ציגיינער, אפשר האָט ער פון אונטער דער האנט אוועקגענומען א ברויט. דער ציגיינער לייקנט. עס איז אפילו נישט געווען מעגלעך, אז ער זאָל נעמען. נעבן אים זענען דאָך געשטאנען נאָך אנדערע ארעסטירטע, זיי וואָלטן געמוזט באמערקן.

הכלל, נישט אנדערש, נאָר דער קאפּאָ האָט געהאט א טעות אנשטאָט זיבן ברויט האָט ער געגעבן בלויז זעקס.

קאזיק האָט געעפנט דעם „יודאש" און האָט צוגערופן דעם קאפּאָ.

י. הירשהויט

דער קאפּאָ איז אַן ארעסטירטער פּאָליאַק. ער פאַרנאַכלעסיקט אָבער נישט קיין שום געלעגנהייט, כדי אָנצוטון די יידן צרות. די וואָך האַלט היינט שטשורעק. די לופט איז אַ געשפּאַנטע, עס איז געפערלעך.

טראָץ אַלעמען האָט קאַזיק געמאָלדן וועגן דעם פעלן פון אַ ברויט. דער קאַפּאָ ווייסט פון גאָרנישט. ער האָט קאַזיקן געגעבן דאָס גאַנצע ברויט. דער קאַפּאָ האָט שטשורעקן תיכּף געמאָלדן, אַז „די יידן באַקלאָגן זיך, אַז זיי האָבן באַקומען ווייניק ברויט". שטשורעק איז בעצמו אַריינגעקומען אין דער קאַמער.

— ווער האָט גענומען דאָס ברויט? — האָט שטשורעק געפרעגט.

קיינער האָט זיך נישט מודה געווען. שטשורעק איז אַריין אין כעס און געשריגן:

— איך וועל אייך תיכּף ווייזן! אַלע אַרויס!

די ארעסטירטע פון קאַמער 258 שטייען אין אַ ריי אויסגעשטעלט אויפן תפיסה־הויף. די פּנימער צו דער וואַנט. זיי שטייען און וואַרטן. שטשורעק פירט דורך אַ רעוויזיע אין קאַמער. ער זוכט דאָס זיבעטע ברויט, וואָס איינער פון די ארעסטירטע האָט געגנבעט ביי זיינע חברים.

עס דאַכט זיך, אַז שטשורעק האָט עפּעס געפונען. פּלוצלינג גייט ער אַן אויפגערעגטער אַרויס אין הויף. אים גייען נאָך צוויי אַנדערע וואַכמייסטערס. אַלע זענען באַוואָפנט מיט אייזערנע שטעקנס. שטשורעק דערנענטערט זיך צו די ארעסטירטע און באַפעלט:

— נידער!

די ארעסטירטע ליגן שוין אויף דער ערד. שטשורעק הייבט אויף דעם שטעקן און שרייט:

— איך וועל מיט אייך דאָ לערנען. גאָלד האָט איר אין תפיסה? קיין חידוש נישט. ווו יידן זענען, מוז אויך זיין גאָלד.

דערנאָך האָבן די ארעסטירטע פון דער קאַמער 258 געמוזט במשך פון צוויי שעה קריכן אויף אַלע פיר איבערן תפיסה־הויף. שטשורעק און די איבעריקע צוויי וואַכמייסטערס זענען די גאַנצע צייט נאָכגעגאַנגען די קריכנדיקע און מערדערלעך געשלאָגן זיי מיט די אייזערנע שטעקנס. נאָך די צוויי שעה זענען די ארעסטירטע געווען פאַרפּייניקט כמעט צום טויט. זיי זענען געבליבן ליגן אין מיטן הויף. שטשורעק האָט זיי געהייסן באַגיסן

מיט קאלט וואסער אזוי לאנג, ביז זיי זענען נישט אויפגעשטאנען.

דערנאך האט שטשורעק די פארפייניקטע ארעסטירטע אריינגעפירט אין א זאל נעבן דער תפיסה־ביורא. ער האט ארויסגענומען צוויי גאלדענע דאלאר־מטבעות און געפרעגט:

— ווער פון אייך האט דאס פארשטעקט?

צוויי יונגע ציגיינערס האבן זיך תיכף מודה געווען. מיט צוויי טאג צוריק האבן דייטשן אומגעבראכט אין פאוויאק א גרעסערע צאל יידן. נאך דער עקזעקוציע האט מען די ארעסטירטע פון קאמער 258 ארויסגערופן צו אן ארבעט, וואס איז באשטאנען אין צוזאמענלייגן די קליידער פון די אומגעבראכטע. צווישן די קליידער האט מען געפונען גאלדענע מטבעות און די צוויי יונגע ציגיינער, וועלכע זענען געווען ביי דער ארבעט, האבן זיך באהאלטן די צוויי געפונענע מטבעות. האט מען געדארפט אן עניין מיט א געגנבעטן ברויט (וואס, אגב, ווי עס האט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט, איינער פון די צוויי יונגע ציגיינערס האט עס טאקע גענומען), אז די גאנצע זאך מיט די מטבעות זאל אנטדעקט ווערן דורך שטשורעקן.

דער דאזיקער עפיזאד איז איינער פון פילע, וואס האבן זיך פאר די יידישע פאוויאק־ארעסטירטע איבערגעחזרט כמעט יעדן טאג. עס איז אבער כדאי געווען אים צו באשרייבן, לכל הפחות דערפאר, ווייל ער האט געהאט א שייכות צו אונדזער באקאנטן, ליפשיץ.

בשעת די ארעסטירטע זענען אין ליידן געקראכן איבערן תפיסה־הויף און זיי האבן געכאפט די מערדערישע קלעפ פון די דייטשן, איז ליפשיץ אויך געווען צווישן די קריכנדיקע. אין א געוויסן מאמענט האבן די ארעסטירטע באמערקט, אז דער אבערשארפירער צאנדערס איז ארויסגעקומען פון דער תפיסה־ביורא מיט א גרויסער בייטש אין דער האנט. ער האט זיך דערנענטערט צו דער גרופע קריכנדיקע יידן און עמעצן געזוכט. ווען ער האט דערזען ליפשיצן קריכן אויף דער ערד, איז ער צו אים צוגעגאנגען און אנגעהויבן אים דערלאנגען מיט דער בייטש. צאנדערס האט שוין ליפשיצן נישט אפגעלאזט. טריט ביי טריט איז ער אים נאכגעגאנגען און אומאויפהערלעך געשלאגן אים מיט דער בייטש.

די איבעריקע ארעסטירטע האבן די זאך באמערקט. זיי זענען אבער צו שטארק געווען פארטון אין זייערע צרות, כדי זיי זאלן קאנען טראכטן

ווענן ליפשיצן. אָבער דעמאָלט, ווען זיי זענען געשטאַנען אין גרויסן זאַל, וועמענס פענצטער זענען ארויסגעגאַנגען פונקט צום תפיסה־טויער, האָבן זיי געזען דעם עפּילאָג פון ליפשיצס געשיכטע.

נאָכדעם. ווי צאַנדערס האָט ליפשיצן אַזוי אכזריותדיק צעשלאָגן, האָט ער אים צוגעפירט צום תפיסה־טויער. דאָ האָט ליפשיץ דערזען אַן אויטאָ, אָנגעלאָדן מיט מענטשן. דאָס זענען געווען יידן, וועלכע מען האָט דעם זעלבן טאָג ארויסגעפירט צו די געטאָ־חורבות, כדי זיי דאָרט צו דער־שיסן. אין אויטאָ איז געווען ליפשיצס פרוי און די קינדער.

אויך זיי האָבן ליפשיצן דערזען און זיין קליינער זון, וואָס איז גע־זעסן אויף דער מוטערס שויס, האָט אויסגערופן צום פאָטער:

— טאַטוש, טאַטוש.

ליפשיץ האָט דערהערט דעם דאָזיקן רוף און ערשט איצט האָט אין זיין מוח אויפגעבליצט דער פונק פון אמת. ער האָט תופס געווען, ווי מיאוס ער האָט זיך געלאָזט פאַרפירן. יאָ, בראַנד האָט אים געמאַכט צום נאַר. ארויסבאַקומען פון אים דעם אדרעס פון זיין משפחה און איצט שיקט ער זיי אַלעמען צום טויט. און ער, דער קלוגער ליפשיץ, וואָס האָט זיך פאַרמאָסטן איבערצוקליגלען בראַנדן, איז אַליין געפאַלן אַ קרבן פון זיין אומפאַרזיכטיקייט. ממש מיט אייגענע הענט האָט ער זיין פרוי און די קינדער ארויסגעגעבן צו די מערדער.

די קינדערישע שטימע פון זיין זון האָט ליפשיצן געמאַכט אויפ־ציטערן. אין אויגנבליק האָט ער זיך ווי אַ ווילדע חיה אַ וואָרף געטון אויף צאַנדערסן. נאָך איידער יענער האָט זיך געכאַפּט, האָט אים ליפשיץ מיט אַ פלינקער באַוועגונג געוואָרפן אויף דער ערד. ליפשיץ איז אין מאָמענט שוין געלעגן אויף צאַנדערסן און פון זיין גאַרטל האָט ער אים ארויס־געריסן דעם רעוואָלווער.

ער האָט אָבער שוין נישט באַוויזן אָנצונעמען דעם רעוואָלווער אין אַזאַ פּאָזיציע, אַז ער זאָל קאָנען שיסן. עטלעכע אוקראַאינער, וואָס זענען געשטאַנען ביים אויטאָ מיט די יידן, האָבן באַמערקט דאָס ראַנגלען זיך פון די צוויי. זיי זענען צוגעלאָפן, און איידער ליפשיץ האָט געקאָנט שיסן, האָבן זיי אים מיט ביקסן־קאָלבעס דערלאַנגט די ערשטע קלעפּ אין קאָפּ. די אוקראַאינער האָבן דערנאָך במשך פון לאַנגע מינוטן געממיתט ליפשיצן.

ער איז געלעגן אויף דער ערד א צעבלוטיקטער און אומבאוועגלעכער. ער האט שוין גארנישט געפילט.

די אוקראינער האבן דעם קערפער אויפגעהויבן פון דער ערד, ארויפגעווארפן אים אויפן אויטאמאביל, וועלכער האט תיכף דערנאך, ארומגערינגלט פון אן אפטיילונג זשאנדארמען אין ווייסע מונדירן אויף מאטאציקלעטן, געריררט פון ארט.

מען איז געפארן צו דער עקזעקוציע.

הויפטשארפירער בירקל

ווען איך הער עמעצן דערציילן וועגן טיפן פון דייטשע אכזריות־ניקעס, וואס דאס פייניקן מענטשן איז פאר זיי געווען א פארגעניגן, שטייט מיר ווי פאר די אויגן דאס בילד פון פאוויאקער וויצעקאמענדאנט, דעם הויפטשארפירער בירקל. וועגן זיינע מוראדיקע אכזריותן האט אין יענער צייט געוווסט גאנץ ווארשע. די פוילישע אונטערערדישע פרעסע, וואס איז דערשינען אין ווארשע, האט זייער אפט געשריבן וועגן דער דאזיקער חיה אין א מענטשלעכער געשטאלט.

פונקט ווי איך וואלט אים היינט געזען, האט ער זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון. זיין הויכע און שלאנקע געשטאלט. דעם קאפ האט ער געהאלטן אביסל אויסגעבויגן אויף רעכטס. פון אונטערן ברייטן ראנד פון זיין געשטאפא־היטל האבן ארויסגעקוקט מיט א טעמפן בליק א פאר גרויע קאלטע אויגן. די נאז אביסל פארבויגן, די ליפן פארהאקט און פארביסן. ווי א שד איז ער ארומגעגאנגען איבערן תפיסה־הויף. טאמער האט ער גע־כאפט אן ארעסטירטן, וואס איז אין הויף געשטאנען ביי א וועלכער עס זאל נישט זיין ארבעט און די ארבעט איז ביי אים נישט געגאנגען אזוי ווי בירקל וואלט געוואלט, איז שוין דעם דאזיקן ארעסטירטן נישט געווען מיט וואס מקנא צו זיין. ווי א טיגער האט זיך בירקל געווארפן אויפן קרבן. ער פלעגט זיינע קרבנות פארפייניקן צום טויט.

צוויי וועלף־הינט האט ער געהאט. די הינט האט ער אליין געשולט אין דער תורה פון אכזריות. בשעת ער האט געמאכט זיינע שפאציר־גענג איבער דעם תפיסה־הויף, זענען אים די הינט נאכגעגאנגען. דאס איז שוין

געווען דער געוועגלעכער פייזאזש פון פאוויאק־הויף אין די צייטן פון בירקל. ארום א טויטע שטילקייט און אין מיטן פון איר שפּרייזט בירקל. זיינע פעסטע טריט האָבן אָפּגעקלונגען מיט א ווידערקול פון זיינע מיט אייזן געקאָוועטע שטיוול. הינטער אים „ביים פוס" האָבן זיך נאָכגעשלעפּט די צוויי כלבים: דער גרעסערער, ראַלף און דער קלענערער, דינא. די מאָר־דעם אראָפּגעלאָזט צו דער ערד, די ווײַדלען פארשטעקט צווישן די הינ־טערשטע פיס. פּאמעלעך האָבן זיי געשפּאנט זאלבעדריט און טאָמער האָט בירקל געטראָפן א קרבן און ער האָט צופעליק נישט געהאט קיין חשק אליין זיך מיט אים אָפּצורעכענען, האָט ער א מאך געטון צו די הינט:

— נעם אים!

די הינט האָבן זיך א וואָרף געטון אויפן מענטש. דער שטארקערער, ראַלף, האָט דעם קרבן תיכף געוואָרפן אויף דער ערד. דאן האָבן שוין די ביידע הינט דעם מענטש ממש אויפגעפרעסן לעבעדיקערהייט. שטיקער פלייש אראָפּגעריסן און ווילד געוואָיעט, נאָכדעם ווי זיי האָבן דערפילט דעם ריח פון בלוט. איצט האָט די טויטע שטילקייט איבערגעריסן א שרעק־לעכער ווײ־געשריי פונעם קרבן. די הינט האָבן געכאַרטשעט און בירקל איז געשטאנען און צוגעקוקט זיך א צופרידענער, א צעשמייכלטער.

מיט א פאָטערלעכער ליבשאפט האָט ער נאָך געגלעט די חיות איבער די העלדזער.

— בראווע קערלע! בראווע יונגען!

דאָס הייסע בלוט איז זיי אראָפּגערונען פון די מאָרדעס און בירקל האָט זיי אריינגעפירט אין תפיסה־באָד צום וואשן.

קיין באזונדערע אונטערשידן צווישן ארעסטירטע פּאָליאקן און יידן האָט בירקל נישט געמאכט. אויב ער האָט אן ארעסטירטן אריינבאקומען אין זיינע הענט, האָט ער נישט געפרעגט, ווער ער איז. א פּאָליאק אָדער א ייד, אלץ איינס אן אונטערמענטש און באנדיט. נאָר סוף כל סוף האָט ער אין שייכות צו פּאָליאקן געמוזט זיך רעכענען מיט געוויסע קריטעריעס. כדי צו פארפייניקן א פּאָליאק, האָט ער געמוזט האָבן לכל הפחות א שיין פון א סיבה, דאקעגן יידן האָט ער געמעגט פייניקן סתם אזוי, אָן א פאר־וואָס און אָן א פארווען.

איך האָב געזען צוויי שווידערלעכע ספּעקטאקלען, וועלכע האָבן גע־

מאכט פרירן דאָס בלוט אין די אָדערן. אויף דער דריטער אָפּטיילונג פון דער תפיסה זענען געזעסן פּאָליאַקן, דאָס רוב באַשולדיקטע אין שווערע פּאָליטישע פאַרברעכנס קעגן דער נאַצי־מאַכט. צו די אַרעסטירטע פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג האָבן זיך די דייטשן באַצויגן מיט אַ באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט. האָט זיך אַמאָל געטראָפן, אַז דער וואַכמייסטער פון דער אָפּטיילונג האָט אין עפּעס אַ קאַמער געכאַפּט ציגאַרעטן. דער וואַכמייסטער האָט וועגן דעם געמאָלדן דעם הויפּטשאַרפירער און יענער איז תיכף אַריינגעקומען אין דער אָפּטיילונג און גענומען באַשטראָפן די פאַרברעכער.

אויפן תפיסה־הויף זענען געלעגן גרויסע הויפנס דורכגעברענטע קוילן. די קוילן זענען נאָר וואָס אַרויסגעפירט געוואָרן פון די גרויסע תפיסה־קעסלען. זיי האָבן געגליט פון גרויס היץ. אַ שטיקנדיקער רויך וואָס האָט געזעצט פון די הויפנס, האָט זיך מיט זיין שווערצקייט געלייגט איבערן גאַנצן הימל און פאַרדעקט דאָס ליכט פון דער זון.

בירקל האָט אַראָפּגעפירט די אַרעסטירטע אויפן הויף. ער האָט זיי אויסגעשטעלט אין אַ קרייז אַרום דעם פייער, געהייסן אויסטון די שיך און געהייסן די אַרעסטירטע מיט באָרוועסע פיס שפּרינגען אויפן גליענדיקן הויפן. די אַרעסטירטע האָבן במשך פון אַ האַלבער שעה געמוזט שפּרינגען אויפן הויפן אהין און צוריק. נאָך דער האַלבער שעה האָט ער זיי אָפּגעלאָזט, אָבער אַלע אַנטיילנעמער אין דער דאָזיקער „ספּאָרט־פאַראַנשטאַלטונג" זענען געוועזן טויטלעך אָפּגעבריט. עטלעכע זענען דערנאָך געשטאָרבן פון די בראַנד־וווּנדן.

אַ צווייטן סאַדיסטישן ספּעקטאַקל האָט בירקל איינגעאָרדנט מיט אַ גרופּע יידן. אין פּאַוויאַק האָט מען געברענגט אַ גרופּע פון 15 יידן, געכאַפּטע אויף דער אַרישער זייט. פּונקט אַזוי ווי אַלע אויפן פּאַוויאַק געברענגטע יידן, זענען די פּופּצן געוועזן פּסיכיש צוזאַמענגעבראָכן. זיי האָבן דאָך גאַנץ גוט געוווּסט, אַז זייער מאָרגן הייסט טויט. מיט דער דאָזיקער גרופּע האָט זיך בירקל איינגעאָרדנט זיין טייוולאָנישע פאַרוויילונג. ער האָט זיך צו זיי דערנענטערט און גאַנץ געמיטלעך האָט ער געזאָגט:

— איר וועט זיך באָדן.

נאָך דעם האָט ער זיי אַריינגעפירט אין תפיסה־באָד, געהייסן זיך

אויסטון, שטעלן זיך אונטערן וואסער און בשעת מעשה האָט ער די באָד־באדינערס געהייסן לאָזן קאָכעדיק וואסער.

די בעדערס זענען געשטאנען צעטומלטע און נישט גערירט זיך פון אָרט. דער עלטסטער בעדער האָט זיך גענומען מוט און געמאכט א באַמערקונג:

— הער הויפּטשארפירער, איך מעלדע געהאָרכזאם, די מענטשן וועלן ווערן אָפּגעבריט.

בירקל האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער, נעבן פּנים פון עלטסטן בעדער האָט ער אויסגעשאָסן צום באלקן און זעענדיק, אז אלע בעדער ציטערן שוין פאר פּחד, האָט ער אָנגעהויבן צו שרייען:

— איך וועל אייך אלע דאָ דערשיסן, אלטע זעקע! צי האָט איר נישט פארשטאנען דעם באפעל? דו — האָט ער דעם רעוואָלווער צוגעלייגט דעם עלטסטן צום קאָפּ — דו וועסט לאָזן דאָס וואסער. דו ווילסט, צי נישט?

ביי בירקלען האָבן די נאָז־לעכער געציטערט ווי ביי א פערד, די אויגן האָבן געוואָרפן פונקען. דער בעדער האָט זיך איינגעבראָכן, מיט וואקלענדיקע טריט איז ער צוגעגאנגען צום וואסער־אפּאראט און מיט ציטערנדיקע הענט האָט ער געלאָזט דאָס וואסער, וואָס האָט זיך כמעט געקאָכט אין די רערן. בירקל איז געשטאנען נעבן דעם בעדער און געקוקט אויפן טערמאָמעטער. בשעת מעשה האָט ער דעם רעוואָלווער געהאלטן אין האנט און געסטראשעט די יידן, וואָס זענען געשטאנען אונטערן בריענדיקן וואסער:

— נישט רירן זיך פון אָרט! ווער עס רירט זיך, באקומט די קויל!

די יידן זענען פון אונטערן וואסער ארויס מיט רויטע און ברוין־בלויע פּענכערס. בירקל האָט געשריגן:

— א מינוט צום אָנטון זיך! ארויס!

די שווער אָפּגעבריטע יידן האָבן זיך נישט געקאָנט אָנטון. ווער עס האָט געכאַפּט וועמענס אָנגעטועכץ און נאַקעטע זענען זיי ארויסגעלאָפן פון באָד.

* * *

איך בין געווען אן עדות פון יענעם פארפאל. און הגם מיר זענען געווען געוווינט צו זען כל המינים שווידערלעכקייטן, מוז איך מיך מודה זיין, אז דאס בילד פון די לעבעדיקערהייט געקאכטע מענטשן האט אויף מיר געמאכט דעם שרעקלעכסטן איינדרוק. נאכדעם ווי איך האב מיך אפגעטרייסלט פון דעם גרויזאמען בילד, האב איך געטראכט וועגן דעם גרויסן כוח פונעם מענטשלעכן לעבנס־אינסטינקט. די פופצן יידן האבן נישט געהאט קיין שום ספקות וועגן זייער גורל. זיי האבן געוווסט, אז מארגן וועלן זיי סיי ווי שוין נישט לעבן. איז פארוואס האבן זיי געלאזט זיך הייטנט פייניקן פון בירקלען? בירקל האט געדראט מיט טויט, און דער טויט איז דאך סיי ווי געווען דער באלעבאס פון זייער גורל. איז וואס פארא אונטערשיד, צי מען שטארבט היינט פון דער קויל פון בירקלס רעוואלווער, צי מען פארט מארגן מיט אן אויטאמאביל צום עקזעקוציע־פלאץ אויף זאמענהאף גאס 19. להפך, אויב מען שטארבט פון בירקלס קויל דא אויפן ארט, שפארט מען זיך נאך איין דעם שווידערלעכן וועג צו דער תליה, וואס דערווארט דעם פארמשפטן צומארגנס. די יידן האבן אבער נישט אויסגענוצט די געלעגנהייט, ווייל דער לעבנס־אינסטינקט הייסט אפילו פאר איין מינוט פון לעבן באצאלן דעם העכסטן פרייז. פופצן יידן האבן טאקע באצאלט פאר די עטלעכע שעה לעבן דעם העכסטן פרייז.

מיט א קורצער צייט שפעטער האט אויך בירקל בעצמו געהאט די מעגלעכקייט אויף זיין אייגענער הויט צו איבערצייגן זיך וועגן דעם כוח פון מענטשלעכן לעבנס־אינסטינקט. אין אויגוסט 1943 האבן מיר איז פאוויאק געוווסט, אז די פוילישע אונטערערדישע באוועגונג האט ארויסגעגעבן א טויט־אורטייל אויף בירקלען. איך צווייפל נישט, אז אויך בירקל האט וועגן דעם געהאט בפירושע ידיעות. ער האט אבער נישט געגלויבט, אז דער טויט קאן האבן אויך א צוטריט צו אים.

דורך א צופאל האב איך מיך באגעגנט מיט בירקלען אין א געוויסן פרימארגן אין דער צווייטער העלפט פון חודש אויגוסט. ער האט דעמאלט זיינע צוויי כלבים אריינגעפירט אין תפיסה־באד און געהייסן די בעדער וואשן זיי. די בעדער האבן געוואשן די הינט און בירקל האט זיך דאס מאל געהאלטן אין דער מעלה. ער איז צו אונדז געווען קארעקט, אפילו העפלעך.

איך דערמאָן מיך, אז אין יענער צייט האָט מיט אונדז נאָך געאַרבעט אין באָד א פּוילישער ייִנגל מיטן נאָמען זבישעק סקיבינסקי. ער איז אַלט געווען א יאָר זיבעצן. ווען דער ייִנגל האָט געזען, אז בירקל געפינט זיך אין א גוטער שטימונג, איז ער צו אים צוגעגאַנגען און האָט געמאָלדן:

— הער הויפּטשאַרפירער, איך האָב אין תּפיסה־דעפּאָזיט א זייגערל. דאָ אין באָד זענען אונדז זייגערס שטאַרק נויטיק צו דער אַרבעט. איך בעט מיר אַרויסצוגעבן דעם זייגער פון דעפּאָזיט.

מיר זענען געשטאַנען אַלע פאַרבליפטע. מיר האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם. וואָס וועט דאָ איצט פאָרקומען?

אָבער צו אונדזער דערשטוינען האָט בירקל רואיק געענטפערט זבישעקן:

— גוט, זי בעקאָמען די אור.

בירקל האָט תּיכּף אָנגעשריבן א צעטל אין דעפּאָזיט, אז מען זאָל זבישעקן צוריקגעבן זיין זייגערל. דערנאָך האָט ער אונדז אַלעמען באַ־דאַנקט פאַרן וואַשן די הינט און איז אַרויסגעגאַנגען.

בעת ער איז נאָך געשטאַנען אין באָד, האָב איך אים גוט באַטראַכט. איך האָב אין זיין פאַרהאַלטן זיך לחלוטין נישט באַמערקט קיין שום צייכן פון אומרו.

אָבער דעם זעלבן פאַרנאַכט איז ער אויף איינער פון די וואַרשעווער גאַסן דערשאָסן געוואָרן דורך מיטגלידער פון דער פּוילישער אָרגאַניזאַציע. די חיה־רעה אין מענטשלעכן קערפּער האָט אַזוי אַרום באַקומען זיין כּשר פאַרדינטע שטראָף.

אַלבערטס — דער קאַלטער מערדער

די שחיטה פון „אַמעריקאַנישע" ייִדן

דאָס ייִדישע וואַרשע איז שוין דעמאָלט געלעגן אין חורבות. דאָס געטאָ פאַרברענט און פאַרניכטעט. די מענטשן אויסגעשאָכטן אָדער פאַר־ברענט אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע און מאַידאַנעק.

טויזנטער פּליטים פון געטאָ, ייִדן, וואָס האָבן באַוויזן צו ראַטעווען

בלויז דאָס נאַקעטע לעבן, האָבן זיך ארומגעוואַלגערט אויף דער „ארישער זייט". א טייל איז געזעסן באַהאַלטן אין די מיזנלעכער, די איבעריקע זענען ארומגעגאַנגען איבער די גאַסן, אָפט נישט האָבנדיק קיין אָרט, וווּ דורכצושלאָפן די נאָענטסטע נאַכט. דאָס לעבן פון די פּליטים איז געווען ביז גאָר שווער. ווער עס האָט נאָך פאַרמאָגט א ביסל געלט, האָבן אים געפּעלט די נויטיקע באַקאַנטשאַפטן, כדי זיך צו קענען איינאָרדענען, דאָס רוב האָט פאַרראַטן דאָס יידישלעכע פּנים און אממיינסטן פון אַלעמען די טרויעריקע יידישע אויגן, אין וועלכע עס איז געווען פאַרבאָרגן דער גאַנצער צער און פּיין פון יידישן גורל. די גרויסע מערהייט פון די פּליטים האָט נישט געהאַט קיין געלט, אָפט אויך נישט קיין באַקאַנטשאַפטן צווישן פּאָליאַקן. זייער גורל איז געווען דער סאַמע ערגסטער.

אַלע פּליטים בכלל, אָן אונטערשיד, צי זיי האָבן עפּעס פאַרמאָגט אָדער נישט, האָבן געהאַט אויסצושטיין גוואַלדיקע יסורים, אין יעדער רגע געווען אויסגעשטעלט אויף א סכנה אריינצופאַלן אין די מערדערס הענט און צו פאַרלירן דאָס לעבן.

די געשטאַפּאָ האָט געוווּסט וועגן די געטאָ־פּליטים אויף דער „ארישער זייט". זי האָט טאַקע אָנגענומען כלערליי מיטלען, כדי זיי צו ליקווידירן. די דאָזיקע מיטלען זענען געווען פאַרשידנאַרטיקע. איך וויל מיך דאָ אָבער נישט אריינלאָזן אין פּרטים בנוגע די דאָזיקע מיטלען. איך וויל מיך אָפּשטעלן בלויז אויף איינעם פון זיי, אָבער דווקא אויף דעם סאַמע וואַגיגסטן, ווייל מיט זיין הילף האָט די געשטאַפּאָ ליקווידירט א סך טויזנטער פון די פּליטים. דאָס דאָזיקע מיטל זענען געווען די א"ג אמעריקאַנישע פּאַפּירן.

אין א געוויסן טאָג איז אין „האָטעל פּאָלסקי" אויף דלוגא גאַס געעפנט געוואָרן א ביוראָ פאַר רעגיסטרירן יידן־בירגער פון אמעריקאַנישע מלוכות און אזעלכע, וואָס זענען דורך זייערע קרובים פון אמעריקע ארויסגערופן געוואָרן, כדי צו זיי צו פאָרן. אַלס יסוד פאַר דער דאָזיקער רעגיסטראַציע האָט געדינט א רשימה, וועלכע די געשטאַפּאָ האָט געמאַכט אויפן סמך פון פאַרשידענע ארויספאָדערונגען, וועלכע זי האָט בשעתו באַקומען פון אמעריקע פאַר יידן אין פּוילן.

די ידיעה וועגן דערעפענען די ביוראָ האָט צווישן די געטאָ־פּליטים

געמאכט א שטארקן רושם. אין אָנהייב האָבן זיך יידן צום ענין באַצויגן מיט אומצוטרוי, אָבער טראַץ דעם איז מען געגאַנגען. עס איז נישט קיין וווּנדער. צווישן די פּליטים זענען געווען א סך, וואָס האָבן זיך נישט געהאט ווּ אהינצוטון און נישט האָבנדיק קיין אנדערן אויסוועג, זענען זיי געגאַנגען אין האָטעל. מיט זיי האָט זיך דער יריד אָנגעהויבן. נאָך זיי זענען געגאַנגען אנדערע, איינער האָט געצויגן דעם צווייטן. צום באַדויערן זענען געקומען אויך א סך אַזעלכע, וואָס האָבן יאָ געהאט א מעגלעכקייט איבערצולעבן אויף דער אַרישער זייט.

די באַוועגונג אַרום דעם פּוילישן האָטעל האָט זיך וואָס אַמאָל מער פאַרשפּרייט. באַלד איז אַרויסגעשיקט געוואָרן דער ערשטער טראַנספּאָרט יידן — „אַמעריקאַנישע בירגער". די דייטשן האָבן זיך באַמיט, אַז פון די יידן, וואָס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן מיטן ערשטן טראַנספּאָרט, זאָל קיין וואַרשע אָנקומען גוטע ידיעות. נאָך א קורצער צייט האָט מען שוין אין וואַרשע געוווּסט, אַז דער טראַנספּאָרט געפינט זיך אין א לאַגער אין פראַנצויזישן קוראָרט וויטעל. די יידן וואַרטן דאָרט אויף אַן אויסטויש מיט דייטשן פון אַמעריקע. דערווייל גייט זיי זייער גוט. עס פעלט זיי ממש נישט פון קיין פייגל־מילך. א מחיה. נאָך יאָרן פון פּיין און לײַדן אין געטאָ, נאָכן אומזיכערן און געפאַרפולן לעבן אויף דער אַרישער זייט, האָט דאָס פאַרברענגען אין א קוראָרט פּשוט אויסגעזען ווי א חלום.

אין פּוילישן האָטעל האָט דערווייל אַמטירט א „קאָמיסיע", וועלכע איז באַשטאַנען פון עטלעכע געשטאַפּאָ־לייט: אַדאַם, א פּאָליאַק, לאַלעק סקאָסאָווסקי און קעניגל, צוויי יידישע געשטאַפּאָווצעס. אַרום זיי האָבן זיך געדרייט סתם יידן און פּאָליאַקן, וואָס האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו ווערבירן קאַנדידאַטן. טעגלעך זענען אין האָטעל אויפגענומען געוואָרן הונדערטער יידן, וואָס האָבן געצאָלט צענדליקער טויזנטער זלאָטעס פאַר אַרייַנשטעלן זיי אויף דער רשימה פון די „אויסלענדער". די יידן זענען אין האָטעל געקומען מיטן גאַנצן רעשט פון זייער האָב און גוטס, ווער עס האָט נאָך געהאַט עפּעס פון זיינע זאַכן, פון צירונג אָדער געלט.

אין האָטעל האָט מען געפירט א גוט לעבן. מען האָט געגעסן און געטרונקען, געשפּילט א ברידזש און געפילט זיך ווי נייגעבוירענע. יידן האָט זיך געדאַכט, אַז עס איז שוין פאַר זיי געקומען די ישועה.

דייטשן האָבן נישט צעשטערט די אילוזיע. אין די האָטעל סאלאָנען האָט מען באגעגנט געשטאפּאווצעס, וואָס האָבן מיט די יידן געפירט נע־מיטלעכע געשפּרעכן און זיי מכבד געווען מיט ציגארעטן.

די דאָזיקע אידיליע האָט אין פּוילישן האָטעל געדויערט אזוי לאַנג, ביז אין א געוויסן יולי־טאָג, ווען די געשטאַפּאָ האָט געהאלטן, אז דער האָטעל האָט שוין דערפילט זיין ראָלע, איז דער האָטעל ארומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשע זשאנדארמעריע. אלע יידן, וואָס זענען געווען אין האָטעל, האָט מען אוועקגעפירט אין פאוויאק.

* * *

דער אָבערשארפירער אלבערטס איז געווען איינער פון די אָנפירנ־דיקע געשטאַפּאָ־לייט אין דער פאוויאקער תפיסה. ער איז געווען דער לייד־טער פון דער ווירטשאפטס־אָפּטיילונג, ער האָט זיך אויך פארנומען מיט דער תפיסה־קאנצעלאריע. יעדער ארעסטירטער האָט נאָך א געוויסער צייט פון זיצן אין דער תפיסה געמוזט זיך באקענען מיט דעם דאָזיקן אויסער־געוויינלעך עלעגאנטן געשטאַפּאָ־אָפיציר. איך האלט נישט דווקא, אז אל־בערטס איז ענלעך געווען צום גריכישן אָפּגאָט אַפּאָלאָ, נאָר איך האָב אַן איינדרוק, אז אלבערטס אליין האָט שטארק געהאלטן פון זיין שיינקייט. ער האָט געשטרעבט צו זיין א מוסטער פון א מאן, פון דער נאָרדישער ראסע און פון „רומפולן הערן פאָלק".

פאר אונדז, די ארעסטירטע אין פאוויאק, האָט די הויכע און גלייך אויסגעצויגענע געשטאלט פון אָבערשארפירער אלבערטס אויסגעזען אפילו גאנץ סימפּאטיש. אזוי איז געווען ביז דעמאָלט, ווען מיר האָבן בעסער דערקענט דעם דאָזיקן מנוול און מיר זענען שוין געווען אימשטאנד ריכ־טיקער אָפּצושאצן זיינע מעלות און חסרונות.

אלבערטס האָט עטלעכע מאָל טעגלעך מיט זיין פעסטן מיליטערישן שריט דורכגעשפּרייזט דעם תפיסה־הויף. דעם קאָפּ האָט ער געהאלטן פאר־ריסן אין דער הויך, אויף די הענט שניי־ווייסע הענטשקעס, אויף די פיס א פּאָר הויכע לאַקירטע שטיוול ווי א גענעראל.

פון אלבערטסן האָבן מיר קיין מאָל נישט געהערט קיין הויך קול.

ער האָט קיינעם נישט געשלאָגן, אויף קיינעם נישט געשריגן. בלויז דורכ־שפּרייזן האָט ער געפּלעגט דעם הויף און ווען עס האָט זיך געטראָפן, אַז ער האָט באַגעגנט אַן אַרעסטירטן און דער אַרעסטירטער האָט אים אַ דער־שראָקענער באַגריסט, האָט זיך אַלבערטס קיין מאָל נישט נוהג געווען אַזוי ווי די איבעריקע געשטאַפּאָ־לייט, וואָס אין בעסטן פאַל פלעגן זיי דעם אַרעסטירטן כלומרשט נישט באַמערקן. אַלבערטס פלעגט יעדן אַרעסטירטן עלעגאַנט ענטפערן אויף אַ באַגריסונג. און געטון האָט ער עס מיט אַ גראַ־ציעזער האַנט־באַוועגונג, העפלעך, עלעגאַנט און סימפּאַטיש.

די יידישע אַרעסטירטע פון דער קאַמער נר. 258 האָבן געוווּסט, אַז יעדן טאָג זייגער 10 פאַרמיטאָג קומט אַלבערטס אין דער שכנותדיקע־קאַמער 257, וועלכע איז אין יענער צייט געווען די יידישע טויטן־קאַמער, און רופט פון דאָרט אַרויס די צום טויט פאַרמשפּטע יידן. מען האָט גע־וווּסט, אַז פון דאָרט פירט זיי אַלבערטס אין דער תפיסה קאַנצעלאַריע, פון וואַנען זיי גייען אויף דער „אומזידלונג".

צוליב דעם האָבן די יידן פון דער קאַמער 258 גערופן אַלבערטסן — צוזאַמען מיט זיין גוטסקייט און העפלעכקייט — „אַלבערטס, דער מלאך המות". דאַן האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן עקשנותדיקע קלאַנגען, אַז דער דאָזיקער הויכער פונקציאָנער פון דער תפיסה־וואַך, פירט אייגנ־הענדיק אויס די עקזעקוציעס איבער די יידישע קרבנות. באמת האָט מען נישט געגלויבט אין די דאָזיקע קלאַנגען. עס האָט זיך נישט געלייגט אויפן שכל, אַז דאָס קאָן זיין אמת. צום אויספירן די עקזעקוציעס איז באַשטימט געווען די „ווייסע זשאַנדאַרמעריע" און ווען עס וואָלט אפילו אויסגעקו־מען, אַז די תפיסה־וואַך וואָלט אַליין געמוזט אויספירן אַן עקזעקוציע האָט אַלבערטס לחלוטין נישט געדאַרפט דאָס מאַכן מיט זיינע אייגענע הענט. ער האָט אַרום זיך געהאַט אַ גאַנצן שטאַב פון אויסגעשפּראָכענע מערדערס, אויף וועלכע ער האָט זיך גאַנץ רואיק געקענט פאַרלאָזן. איז אויב אַלבערטס נעמט זיך אַליין צו דער דאָזיקער אַרבעט, טוט ער עס פון אייגענעם ווילן, פון אַן אינערלעכער ליבשאַפט, פון סאַדיזם.

— עס איז אָבער אוממעגלעך — האָבן מיר צווישן זיך באַשלאָסן — אַז דער פיינער און העפלעכער אַלבערטס זאָל זיין אַ סאַדיסט פון אַזאַ מין.

מילא, וואָס ער איז, איז ער, אָבער דאָס, וואָס מען רעדט איצט וועגן אים, איז שוין איבערגעטריבן.

אָבער די חברים פון דער פּאָליט־גרופּע, וואָס איז דעמאָלט גע־זעסן אויף דער פּערטער אָפּטיילונג (דער מחבר פון דאָזיקן בוך איז צו דער דאָזיקער גרופּע אָנגעשלאָסן געוואָרן ערשט שפּעטער), האָבן דערציילט, אז פון די פענסטער פון זייער קאַמער האָבן זיי אין אויסבליק אויף דעם פּלאַץ אַנטקעגן דעם תפיסה־טויער. אויף דעם דאָזיקן פּלאַץ, צווישן די חורבות פון די הייזער דזשיעלנאַ גאַס נר. 25 און 27 ווערן אָפט אויס־געפירט עקזעקוציעס איבער די „אומזידלונגס יידן" און די יידן פון דער פּערטער אָפּטיילונג זעען אָפּט, ווי אַלבערטס שיסט פון זיין אויטאָמאַט צו די אָרימע קרבנות. ערשט דעמאָלט, ווען אונדזערע חברים האָבן דער־ציילט די דאָזיקע בפירושע זאַכן, האָבן מיר אָנגעהויבן צו גלויבן אין אמת פון די פאַרשפּרייטע קלאַנגען וועגן אַלבערטסן.

עס איז פאַר אונדז געוואָרן קלאָר, אז אונטער דער דאָזיקער גלאַטיקער פּעל פון אַן אומשולדיק שעפּעלע באַהאַלט זיך אַ געפּערלעכע מערדערישע חיה מיט בלוטדורשטיקע אינסטינקטן. זינט דעמאָלט, דערהערנדיק בלויז דעם אָפּקלאַנג פון די באַקאַנטע שריט, האָבן מיר ממש געציטערט.

שוין אין די שפּעטערע צייטן, ווען איך האָב צוזאַמען מיט מיינע פינף חברים געאַרבעט אין תפיסה־באָד, האָבן מיר צוליב אַלבערטסן גע־האַט אויסצושטיין אַ מאָמענט פון שרעק.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זיך אַלבערטס דערנענטערט צום באָד־בנין און ווי זיין טבע, רואיק און העפלעך, דורכן אָפענעם פענסטער אונדז אַ פרעג געטון:

— וויפיל אַרבעטער זענט איר דאָ פאַראַן?

— זעקס מאַן — האָט איינער פון אונדז געמאָלדן.

— אַלע יידן?

— יאַ וואָל.

— אַלע אַרויס — האָט ער באַפוילן.

— נאָ, יינגלעך, היינט איז שוין אונדזער סוף —האָבן מיר איינער דעם צווייטן צוגעוואונקען— אַ שאלה, אויב אַלבערטס, דער מלאך המות, קומט נאָך אונדז, טאָ ווער קאָן נאָך האָבן אַ ספק וועגן אונדזער גורל?

געציטערט האָבן מיר ווי פיש. דאָך זענען מיר ארויס פון באָד. אל־בערטס האָט אונדז געהייסן זיך אויסשטעלן אין א ריי, מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט און בשעת מעשה האָבן מיר שוין אָנגעהויבן צו מאכן שלום מיטן געדאנק וועגן טויט. אָבער אלבערטס האָט זיך נישט געאיילט. לאנגזאם האָט ער אונדז איבערגעציילט און געקוקט אויף אונדז מיט זיין מאָדנעם שמייכלענדיקן בליק. וויזט זיך אָבער ארויס, אז ער איז געווען א שלעכטער בעל חשבון. מיר זענען געווען זעקס און ער האָט אונדז נישט געקאָנט איבערציילן. האָט ער געציילט נאָך א מאָל און אונדז האָט זיך געדאכט, אז די מעשה דויערט שוין א יאָר. מען וואָלט במשך פון דער צייט געקאָנט באוויזן איבערצוציילן א גאנצע דיוויזיע מיליטער.

אלבערטס האָט אָבער געהאט צייט. לאנגזאם האָט ער עפּעס געשלעפּט פון זיין קעשענע. מיר קוקן, וואָס ער שלעפּט. צו אונדזער דערשטוינונג איז עס א שאכטל ציגארעטן. אלבערטס עפנט דאָס שאכטל, דערלאנגט יעדן פון אונדז צו דריי ציגארעטן. דערנאָך באגריסט ער אונדז מיט זיין פיינער האנט־באוועגונג, דרייט זיך אוים און גייט וויטער. מיר בלייבן שטוינענ־דיק אויפן אָרט.

— וואָס איז דאָס? — פרעגט זיך איינער ביים צווייטן.

ערשט שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז הער אלבערטס איז דעם זעלבן טאָג צוריקגעקומען פון אן אורלויב און מעשה העפלעכקייט האָט ער פאר יעדן פון די ארעסטירטע, וואָס זענען געווען באשעפטיקט אין דער תפיסה אויף פונקציעס, געברענגט א מתנה: דריי ציגארעטן.

אויף אזא אופן האָט זיך אלבערטס באגריסט מיט די ארעסטירטע. די דאָזיקע באגריסונג, פונקט אזוי ווי זיין מתנה, וואָלטן מיר אים גערן מוחל געווען.

* * *

עס איז א פארנאכט נאָך א הייסן טאָג. די לופט אין דער קעלער־קאמער אויף דער אכטער אָפּטיילונג איז אָנגעזאפּט מיט פייכטקייט. די ארעסטירטע זיצן ווי געוועלעך אויף זייערע שטרויזעק, איינער צוגעפּרעסט צום צווייטן. די ענגשאפט איז איצט גרעסער, ווי פריער. במשך פון היינ־טיקן טאָג זענען צוגעקומען דריי פרישע קרבנות. די העמדער האָבן זיך

צוגעקלעבט צו די לייבער. פאר שוואכקייט האט קיינער נישט געקאנט רעדן. אפילו דאס יונגוואַרג האט נישט געהאט קיין חשק ארומצוקריגן זיך צווישן זיך, ווי זיי האבן עס תמיד געפלעגט טון.

פלוצלינג האט זיך דורך די פענצטערלעך דערהערט פון תפיסה־הויף א שווערער גערויש פון אנקומענדיקע אויטאמאבילן. באלד לאזט זיך שוין הערן א שטארקער רעש, א צוזאמענגעמיש פון הויכע רופנישן אויף דייטש מיט בילן פון הינט.

פאר די ארעסטירטע, וועלכע זענען געזעסן אין קאמער, איז דער גאנצער געטומל אויפן הויף געווען א נייעס, עפעס אן אויסערגעוויינלעכע דערשיינונג, ווייל די שטילקייט פון א בית־עלמין איז דא כמעט קיין מאל נישט געווארן איבערגעריסן.

קאזיק, דער סטאראסטע, האט זיך צוגערוקט א בענקעלע צו דער וואנט אונטערן פענצטערל. ער איז ארויפגעקראכן, א ווײלע געשטאנען, האלטנדיק זיך צוליב פארזיכטיקייטס טעמים אין א זייט פון פענצטערל, כדי מען זאל אים נישט באמערקן פון דרויסן. דאן איז ער אראפגעשפרונגען און האט באריכטעט:

— גאנצע המונים מענטשן. איך דערקען, אז עס זענען יידן. די פרויען זענען פיין אנגעטון. אלע האבן א סך געפעק, שיינע וואליזעס. קינדער זענען אויך דא.

— וואס קאן דאס זיין? — האבן מיר געטראכט — ווארשיינלעך ערגעצוווּ געווען אן אקציע.

איינער פון די היינט פריש געברענגטע ארעסטירטע, ליטוואק, א ווארשעווער יונגערמאן, האט זיך אויפגעריסן פון זיין ארט, ער איז צוגעשפרונגען צום בענקעלע און פונקט אזוי ווי עס האט געטון פריער קאזיק, האט ער זיך אנידערגעשטעלט ביי דער זייט פון פענצטערל און ארויסגעקוקט אין הויף. ווען ער איז אראפגעקראכן, האט ער געזאגט:

— זיי האבן שוין ליקווידירט דעם פוילישן האטעל. איך קען די אלע מענטשן, צוזאמען מיט זיי בין איך דארט געווען ביז נעכטן פארטאג, ביז זיי האבן מיך געכאפט אין גאס, ממש הינטער דער האטעל־טיר, בשעת איך בין אויף א רגע ארויסגעגאנגען, כדי צו העלפן א חבר אריינצובאקומען זיך אין קאנאל, ווייל ער האט געוואלט זיך נאך אומקערן אין געטא,

ווּ ער האָט געהאַט באַהאַלטן געלט. איצט האָבן זיי פאַרנומען די איבּ־ריקע יידן פון האָטעל — האָט ער מעלאַנכאָליש צוגעגעבן — יאָ, אויך דאָס איז שוין געענדיקט.

מיר האָבן דאַן אָנגעווענדט אַלע נויטיקע פּאָרזיכטיקייטס מיטלען און האָבן זיך ביים פענצטערל איינגעאָרדנט אַן אָבסערוואַציע־פּונקט, כדי מיר זאָלן קאָנען זען אַלץ, וואָס קומט פאָר אין הויף.

אַ גרויסע צאָל מענער, פרויען און קינדער זענען געשטאַנען אין רייען אויסגעשטעלט אויפן תפיסה־הויף. אין אַ זייט זענען געלעגן הויפנס געפּעק. פּונקט אין מיטן הויף איז געשטאַנען אַ לאַנגער טיש און ביים טיש זענען געזעסן צוויי געשטאַפּאָ־אָפיצירן: בראַנד, דער באַוווּסטער רוצח פון די וואַרשעווער יידן און זיין באַהעלפער מענדע. נעבן זיי זענען געשטאַנען עטלעכע געשטאַפּאָ־לייט פון צווישן דער תפיסה־וואַך מיט אַל־בערטסן בראש.

בראַנד מיט זיין ברייט צעגאָסענעם חזירישן פּנים האָט געקאָמאַנ־דעוועט. איינעם נאָכן צווייטן פון די יידן צוגערופן צום טיש, דורכגעקוקט פּאַפּירן און געשיקט איינעם אויף לינקס, דעם צווייטן אויף רעכטס. די שורה פון רעכטס איז וואָס אַמאָל געווען אַלץ גרעסער. די שורה פון לינקס איז געבליבן גאַנץ קליין. בסך הכּל עטלעכע צענדלינג מענטשן.

מיר האָבן שוין אויפן ווינק פאַרשטאַנען, אַז עס ווערט דאָ דורכ־געפירט אַ „סעלעקציע". דאָס דאָזיקע וואָרט פאַרמאָגט אפשר נישט קיין באַזונדערס גרויסע באַדייטונג פאַר מענטשן, וואָס האָבן נישט מיטגע־מאַכט דאָס דייטשע גיהנום אין פּוילן. אָבער פאַר יענע, וואָס האָבן דאָס דאָזיקע גיהנום יאָ מיטגעמאַכט, באַדייט דאָס דאָזיקע אומשולדיקע לאַ־טיינישע וואָרט גרויל און שרעק, ווייל בשעת די „סעלעקציעס" און נאָך זיי זענען אומגעקומען אין פּוילן מיליאָנען יידן.

די געשטאַפּאָ איז געקומען צום אויספיר, אַז עס איז שוין מער נישט כּדאַי צו טרייבן ווייטער דעם שפּיל מיטן פּוילישן האָטעל. די געשטאַפּאָ האָט דעם דאָזיקן „קאַמף" געוווּנען. עס האָט זיך איינגעגעבן אַריינצו־נאַרן עטלעכע טויזנט יידן. די גרופּעס, וועלכע זענען שוין אַרויסגעשיקט געוואָרן אין דער צווישנצייט קיין וויטעל אָדער האַנאָווער, וועלן נישט פאַרפאַלן ווערן פאַר דער געשטאַפּאָ. צו יעדער רגע האָט מען דאָך איבער

זיי די שלימה און קיינער וועט דאָך נישט שטערן אין זייער ליקווידאציע. דאָקעגן איז שוין געקומען די צייט, כדי צו פאַרענדיקן דעם ענין אין וואַרשע.

איך האָב איינגעשטעלט מיינע עטלעכע טעג, וואָס איך האָב דעמאָלט גערעכנט, אַז זיי זענען מיר נאָך געבליבן פון מיין לעבן. איך בין זייער לאַנג געשטאַנען אויף דעם קליינעם בענקעלע אין דער זייט פון קעלער-פענצטערל. איך האָב מיך צוגעקוקט צו דער דעפּילאַדע פון טויט. מיין לעבן גופא איז אין יענעם מאָמענט געווען שטאַרק איינגעשטעלט, ווייל ווען א דייטש וואָלט מיך דערזען אין אַרויסקוקנדיקן, וואָלט ער מיר תיכף אַריינגעיאָגט א קויל פון זיין אויטאָמאַט. איך האָב אָבער נישט געטראַכט וועגן דער סכנה, איך האָב זיך נישט געקאָנט אָפּרייסן פון דעם בילד פון צינישער אכזריות און הילפלאָזיקייט. באַזונדערס האָט מיך געמאַכט אויפ-טרייסלען דאָס בילד פון די קינדער. קלענערע און גרעסערע, העלע קעפּלעך, ראָזיקע פּנימלעך, געוואָרפן מיט די אייגעלעך אהין און אהער, געטוליעט זיך צו די פרויען און געציטערט.

יאָ, דאָס האָב איך באַשטימט געזען. זיי האָבן אַלע געציטערט. מסתמא געוווּסט, ווו זיי זענען און צו וואָס מען האָט זיי אהער געבראַכט.

אין דעם מאָמענט איז פאַר מיינע אויגן געשטאַנען דאָס בילד פון אַן אייגן עופהלע, וואָס האָט מיט א גאָר קורצער צייט צוריק דורכגעמאַכט דעם זעלבן וועג צום טויט.

די דייטשן האָבן גאַנץ רואיק געמאַכט זייער אַרבעט. באַצויגן זיך צו די יידן כמעט ווי העפלעך. לעגיטימירט און געהייסן אוועקגיין. די שורה פון רעכטס איז שוין געווען ריזן גרויס, די שורה לינקס האָט זיך כמעט נישט פאַרגרעסערט. איך האָב פאַרשטאַנען, וואָס דאָס באַדייט. רעכטס הייסט טויט, לינקס הייסט לעבן, אָדער ריכטיקער געזאָגט: צייטווייליק נאָך מאַטערן זיך.

די סעלעקציע האָט געדויערט ביז שפּעט אין אָוונט. דערנאָך האָבן מיר געהערט, ווי מען טרייבט אריין א גרויסן המון מענטשן אין תפיסה-בנין. שפּעטער האָט זיך מיט א קנאַקנדיקן בראָל פאַרמאַכט הינטער זיי די איי-זערנע תפיסה-טיר און פון אונדזער קאָרידאָר האָט זיך געהערט א געטומל פון הונדערטער פּאָר פיס. די עטלעכע צענדלינק יידן פון דער לינקער שורה

האָט מען אוועקגעפירט אויף דער פרויען־אָפּטיילונג, דאקעגן דעם גרויסן המון פון רעכטס האָט מען אריינגעטריבן אויף אונדזער אָפּטיילונג, וועלכע איז געווען די אָפּטיילונג פון טויט.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז מיט די עטלעכע צענדליק יידן, וואָס זענען אוועקגעפירט געוואָרן אויף דער פרויען־אָפּטיילונג, ווייל כלומרשט האָבן זיי געהאַט בעסערע פּאַפּירן פון די איבעריקע, האָבן די נאַציס געפּרוּווט אָנהייבן א נייעם שפּיל מיט „אמעריקאנישע בירגער". עס האָט געהייסן, אז פון דעם מאָמענט זענען די „אמעריקאנער" אינטערנירט אין פּאוויאַק. פארשטייט זיך, אז איצט איז זיי שוין נישט געלונגען אריינצובאַקומען קיין באַדייטנדיקע צאָל יידן. דאָך אָבער האָבן זיי אריינבאַקומען נאָך א קליינע צאָל יידן און דעם גאַנצן טראַנספּאָרט האָבן זיי שפּעטער ארויסגעשיקט קיין האַנאָווער. עס איז נאָך כדאי צו באַמערקן, אז פון די אַלע טראַנספּאָרטן „אמעריקאנישע" יידן, וואָס זענען ארויסגעשיקט געוואָרן קיין וויטעל און האַנאָווער, האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט בלויז געציילטע יחידים. דאָס רוב איז אומגעקומען.

איצט לאָמיר זיך אומקערן צום געטומל אויף אונדזער קאָרידאָר. דורך דער פאַרמאַכטער טיר האָבן מיר געהערט, ווי מען טרייבט אריין די מענטשן אין די קאַמערן. שפּעטער האָט שוין ארום אונדז געהערשט א שטילקייט, א טויטע שטילקייט פון א געווענלעכער נאַכט אין דער פּאוויאַק־תפיסה.

צומאָרגנס האָט מען די מענטשן ארויסגעטריבן פון די קאַמערן אין קאָרידאָר. מען האָט זיי געהייסן אויסשטעלן זיך אין א ריי און נעמען די פרישטיק־קאַווע. הינטער דער טיר פון אונדזער קאַמער איז גראָד געשטאַנען א ריי פון פרויען. מיר האָבן געפּרוּווט אָנקניפּן מיט זיי א געשפּרעך. דער קרומער טשאַריסקי האָט זיי א פרעג געטון דורך דער וויזיערקע (א קײַלעכדיק פענצטערל אין דער תפיסה־טיר):

— וואָס טוט זיך מיט אייך?

— עס איז ביטער —האָט אים אויף יידיש געענטפערט א קליינע, שווארצע פרוי — מיר גייען אהין — האָט זי מיטן פינגער געוויזן די פּאָדלאָגע.

די ריי האָט זיך פּאַראויסגערוקט. אוקראַינער האָבן זיך דערנענטערט. מיר האָבן געמוזט איבעררייסן דאָס געשפּרעך.

מיט עטלעכע שעה שפּעטער איז אין קאָרידאָר ווידער א געטומל. מען האָט די מענטשן נאָך אמאָל ארויסגעטריבן פון די קאַמערן, ווידער אויסגעשטעלט אין רייען. זיי זענען איצט געשטאַנען אין א טאָפּלטע ריי, אויסגעשטעלט לענגאויס דעם איבער הונדערט מעטער לאַנגן קאָרידאָר. דערנאָך האָט מען זיי געהייסן אין גרופּעס צו פינף מענטשן ארויסגיין אויפן הויף. בלויז א קורצע צייט האָט געדויערט, זינט די ערשטע גרופּע איז ארויס פון קאָרידאָר און מיר האָבן פון א גאָר נאָענטן מרחק דערהערט א שאַרפע סאַלווע פון אויטאָמאַט־שאָסן. עס איז געווען קלאָר. דאָס איז שוין געווען די עקזעקוציע.

איצט איז הינטער אונדזער טיר ווידער געשטאַנען א ריי פרויען. מיר האָבן שוין אָבער נישט געקאָנט ארויסקוקן. פּלוצלינג האָב איך דער־הערט א געוויין פון א פרוי און תיכף האָב איך געהערט, ווי א צווייטע האָט איר ארייננעזאָגט:

— בהמה, וואָס וויינסטו. נאָר איין מאָל שטאַרבט מען דאָך. דו מוזט זיך האַלטן, כדי די שונאים זאָלן אין אונדז נישט האָבן קיין נקמה.

* * *

שפּעטער, ווען איך בין שוין געזעסן אויף דער פּערטער אָפּטיילונג, האָבן מיר מיינע פריינט דערציילט וועגן פּרטים פון דער דאָזיקער עקזע־קוציע: זי איז פאָרגעקומען פּונקט אקעגן דעם פּאוויאַק־טויער אין די חורבות פון די הייזער דזיעלנאַ גאַס 25 און 27.

די יידן פון דער פּערטער אָפּטיילונג האָבן פון זייערע פענצטער אַלץ געזען. זיי האָבן געוווּסט צו דערציילן, ווי אוקראַינער האָבן מיט גרויסע שטעקנס געטריבן גרופּעס נאַקעטע מענטשן צו פינף אין א שורה פונעם תפיסה־טויער איבער דער פּוסטער גאַס צו די חורבות. צווישן די חורבות איז געווען אויסגעגראָבן א טיפער גרוב און איבער אים איז גע־האַנגען א הילצערן בריקל. די אוקראַינער האָבן די קרבנות געטריבן צום בריקל און ווען זיי האָבן באַטראָטן דאָס בריקל, האָט זיך פון א זייט גע־

לאָזט הערן אַ סעריע שאָסן פון אויטאָמאַט און תיכף האָט זיך דאָס פינפטל נאַקעטע מענטשן איבערגעקערט אין גרוב אַריין.

אַזוי איז געגאַנגען איין פינפטל נאָכן צווייטן, צוזאַמענגעמישט מענער, פרויען און קינדער.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָט איינער פון די אַרויסקוקנדיקע יידן באַמערקט פון דער זייט, פון וואַנען עס האָט זיך געהערט די שיסעריי, אַ שאָטן פון אַ מענטש, וועלכער איז געשטאַנען הינטער דער חורבה־מויער. די יידן האָבן געוואָנדט זייערע בליקן אין דער זייט פון שאָטן און זיי האָבן דערקענט אין אים אַלבערטסן דעם מלאך המות. ער איז געשטאַנען אַן אויסגעגלייכטער. אין זיינע הענט, אָנגעטוענע אין שניי־ווייסע הענטשקעס, האָט ער געהאַלטן אַן אויטאָמאַטישע ביקס. ווען דאָס פינפטל נאַקעטע מענטשן האָט דערגרייכט דאָס בריקל, האָט אַלבערטס אויפגעהויבן דעם אויטאָמאַט און דאַן האָט אַ סאַלווע דורכגעשניטן די לופט. דערנאָך האָט ער מיט אַ גראַציעזער באַוועגונג אַראָפּגעלאָזט די ביקס. ווער עס האָט געקענט אַלבערטסן, האָט געוווּסט, אַז מיט דער זעלבער האַנט־באַוועגונג גריסט ער די אַרעסטירטע אויפן תפיסה־הויף.

אין יענעם טאָג האָט אַלבערטס איינער אַליין דערמאָרדעט אַן ערך 300 מענטשן, צווישן זיי אַ היפּשע צאָל פרויען און קינדער. ער איינער אַליין — אַלבעטרס דער קאַלטער מערדער.

מיין פריינט ווילי

איך האָב מיך באַקענט מיט אים אין אַ שפּעטן האַרבסט־טאָג. אין אמתן האָט מען שוין דעמאָלט געהאַלטן ביים סוף פון האַרבסט, הגם דער ווינטער האָט נאָך נישט געהאַט באַוויזן אַרומצונעמען די וועלט מיט זיינע קאַלטע אָרעמס. אין יאָר 1943 האָבן מיר אין פּוילן געהאַט אַ שיינעם האַרבסט. עס זענען געווען זוניקע און אַפילו וואַרעמע טעג.

איך בין געזעסן אין פּאַרהויז פון תפיסה־באָד נעבן מיין גרויסן דעזינפעקציע־קעסל. געזעסן און ווי געוועהנלעך האָב איך געטראַכט. איך האָב געטראַכט וועגן גורל פון מיינע נאָענטע, וועגן מיין אייגענער לאַגע און וועגן דער אויסזיכטלאָזיקייט פון מאָרגן. עמעץ האָט אַ שטאַרקן

קלאפ געטון אין די טיר. אין הסכם מיטן תפיסה־רעגולאמין האט אונדזער טיר געמוזט שטענדיק זיין פארמאכט און דעם שליסל האט ביי זיך גע־האלטן דער אוקראינישער וואכמייסטער. איצט האט אונדזער וואכמייסטער געעפנט די טיר. עס זענען אריינגעקומען דריי מענער, אנגעטוענע אין די קאנצענטראציע־לאגערישע פאסיאקעס, מיט גראנאטענע בערעטן אויף די קעפ. עס זענען געווען דייטשן — געפאנגענע פון קאנצענטראציע־לאגער אויף גענשע גאס. אזוי ווי אין זייער לאגער איז נאך דעמאלט נישט געווען איינגעארדנט קיין באד, זענען זיי צו אונדז געקומען זיך באדן. דער ערשטער פון יענע דריי, א הויכער, בלאנדער מאן מיט אן אויסזען פון אן אינטעליגענטלער, האט אויף זיך געצויגן מיין באזונדערע אויפ־מערקזאמקייט. ער איז טאקע תיכף צו מיר צוגעגאנגען, געדריקט מיר די האנט און געזאגט:

— מיין נאמען איז ווילי. איך בין באשעפטיקט אלס שרייבער פונעם לאגער־שפיטאל. דער דאזיקער צווייטער, וואס איז דא מיט מיר צוזאמען, איז דער לאגער־דאקטאר און דער דריטער איז דער אדמיניס־טראטאר. איר פארשטייט דאך, אזא „מעדכען פיר אלעס".

— יא, איך פארשטיי — האב איך געענטפערט און איך האב מיך באגריסט מיט אלע דריי.

שפעטער זענען געפאלן די זעלבע געוויינלעכע פראגן, וועלכע מען האט שטענדיק געהערט איבערחזרן דורך ארעסטירטע, בשעת זיי האבן זיך ערגעצוואו באגעגנט.

— ווי לאנג נאך? ווען וועט שוין א סוף נעמען צו אונדזער נויט?

— ווער קאן דאס וויסן? — פלעגט דער געפרעגטער ארעסטירטער געוויינלעך ענטפערן מיט א צווייטער פראגע.

אבער פון ווילין האב איך נישט געהערט דעם דאזיקן געוויינלעכן ענטפער. ווילי האט געהאלטן, אז אונדזער נויט קאן שוין לאנג נישט דויערן. די סאוויעטן מאכן ריזן־פארשריטן אויף די פראנטן. זיי געפינען זיך שוין גאר נאענט צו די אמאליקע פוילישע גרענעצן. אין עטלעכע וואכן ארום וועלן זיי שוין זיין אין ווארשע. איינגנטלעך קאנען מיר נאר פון דער זייט רעכענען אויף אונדזער ישועה — האט מיר ווילי פארזיכערט.

ווילי האָט מיר דערציילט וועגן זיך. ער זיצט שוין זינט דעם יאָר 1933, דאָס איז זייט דער היטלער־רעזשים איז אויפגעשטאַנען אין דייטש־לאַנד. ער איז געווען א סאָציאַל־דעמאָקראַט, אן אדוואָקאַט אין בערלין, שטאַרק פארנומען זיך מיט פּאָליטישער טעטיקייט און טאַקע דערפאַר האָבן אים די היטלעריסטן ארעסטירט אין די סאַמע ערשטע טעג. במשך פון זיינע צען יאָר ארעסט האָט ער שוין זייער פיל מיטגעמאַכט, געווען אין א סך לאַגערן און דורכגעגאַנגען גרויסע מאַטערנישן און פּייניקונ־גען. לסוף איז ער איצט אין „קאָנצענטראַציע־לאַגער־וואַרשע". דאָ גייט אים אפילו נישט שלעכט, נאָר דאָס עלפטע יאָר פון געפאַנגענשאַפט האָט שטאַרק אונטערגעשניטן זיין געזונט.

— איך בין אין געשטאַפּאָ — האָט ער דערציילט — באַלאַסטעט מיט גרויסע פּאָליטישע חטאים. איך האָב נישט קיין שום האָפענונג, אַז זיי זאָלן מיך ווען עס איז ארויסלאָזן א לעבעדיקן. איך בין זיכער, אז ווען עס וועט קומען זייער לעצטע שעה, וועלן זיי מיט מיר מאַכן א סוף. איך מוז זוכן א מעגלעכקייט צו מאַכן פּליטה.

נאָך דעם דאָזיקן ערשטן באַגעגעניש איז ווילי געקומען צו אונדז כמעט טעגלעך. צוליב זיין ארבעט אין שפּיטאָל האָט ער זיך געמוזט אָפּט באָדן. איין מאָל, בשעת מיר זענען צוזאַמען געזעסן, האָב איך אים אויסגעפרעגט וועגן זיין משפחה.

— איך האָב אין בערלין א פרוי און צוויי קינדער — האָט ער מיר געענטפערט. אין די ערשטע יאָרן האָב איך מיט זיי געהאַט א פאַרבינדונג. מיר האָבן זיך דורכגעשריבן איין מאָל אין חודש. נאָר שפּעטער האָט זיך מיין פאַמיליע פון מיר אָפּגעזאָגט. איך האָב שוין אויף זיי פאַר־ציכטעט, איך וועל זיך צו זיי שוין מער נישט אומקערן. אויב איך וועל יאָ איבערלעבן די דאָזיקע גרויליקע צייט, וועל איך מיך באַזעצן אין דרום אמעריקע און דאָרט וועל איך באַשרייבן און פאַרעפנטלעכן אַלץ, וואָס איך האָב געזען בשעת די עלף יאָר אין די נאַצישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

אין אנדער מאָל האָט זיך געטראָפן, אז צוויי יונגטלעכע דייטשן, וואָס זענען געזעסן אלס ארעסטירטע אין דעמזעלבן לאַגער אויף געגנשע־

גאס, זענען אנטלאָפן. נאָך דער פּליטה האָבן זיי געלאָזט זיך פאָרן צו דער־פּרייסישער גרענעץ, רעכענענדיק אז עס וועט זיי געלינגען דורכרייסן זיך אהיים. אָבער אויף דער גרענעץ האָט זיי פארהאַלטן די פּאָליציי. דאַן האָט מען זיי געברענגט אין פּאוויאַק. דאָ זענען זיי געזעסן אָפּגעזונדערט און געוואַרט אויף זייער פּסק דין. לויט די נאַצישע פאראָרדענונגען האָט זיי פאַר א פּרווו צו אנטלויפן דערוואַרט די תליה.

מיט די דאָזיקע צוויי יונגטלעכע האָב איך מיך א מאָל געטראָפן, בשעת זיי זענען געקומען זיך באָדן. דעמאָלט האָבן זיי מיר דערציילט, אז זיי וועלן בלייבן לעבן, ווייל הימלער אליין האָט זיי באַגנעדיקט. די צוויי דייטשן האָבן געבעטן, אז ווען איך וועל מיך טרעפן מיט ווילין, זאָל איך אים זאָגן, ער זאָל זיי שיקן אין תפיסה ציגאַרעטן און עסנוואַרג.

ווען איך האָב די זאַך געמאָלדן ווילין, האָט ער מיר געענטפערט:

— זעסטו, איך אליין וואָלט פון דער זאַך נישט געמאַכט קיין עסק. די יינגלעך זענען דאָך אין א גרויסער נויט. אָבער אונדזערע פריינט אין לאַגער טראָגן קעגן זיי א גרויסן פאַרדרוס. ערשטנס האָבן זיי פאַר זייער פּליטה אויסגעוויילט א שלימזלדיקן מאָמענט און זיי האָבן א סך חברים קאַליע געמאַכט א מעגלעכקייט צו באַקומען פּאַסירשיינען אויף צו גיין אין שטאָט. דו פאַרשטייסט דאָך גאַנץ גוט, אז אזא פּאַסירשיין איז א וועג צו דער פרייהייט. צווייטנס זענען זיי געלאָפן קיין דייטשלאַנד און דאָס באַטראַכטן מיר, דייטשע פּאָליטישע העפטלינגע, אלס א פאַרראַט. יעדער פון אונדז האָט אויף אייביק אויסגעמעקט פון זיין נשמה די דאָזיקע אומדאַנקבאַרע היים. מיר ווילן זי פּשוט מער נישט אָנקוקן. נאָך היטלערס מפּלה ווילן מיר אין אונדזערע פּאַסיאַקעס דורכגיין איבער גאַנץ פּוילן. דאָס וועט אונדז ממילא ראַטעווען פון טויט, ווייל אַלע וועלן פאַרשטיין, אז הגם מיר זענען דייטשן, זענען מיר אָבער נישט די אָקופּאַנטן, נאָר די זעלבע געפּייניקטע און אומגליקלעכע מענטשן, וואָס איר זענט.

אין יענער צייט בין איך שוין געווען פולשטענדיק זיכער, אז ווילי איז אונדזערס א מענטש. מיר, די זעקס בעדער, האָבן אים אויפגענומען זייער האַרציק, פּונקט ווי אן אייגענעם. מיר האָבן זיך געטיילט מיט אים מיט אַלעם, וואָס מיר האָבן געהאַט, מיר האָבן פאַר אים נישט געהאַט קיין שום סודות.

איין מאָל האָבן מיר זיך מיט ווילנער אָפּגערעדט וועגן מאכן פּליטה. מיר האָבן שוין אפילו געהאט אויסגעארבעט א פולשטענדיקן פּלאן. דער פּלאן אין באשטאנען אין פאָלגנדן: איין מאָל אין דער וואָך קומען צו אונדז זיך באָדן אלע ארעסטירטע פון גענשע לאגער. אין אזא טאָג דרייען זיך גרופּן פון הונדערטער „פּאסיאקעס” אהין און צוריק דורכן תפיסה־טויער. נישט קיין וווּנדער, אז אין אזא טאָג איז דער געטומל אויפן פּאוויאק אן אומבאשרייבלעכער און די תפיסה־וואך איז נישט אימשטאנד געניי צו קאָנטראָלירן די באוועגונג. מיר האָבן געוואָלט אויסנוצן אזא צערודערטן טאָג. מיר האָבן טאקע באשלאָסן, אז בשעת א גרופּע פּאסיא־קעס וועט זיך באָדן, וועלן מיר דערווייל אין א צווייטן צימער זיך איי־בערטון אין זייערע בגדים. דערנאָך וועלן מיר צוזאמען מיט ווילנער און מיט א גרעסערער גרופּע פּאסיאקעס, געפירט דורך אן עס־עס מאן, וואָס מוז, פארשטייט זיך, זיין געבלאָטעוועט, ארויסגיין פון דער תפיסה דורכן תפיסה־טויער, ממש אונטער די אויגן פון דער תפיסה וואך. ווען מיר וועלן שוין זיין אין געטאָ —האָבן מיר געפּלאנט— וועט זיך אונדזער גרופּע צוזאמען מיט ווילנער אוועקרייסן פון דער גרופּע. דערנאָך וואָלטן מיר געמוזט זיך בלויז דורכרייסן איבערן געטאָ־שטח, איבערשפּרינגען די מויער און שוין זענען מיר אין שטאָט. עס איז א זעלבסטפארשטענדלעכע זאך, אז מיר האָבן זיך מתחייב געווען מיטצונעמען ווילנער מיט זיך און געפינען פאר אים אין ווארשע א באהעלטעניש, פּונקט אזוי ווי פאר יעדן פון אונדז.

דער דאָזיקער פּלאן איז נישט געווען קיין שלעכטער. ער האָט פארמאָגט גרויסע אויסזיכטן פאר האָבן א דערפאָלג. דאָך אָבער וואָלט מען ביי זיין רעאליזירן געמוזט נאָך מנצח זיין צוויי וויכטיקע מניעות. ערשטנס, וואָס טוט מען מיט אונדזער אוקראאינישן וואכמייסטער, צווייטנס, ווי געפינט מען צווישן די עס־עס לייט פון גענשער לאגער אזעלכן, וואָס וועט זיך וועלן אונטערנעמען די אויפגאבע פון ארויספירן אונדז פון תפיסה.

אין יענער צייט האָבן מיר אין באָד געהאט צוויי אוקראאינער. זיי האָבן, נאטירלעך, נישט געארבעט צוזאמען, נאָר אזוי ווי איינער האָט געהערט צו דער ערשטער וואך און דער אנדערער צו דער צווייטער, האָבן

זיי זיך יעדן טאָג געביטן. איינער פון די דאָזיקע אוקראַינער איז געווען באַרטשעווקאָ, א גוטער שגץ און אן אמתדיקער פריינט. דעם וואָלטן מיר קיין מאָל נישט אריינגעצויגן אין אזא מין צרה. אָבער דערפאר איז דער צווייטער, קאסטיענקאָ, געווען א מנוול און א רשע. ער איז אין פאוויאק געקומען פון א ספעציעלער שול, ווו די דייטשן האָבן איינגעאָרדנט לימודים פאר אכזריות. ער האָט די דאָזיקע מלאכה גוט געקענט. ער האָט צום ביישפיל געפלעגט זיך אוועקשטעלן שטילערהייט מיטן רעוואָלווער אין דער האנט ערגעץ אין א זייט פון תפיסה־הויף און א נישט באמערקטער פון קיינעם, האָט ער באטראכט די פענצטערלעך פון תפיסה־בנין. טאָמער האָט ער אין וועלכן עס איז פענצטערל באמערקט א קאָפּ פון אן ארעסטירטן, וואָס האָט געלעכצט נאָך א ביסל לופט אָדער געוואָלט ווארפן א בליק אויף גאָטס וועלט, האָט ער תיכף אריינגעשאָסן אין דעם פענצטער. צום גליק איז קאסטיענקאָ געווען פונקט אזא שלעכטער שיסער, ווי ער איז געווען א מענטש. כמעט קיין מאָל איז אים נישט געלונגען צו טרעפן. אָבער דאָך האָט ער איין מאָל אויף אזא אופן דערשאָסן אן ארעסטירטן.

אין באָד גופא האָט קאסטיענקאָ באוויזן זיינע גבורות. מילא אונדז, די בעדער, האָט ער גערודפט און געפייניקט, וויפל ער האָט נאָר געוואָלט. אָבער דאָס אליין איז נאָך פאר אים נישט געווען גענוג. ער האָט אויך פארשאפט צרות די ארעסטירטע, וואָס זענען געקומען זיך באָדן. אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט א גרוויליקער עפיזאָד. בשעת עס האָבן זיך געבאָדן פאסיאקעס, האָט ער בשותפות מיט אן עס־עס מאן, וואָס האָט באוואכט די פאסיאקעס, גענומען פייניקן די זיך באָדנדיקע. פלוצלינג האָבן זיי ביידע ארויסגעשלעפט פון צווישן די פאסיאקעס אן עלטערן ווינער ייד. איך זע נאָך איצט פאר מיינע אויגן די צאפלענדיקע געשטאלטן פון די צוויי יונגע רוצחים, בשעת זיי האָבן דעם ייד געשלאָגן מיט שטאָלענע בייטשן און פארפייניקט אים כמעט ביז צום טויט. איינעם פון אונדז האָט קאסטיענקאָ געהייסן האלטן דעם ייד. אונדזער חבר האָט זיך אָפּגעזאָגט, דערפאר האָבן מיר אלע שפעטער באקומען שמיץ.

אלזאָ דעם דאָזיקן קאסטיענקאָ האָבן מיר געוואָלט אָנלערנען. מיר האָבן באשלאָסן א מינוט פארן אנטלויפן אומשעדלעך צו מאכן דעם רוצח. דער אופן פון דורכפירן די זאך איז געווען א גאנץ פשוטער. מיר האָבן

געפּלאַנט קאָסטיוּמען צו פאַרמאַכן אין דעם דעזינפעקציע־קעסל. דאָרט וואָלט ער אפשר דערשטיקט געוואָרן. אַלנפאַלס וואָלט ער פון דאָרט בשום אופן נישט געקאָנט אַלאַרמירן די תפיסה־מאַכט וועגן אונדזער פּליטה. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר געוואָלט לייזן די ערשטע שוועריקייט, וואָס מיר האָבן געהאַט ביים רעאַליזירן דעם פּלאַן פון פּליטה.

וועגן דער צווייטער שוועריקייט האָבן מיר זיך געמוזט פאַרלאָזן אויף ווילין. ער האָט אונדז טאַקע פאַרזיכערט, אַז ער וועט לייכט געפינען דעם עס־עס מאַן, וועלכער וועט זיך אונטערנעמען אונדז אַרויסצופירן.

בשעת מיר האָבן אַרומגערעדט די ווייטערע פּרטים פון דער פּליטה, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ווילי האָט נישט וואָס אָנצוטון. ער האָט נישט קיין ליטישן אָנצוג, חוץ דעם פּאַסיאַק, ער האָט נישט קיין שיך און נישט קיין פּאַלטן. אין פּאַסיאַק טאָר זיך ווילי אפילו אויף אַ רגע נישט ווייזן אין שטאָט, ווייל די פּאָליציי וועט אים דאָך תיכף פאַרהאַלטן. הכלל, וואָס בלייבט צו טון? מיר האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט. איינער פון אונדז האָט ווילין אָוועקגעגעבן פון זיך אַ פּאָר הויזן, דער צווייטער אַ רעקל, דער דריטער אַ פּאַלטן און שיך. ווילי איז שוין איצט געווען ליטיש אָנגעטון. מיר האָבן געקענט צוטרעטן צום אויספירן דעם פּלאַן.

ווילי האָט געהאַלטן, אַז עס איז שוין דער לעצטער מאָמענט פאַר אַנטלויפן. יעדנפאַלס מוז די זאַך געשען העכסטנס ביז סוף יאָר 1943 און דעמאָלט האָבן מיר שוין געהאַלטן סוף פון חודש נאָוועמבער. מיר, פאַרשטייט זיך, זענען געווען מסכים מיט ווילין, ווייל יעדער טאָג האָט פאַר אונדז באַדייט אַ סכנה און מיר האָבן געוואָלט אַזוי גיך ווי נאָר מעג־לעך זיין מחוץ דער תפיסה.

איין מאָל האָט מיך ווילי באַקענט מיטן אָבערשטורמאַן מוט, וואָס האָט גראַד באַוואַכט ווילים גרופּע, וואָס איז געקומען זיך באָדן.

— ער איז אַן אונדזערער — האָט מיר ווילי געזאָגט וועגן מוטן — אַן אַלטער סאָציאַליסט און דו קאָנסט מיט אים רעדן ווי מיט אַן אייגע־נעם. איך וויל פּרוּוון אים משפּיע זיין, אַז ער זאָל אונדז אַרויספירן.

איך האָב מיט מוטן אָנגעהויבן אַ געשפּרעך. ער איז טאַקע געווען זייער העפלעך און גרייט אונדז צו העלפן. דאָך האָט ער אָבער נישט געקענט אונטערנעמען זיך אונדז אַרויסצופירן. ער אַליין איז געווען דער פירער

פון דער לאגער־וואך און אלס אזעלכער האָט ער נישט געקאָנט טון אזא זאך. דאקעגן אָבער האָט ער צוגעזאָגט צו געבן אונדז אן אנדערן עס־עס מאן, וועלכער וועט אונדז ארויספירן.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז טאקע ווילי געקומען צו אונדז מיט עפּעס אן עס־עס מאן, א רומעניש פאָלקס דייטש. מיט אים האָבן מיר אָנגעהויבן צו פארהאנדלען וועגן עצם ענין.

אָבער דעמאָלט זענען שוין געקומען די ערשטע אנטוישונגען. אין א נאָכמיטאָג איז ביי אונדז געזעסן דער אָבערשטורמאן מוט. ער האָט גראד געהאט געמאכט א גוטע כוסה און זייענדיק אין א פריילעכער שטי־מונג, האָט ער אונדז דערציילט וועגן זיינע נעכטיקע גבורה־מעשים. אלזאָ נעכטן האָט ער געפירט צו דער ארבעט אין געטאָ א גרופּע גריכישע יידן. מיר האָבן געקענט די דאָזיקע יידן. זיי זענען ס׳רוב געווען אויסגעהונגערט, א סך פון זיי האָבן געהאט געשוואָלענע פיס און יעדן טאָג זענען פון זיי א סך געשטאָרבן צוליב די ספּעציפישע הונגער קראנקייטן.

אזעלכע יידן האָט נעכטן מוט עסקארטירט און בשעת דער ארבעט האָבן זיך דריי פון די דאָזיקע יידן דערווייטערט פון דער גרופּע. זיי זענען געגאנגען צווישן די געטאָ־חורבות, ווייל זיי האָבן געהאָפט צו געפינען עפּעס צו עסן. זייער אייביקער חלום איז דאָך געווען צו געפינען א מאכל, מיט וועלכן מען וואָלט געקענט א ביסל שטילן דעם פייניקנדן הונגער.

— מיך האָט אָבער שטארק פארדראָסן די חוצפּה פון די דאָזיקע לייזיקע יידן — האָט מוט א פריילעכער פאָרגעזעצט זיין דערציילונג— איך בין געגאנגען זיי זוכן. איך האָב זיי טאקע געפונען אין עפּעס א חרובן קעלער. וואָס טראכט איר, האָב איך געטון מיט זיי?

מיר האָבן אין דעם מאָמענט גראד נישט געטראכט וועגן גאָרנישט. ביי מוטן האָבן געפינקלט די גרויע אויגן און זיין פּנים איז געווען אויס־געקרומט אין עפּעס א ווילדן געלעכטער.

— איך האָב זיי טאקע אויפן אָרט דערשאָסן, די דאָזיקע „דרעקיקע זעקע". מיט דער מאשין — האָט ער געוויזן זיין רעוואָלווער.

איך האָב געטראכט:

— א שיכור זאָגט דעם אמת. יאָ, אָבער ווי אזוי האָט דאָס א סאָציאל־דעמאָקראט און א מאן, וואָס ווילי האָט וועגן אים גערעדט,

אלס אן „אונדזערן", געקאָנט אַפּטון אזא מין זאך? עפּעס איז דאָ נישט אין אָרדענונג.

איך האָב געשוויגן, געלאָזט מוטן ווייטער רעדן, אָבער דער גאַנצער ענין האָט מיך שטארק פאַרדראָסן.

א קורצע צייט שפּעטער האָבן מיינע פריינט, די בעדער, אויף זייער אייגענער הויט זיך איבערגעצייגט וועגן די מאָראַלישע און עטישע מעלות פון דעם סאָציאַל־דעמאָקראַט מוט. אזוי ווי ער האָט ביים אָנהייב דער־קלערט זיין גרייטקייט צו העלפן אונדז, האָבן צוויי אונדזערע פריינט, פינקלשטיין און כיל געגעבן אים בריוו צו זייערע באַקאַנטע אין ווארשע. דורך די דאָזיקע בריוו האָט מוט געדארפט באַקומען געלט. מוט האָט איבערגעגעבן די בריוו, ער האָט אויך גענומען דאָס געלט, אָבער דאָס געלט האָט ער באַהאַלטן זיך, נישט געבנדיק די ארעסטירטע יידן קיין פּרוטה.

דערנאָך איז געקומען א ווייטערע אַנטוישונג. דאָס מאָל שוין מצד ווילין גופא. ער האָט פּלוצלינג אויפגעהערט אונדז צו באַזוכן. תחילת האָט אונדז די זאך פאַרדראָסן. מיר האָבן דאָך מיט אים געהאַט פאַרבונדן אונדזערע אַלע האָפענונגען אויף ראַטעווען זיך. מיר האָבן זיך טאַקע נאָכ־געפרעגט אויף אים, און מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז ווילי איז געוואָרן אין לאַגער א גרויסע פּערזענלעכקייט. ער האָט באַקומען א פּאַסירשיין און טעגלעך איז ער געפאָרן קיין ווארשע. איצט איז פאַר אונדז די זאך געווען קלאָר. ווילי פילט זיך ווארעם. מיט דעם פּאַסירשיין קאָן ער דאָך צו יעדן מאָמענט מאַכן פּליטה. דאָס, וואָס ער האָט פון אונדז געקאָנט אויסנוצן, האָט ער שוין געהאַט, צו וואָס זענען אים, אלזאָ, נויטיק די זעקס יידן?

בדרך אגב האָבן מיר אויך געהערט, אַז זינט ווילי איז געוואָרן א חשוב ביי די נאַציס, האָט ער געפּייניקט זיינע מיטאַרעסטירטע און באַ־זונדערס שלעכט האָט ער זיך באַצויגן צו די יידן.

ווילי האָט שוין איצט נישט געפּרוּווט צו אַנטלויפן. ער האָט זיך שוין גוט און פעסט געפילט. עס איז אים אָבער נישט לאַנג באַשערט געווען צו געניסן פון זיין מאַכט. פּלוצלינג איז ער קראַנק געוואָרן אויף פלעקן־טיפוס. דאַן איז ווילי במשך פון עטלעכע חדשים געלעגן אין פּאַוויאַקער שפּיטאָל. אין שפּיטאָל האָט אים אָפט באַזוכט דער קאָמענ־דאַנט פון לאַגער, א געסטאַפּאָ־שטורמבאַן פירער. ווילי איז געזונט גע־

וואָרן און ער האָט זיך אומגעקערט אין לאַגער קורץ פאַרן אויסברוך פון ווארשעווער אויפשטאַנד אין אויגוסט 1944.

די לעזער זענען מסתמא נייגעריק צו דערוויסן זיך, וואָס מיט וויללין איז געשען. צי האָט ער טאַקע דורכמאַרשירט גאַנץ פּוילן אין זיין פּאַ־סיאַק און צי שרייבט ער אין אַמעריקע די ראָמאַנען וועגן די נאַצישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

ניין, חשובע לעזער, ווילי האָט נישט געטון דאָס ערשטע און ער טוט נישט דאָס צווייטע. ווילי לעבט נישט. מיר האָט שוין נאָך דער באַ־פרייאונג דערציילט אַן אָפּגעראַטעוועטער חבר פון פּאוויאַק, וועלכער האָט געקעמפט בשעת דעם אויפשטאַנד, אַז ווילי איז געווען צווישן די ווייניקע דייטשע אַרעסטירטע פון גענשער לאַגער, וועלכע זענען געווען אין לאַגער בשעת דעם אויסברוך פון אויפשטאַנד. ווען דער אויפשטאַנד איז אויס־געבראָכן, האָבן די נאַצים איבערגעטון די עטלעכע דייטשע העפטלינגע אין עס־עס מונדירן. איז ווילי שוין געוואָרן אַן אָפיציעלער עס־עס־מאַן. ער האָט צוזאַמען מיט די איבעריקע עס־עס־לייט פאַרטיידיקט דעם לאַגער פאַרן אָנגריף פון די פּוילישע אויפשטענדלער.

ביים ערשטן אָנגריף האָבן די פּוילישע אויפשטענדלער פאַרנומען דעם גענשער לאַגער. ווילי איז צוזאַמען מיט זיינע איבעריקע עס־עס־פריינט געפאַלן אין דעם קאַמף.

ווילליס טויט בין איך נישט אויסן צו באַדויערן. עס איז געווען דווקא אַזא טויט, וועלכן ער האָט זיך כשר פאַרדינט.

דאַקעגן באַדויער איך, וואָס אַ סך אַזעלכע „סאָציאַל־דעמאָקראַטן" ווי ווילי זענען יאָ געבליבן לעבן און היינט ווערן זיי באַטראַכט ווי גלייכ־באַרעכטיקטע מיטגלידער פון דער מענטשלעכער משפחה.

דער גורל האָט אונדז פאַרבונדן

געווען איז דאָס אין די ערשטע טעג פון מיין זיצן אין דער טויטן קאַמער 258. דעם זעלבן פרימאָרגן, ווען מען האָט צו אונדז אריינגעפירט אונדזער באַקאַנטן ליפשיץ, איז אויך געקומען אַ צווייטער „נייער". אַ הויכער בחור פון עטלעכע צוואַנציק יאָר מיט אַ קאָפּ שוואַרצע לאָקן. זיין

יידישלעך אויסזען האָט זיך ממש געוואָרפן אין די אויגן. אַנגעטון איז ער געווען אין טונקעלע ברימשעס און הויכע אָפיצירישע שטיוול, א בלוי זומער העמדל און א געל רעקל. אין דער האנט האָט ער געהאלטן א שול-העפט מיט א נישטפארשניצטער בלייפעדער.

מיר זענען אין דעם מאָמענט געווען שטארק פארנומען מיטן אויס-הערן ליפשיצס געשיכטע. ווען נישט דאָס, וואָלטן מיר זיך תיכּף פאר-אינטערעסירט מיט דעם דאָזיקן נייעם פארשוין. אָבער אזוי ווי מיר זענען געווען פארטון אין דעם ענין ליפשיץ, איז דער נייער אריינגעקומען א כמעט נישט באמערקטער. בלויז מארדעקס, דער 17-יעריקער חסידישער יינגל, האָט אויסגערופן:

— קוקט נאָר אים אָן. דער יאט איז געקומען אין שול. ער האָט א העפט מיט א בליי.

מארדעקס האָט זיך צעלאכט אויפן קול. אָבער קיינער האָט נישט געלייגט קיין אכט אויף מארדעקסן.

ערשט אין אָוונט ביים אפּעל, ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט, אז דער נייער געהערט צו דער קאטעגאָריע „פּלוס", האָבן מיר זיך מיט אים פאראינטערעסירט. עס איז דאָך א מאָדנע זאך. א „פּלוס" — דארף ער זיצן אין קאמער 257. ווי אזוי קומט ער צו אונדז?

חברה האָבן דעם נייעם גענומען אויף א פארהער.

—איר זענט א ייד?

— און ווען איך זאָג ניין, וואָלט איר מיר געגלויבט?

— ווי הייסט איר?

— העניעק לעדערמאן.

— פון וואנען?

— איך בין א וואַרשעווער. מיין פאָטער איז געווען א גארבער. מיר האָבן זיך פארנומען מיט פארבן לעדער.

— נאָך וואָס טראָגט איר עפּעס מיט זיך די שול-מכשירים, דעם העפט מיטן בליי.

— אויף שוכא האָט עס מיר דער געשטאפּאָוויעץ געגעבן און האָט מיר אָנגעזאָגט, אז איך זאָל אין העפט אָנשרייבן אלץ, וואָס איך ווייס וועגן דער דירה, וווּ די דייטשן האָבן מיך געכאפּט.

ער איז אַ קעמפער פון ווארשעווער געטאָ. ער האָט געקעמפט אויף פראַנציסקאַנסקא גאַס, נישט ווייט פון די געטאָ־מויערן אויף באָניפראַ־טערסקאַ. בשעת יענער פסח־נאַכט, איידער די דייטשן האָבן אָנגעהויבן די בלאָקאַדע פון געטאָ, איז צו העניעקן אין שטוב אריינגעקומען אַ שלוח פון דער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע. דער שלוח האָט העניעקן געהייסן גיין פאַרנעמען זיין פּאָסטן. העניעק האָט תיכף זיין פרוי און קינד באַהאַלטן אין אַ נאָענטן בונקער און דערנאָך איז ער געקומען אויפן פּאָסטן.

במשך פון עטלעכע טעג איז העניעק געשטאַנען אין אַן אומאויפ־הערלעכן קאַמף. העניעק האָט געטון אַלץ, וואָס מען האָט געדאַרפט טון. אַ סך מאָל געווען אין סאַמע שרעקלעכסטן פייער און די גאַנצע צייט געטראַכט וועגן זיין פרוי און קינד, וועלכע ער האָט איבערגעלאָזט דאָ נישט ווייט אין אַ באַהעלטעניש. איינמאָל איז אים געלונגען דורכצורייסן זיך צום הויז, ווו עס איז געווען דער באַגערטער בונקער. העניעק האָט נישט געקאָנט דערקענען דאָס אָרט. דאָס הויז און די אַנדערע שכנותדיקע הייזער זענען שוין געווען חרוב. די קעלערן זענען געווען פאַרשיט און העניעק האָט אַ גאַנצע נאַכט געגראָבן אין איין קעלער, ווו ער האָט אויס־גערעכנט, אַז דאָ מוז זיין דער בונקער. ער האָט טאַקע לסוף דערגראָבן זיך צו זיין בונקער, אָבער עס איז שוין דאָרט נישט געווען קיין לעבעדיקער נפש. העניעק ווייסט נישט לחלוטין, ווו עס האָבן זיך אהינגעטון די מענטשן פונעם בונקער און במילא ווייסט ער אויך נישט, וואָס עס איז געשען מיט זיין פרוי און קינד.

נאָך די זעלבע נאַכט האָט זיך העניעק אומגעקערט צו זיין גרופּע. ער האָט ווייטער געקעמפט. דעמאָלט האָט זיך שוין פאַר די יידן געענדיקט די צייט פון פירן דעם קאַמף אויף פעסטע פּאָזיציעס. די דייטשן האָבן שוין געהאַט פאַרברענט כמעט דאָס גאַנצע געטאָ. יידן האָבן געמוזט זוכן באַהעלטענישן. איז מען בייטאָג געזעסן ערגעצווו באַהאַלטן און ביינאַכט איז מען ארויסגעגאַנגען אין געטאָ זוכן עסן און אָנפאַלן אויף דייטשן.

אין געטאָ איז דערווייל געוואָרן וואָס אַ מאָל שטילער. נאָר דאָ און דאָרט זענען פּלוצלינג אויסגעבראָכן שיסערייען, וועלכע האָבן נאָר קורץ געדויערט. צוליב דער דאָזיקער שטילקייט האָט העניעק פאַרשטאַנען, אַז די דייטשע רוצחים האָבן שוין באַוויזן צו דערשטיקן דעם אויפשטאַנד.

בייטאָג, זיצנדיק באהאַלטן ערגעץ אין א חורבה, האָט העניעק געזען באוואָפנטע דייטשן ארומגיין צווישן די חורבות. זיי האָבן געזוכט די לעצטע יידישע באהעלטענישן. די דייטשן האָבן מיט זיך געפירט שפּיר־הינט און די עטלעכע יידן פון דער באפעלשטעלע.

ווען די באפעלשטעלע־יידן האָט זיך העניעק אויסגעדריקט, אז דאָס זענען די שפלדיקסטע פאררעטער. זיי האָבן זייער שטארק געהאָלפן די דייטשן אין געפינען די יידישע באהעלטענישן.

— אונדזער שנאה צו זיי — דאָס זענען געווען העניעקס ווערטער — איז געווען אן אומגעהייערע. ווי מיר האָבן נאָר געהאט א מעגלעכקייט, האָבן מיר זיי ליקווידירט.

אין יענער צייט איז נאָך העניעק געווען צוזאמען מיט זיין גרופּע קעמפער. זיי האָבן אָבער געפילט, אז עס דערנענטערן זיך שוין זייערע לעצטע מינוטן. די אכט ייִנגלעך האָבן שוין נישט געהאט מער קיין מוני־ציע, זיי האָבן זיך שוין נישט געהאט מיט וואָס צו פארטיידיקן. דעמאָלט האָבן זיי באשלאָסן צו זוכן ווען דורך די קאנאלן, אפשר וועט געלינגען ארויסצובאקומען זיך פון געטאָ. איינמאָל האָבן זיי די דייטשן געפּאקט, בשעת זיי האָבן ארומגעוואנדערט אין די קאנאלן. די דייטשן האָבן די אכט ייִנגלעך מכבד געווען מיט א גאנצן בינטל גראנאטן, וואָס זיי האָבן צו זיי ארייננגעשליידערט פון אויבן דורך א קאנאל־עפענונג. העניעק ווייסט גישט געוויי, וואָס עס איז געשען נאָכן אריינשליידערן די גראנאטן. ער אליין האָט באקומען בלויז א לייכטע וווּנד אין פוס, אָבער פון זיינע חברים האָט ער שוין מער קיינעם נישט געפונען.

איצט איז העניעק שוין געווען איינער אליין. עטלעכע טעג האָט ער נאָך געבלאָנדזשעט אין די קאנאלן, נישט קענענדיק די אונטערערדישע וועגן. איין מאָל ביינאכט, ווען ער האָט געפילט, אז ער קאָן שוין דאָ מער נישט אויסהאלטן, האָט ער ארויפגעקלעטערט דורך א קאנאל־עפענונג. ער איז ווידער געווען אין געטאָ.

העניעק האָט זיך דאן ווידער באהאלטן צווישן די חורבות און נאָך עטלעכע מאָל געפרוווט דורך קאנאלן אריבערגיין אויף דער ארישער זייט. ביז איינמאָל איז עס אים געלונגען. העניעק האָט געדענקט אפילו די דאטע

פון דער נאכט, ווען ער איז ארויס אויף דער ארישער זייט. דאָס איז געווען דעם 4־טן יולי.

— איך בין ארויס ערגעצווו אויף דער אלט־שטאָט. —האָט העניעק דערציילט— איך האָב צווישן די פּאליאקן אין ווארשע געהאַט עטלעכע גוטע פריינט. איך בין אוועק צו איינעם א פריינט און געבעטן ביי אים, ער זאָל מיך ערגעץ באהאלטן. די זאך איז אָבער נישט געווען קיין לייכטע. איך האָב דאָך נישט פארמאָגט קיין געלט. דער פריינט האָט מיר אָבער נישט אָפּגעזאָגט זיין הילף. דאָס, וואָס ער האָט מיר געקאָנט געפינען אָן געלט, איז געווען א באהעלטעניש אין א דירה, וווּ עס האָט זיך געפונען א געהיימער ארסענאל פון דער אונטערערדישער פוילישער ארמיי. ווייזט זיך אָבער ארויס, אז דעמאָלט, ווען איך בין אהין געקומען, האָבן שוין די דייטשן געוווּסט פונעם דאָזיקן ארסענאל. בלויז 3 טעג בין איך דאָרט געהאַט געווען, ווען די געשטאַפּאָ האָט באלאגערט דאָס הויז. אין דער דירה איז צוזאמען מיט מיר געווען אן אָפיציר פון דער פוילישער ארמיי. מיר זענען געזעסן ביים טיש און געמיטלעך געשפּילט אין קאָרטן, ווען מיר האָבן דערהערט א שטארק קלאַפּן אין טיר. דער אָפיציר איז אויפגעשפּרונגען. ער איז צוגעלאָפן צום פענצטער, געכאַפּט א בליק אין גאס און אויסגערופן:

— מיר זענען ארומגערינגלט.

עס איז שוין געווען שפּעט צו אנטלויפן. די דייטשן האָבן שוין געריסן די טיר. דער אָפיציר האָט אין לעצטן מאָמענט געכאַפּט אין האנט א גראנאט. די דייטשן האָבן שוין געהאַט אויפגעריסן די טיר. מיר האָבן שוין געזען די זשאנדארמערישע גרינע קאסקעס. דער אָפיציר האָט א שליידער געטון דעם גראנאט אין דער ריכטונג פון די קאסקעס. עס איז אנטשטאנען א גרויסע מהומה. א וואָלקן רויך, צוזאמענגעמישט מיט זאמד פון די ווענט, האָט צוגעדעקט די שטוב. מיר האָבן געהערט שרעקלעכע געשרייען. אָבער תיכף האָט מיך פארטויבט א שיסעריי. ווען עס איז געוואָרן ווידער ליכטיק, האָב איך געזען, ווי דער אָפיציר איז געשטאנען הינטער דער וואנט מיט זיין אויטאָמאט אין דער האנט. דער אויטאָמאט האָט ארויסגעשפּיגן פייער. דייטשע זשאנדארמען האָבן געשאָסן פון דער

טיר. איך האָב נישט געהאט קיין געווער. האָב איך נישט געקאָנט מער טון, ווי שטיין אין א זייט און זיך צוקוקן.

דער גאנצער קאמף האָט געדויערט העכסטנס איין מינוט. תיכף איז דער אָפיציר געלעגן אויף דער ערד מיט א דורכגעשאָסענעם שארבן. זיין בלוט האָט מיט א טונקעלער רויטקייט פארגאָסן די פאדלאָגע. אָבער אויך אין פאָרצימער זענען געלעגן דריי צעמםיתטע זשאנדארמען, וואָס זענען נעפאלן פונעם גראנאט.

די דייטשן האָבן זיך א נעם געטון צו מיר. מען האָט מיך אוועקגע־פירט אין געשטאפאָ. איך האָב פארשטאנען, אז איך בין א פארלוירענער. איך האָב דערציילט אין געשטאפאָ דעם גאנצן אמת. צום גליק איז מיר געלונגען צו באהאלטן פאר דער געשטאפאָ דעם נאָמען פון מיין פריינט, וואָס האָט מיך אריינגעפירט אין דער דירה.

דער געשטאפאָוויעץ האָט מיר דאן געגעבן א העפט מיט א בלייפע־דער און געהייסן מיר אָנשרייבן אלץ, וואָס איך ווייס וועגן דעם ענין פון ארסענאל. אזוי בין איך מיט די דאָזיקע שול־מכשירים אהער געקומען — האָט העניעק פארענדיקט זיין דערציילונג.

— דו מוזט טראכטן —האָט אים איינער פון די עלטערע ארעס־טאנטן געגעבן אן עצה — זייער לאנגזאם צו שרייבן. ווייל נאָכדעם, ווי דו וועסט שוין אלץ האָבן אָנגעשריבן, וועלן זיי דיך מער נישט דארפן. דאן ווייסטו דאָך, וואָס זיי טוען מיט א ייד.

דער ארעסטירטער האָט דערביי געמאכט מיט זיין האנט א באווע־גונג, ווי ער וואָלט געוואָלט זאָגן: „עס טויג סיי ווי אויף א כפרה".

* * *

עטלעכע טעג נאָך העניעקס קומען איז מיר געלונגען ארויסצובא־קומען זיך פון דער קאמער 258. פון די פריערדיקע קאפיטלען ווייסן מיר שוין, אז פון דער קאמער 258 האָט מיך דער גורל פארוואָגלט אין לאגער אויף גענשא גאס, אין וועלכן איך האָב מיך אָבער נישט געקאָנט דערהאלטן.

נאָך עלף טעג פון מאטערן זיך אויף גענשא בין איך צוריקגעקומען אין פאוויאק. מיך האָט מען אָבער שוין נישט צוריקגעפירט אין קאמער

258. איך בין געוואָרן א „פלוס" און איך בין פארמאכט געוואָרן אין דער טויטן־קאמער 257. פאר מיר איז שוין געווען גאנץ קלאָר, אז איצט איז שוין געקומען דער לעצטער עטאפ פון מיינע וואָגלענישן. איך בין געווען אויף אלעמען געפאסט. דער טויט האָט אויף מיר נישט געמאכט קיין שום איינדרוק.

אריינקומענדיק אין קאמער 257, האָב איך דאָ באגעגנט א מנין יידן, נאָר וואָס געברענגטע פון ווארשע, וואָס האָבן געווארט אויף דער עקזעקוציע. צווישן די דאָזיקע יידן האָב איך געטראָפן א באקאנטן. עס איז געווען העניעק.

אין טויטן קאמער בין איך געקומען שבת פארמיטאָג. אזוי ווי זונטיק איז געווען א רו־טאָג, האָט די עקזעקוציע געקאָנט ערשט פאָרקומען מאָנטיק פארמיטאָג. איך דערמאן מיך, אז הגם איך בין שוין אינגאנצן געפאסט געווען אויפן טויט, האָט מיר הנאה געטון די אויסזיכט נאָך צוויי טאָג צו לעבן, וואָס איך האָב נאָך פאר מיר געהאַט.

דערווייל בין איך אָבער געווען שטארק אויסגעמאטערט און אָפגעשוואכט. זינט 24 שעה האָב איך נישט געהאט געגעסן. איך האָב מיך אוועקגעזעצט ערגעץ אין א זייט פון שטרויזאק און געווארט, ביז מען וועט ברענגען דאָס עסן. העניעק האָט זיך תיכף צוגעשארט צו מיר. ער האָט מיך געפרעגט:

— פארוואָס ביסטו אזוי דערשלאָגן?

— איך בין פשוט הונגעריק — האָב איך געענטפערט — זינט נעכטן אינדערפרי האָב נישט געגעסן. איך בין זייער אָפגעשוואכט.

— אין קורצן וועט מען שוין געבן די מיטאָג־זופ, וועסטו עסן. האָב נישט קיין מורא, פריינט, זיי וועלן אונדז איצט נישט הרגענען.

— פון וואנען ווייסטו דאָס? האָב איך אים א פארחידושטער געפרעגט.

— אין דער דאָזיקער קאמער זיץ איך שוין זינט אכט טעג. פינף מאָל האָט מען מיך שוין ארויסגעפירט צו דער עקזעקוציע און אלע מאָל פירן זיי מיך צוריק. דו דארפסט פארשטיין, אז אויב פון שוכא איז נישט געקומען איבער דיר דער טויט־אורטייל, דאָס הייסט, אויב דיין נאָמען פיגורירט נישט אויף דער רשימה „צור אומזידלונג", קאָנען זיי דיך נישט

שיסן. אזוי ווי מיין נאָמען פיגורירט דאָרט נישט, שיקן זיי מיך יעדעס מאָל צוריק. דיין נאָמען קאָן דאָרט אויך נישט זיין, ווייל אויף שוכא ווייסן זיי בכלל נישט, אז דו זיצסט אין דער טויטן קאמער. דערפאר וועט מען דיך אויך צוריקשיקן פון דער עקזעקוציע.

— הכלל, וואָס טראכסטו — איך בין שוין געווען א ביסל אויפגע־רעגט — מיר וועלן דאָ אין דעם דרעק אזוי לאנג ווארטן, ביז די געשטאפּאָ וועט זיך איבער אונדז מרחם זיין און אונדזערע נעמען אריינשטעלן אויף דער רשימה.

— זיי רואיק —האָט מיך העניעק צארט אָנגענומען ביי דער האנט— מיר וועלן גיין אויף דער פערטער אָפּטיילונג צו דער גרופּע פון די יידישע פאכלייט.

פלוצלינג איז געוואָרן א טומל. מיר האָבן געמוזט איבעררייסן אונדזער געשפּרעך. די טיר האָט זיך אויפגעפּראלט און אין אונדזער קאמער האָט זיך אָנגעהויבן אן אריינמארש פון ציגיינער. איינער נאָכן צווייטן זענען די ציגיינער אריינגעגאנגען אין קאמער. עס זענען צווישן זיי געווען נאָר יונגטלעכע און זקנים ווייט נאָך די זיבעציק. בסך הכל זענען זיי געווען 45 נפשות. אזוי ווי מיר זענען שוין דאָ געווען צען יידן, זענען מיר איצט צוזאמען אין דער קליינער קאמער געווען 55 מענטשן.

עס איז שוין נישט מעגלעך געווען צו זיצן. אלע זענען מיר געשטאַ־נען צוזאמענגעפּרעסט איינער צום צווייטן און אזוי זענען מיר דאן געשטאנען די גאנצע צייט פון שבת ביז מאָנטיק. ערשט מאָנטיק פארטאָג האָט מען ארויסגעפירט די ציגיינער. עס האָט געהייסן, אז מען פירט זיי אוועק מיט א טראנספּאָרט קיין אוישוויץ. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אויך אונדז, די צען יידן, ארויסגעפירט פון דער קאמער. מיר זענען געגאנגען צו דער עקזעקוציע.

איך, אן אָפּגעמאטערטער, קוים געשלעפּט די פיס, בין געגאנגען אין איין רייע מיט העניעקן. העניעק דאקעגן האָט זיך גוט געהאלטן, פעסט געשטעלט זיינע טריט און דעם גאנצן וועג איבער די תפיסה־קאָרידאָרן מיך בארואיקט.

— וועסט זען, מיר וועלן תיכף צוריקגיין.

— מיר איז נישט קיין נפקא מינה, וואָס פריער, אלץ בעסער.

— לאָז שוין אָפּ, וואָס פאלט דיר איין? שטארבן האָט מען תמיד צייט.

דער וואכמייסטער האָט אונדז צוגעפירט צו דער תפיסה־קאנצעלאַריע. עס האָט שוין דאָ געווארט א גרופּע פרויען. זיי זענען געשטאנען אין א ריי מיטן פּנים צו דער וואנט. צוויי געשטאפּאָ־אָפיצירן, בירקל און אלבערטס, זענען געשטאנען אין א זייט. דער דריטער געשטאפּאָוויעץ, ווייפענבעק, א געפערלעכער אכזר, האָט ארומשפּאצירט צווישן די קרבנות און יעדער פרוי, וואָס האָט נאָר געוואגט אויסצודרייען דעם קאָפּ, האָט ער דערלאנגט מערדערישע קלעפּ מיט זיין שטאָלענער בייטש. בירקל האָט ביים שלאָגן חיהש געשריגן. און זיין געשריי האָט זיך צוזאמענגעמישט מיט די געוויינען פון די פרויען. די קולות האָבן באמת געקאָנט גרייכן עד לב השמים.

אונדז האָט דער וואכמייסטער אריינגעפירט אין קאנצעלאַריע און געהייסן זיך אוועקשטעלן אין א זייט מיטן פּנים צו דער וואנט. מיר זענען רואיק געשטאנען און געווארט אויף אונדזער גורל. איינער פון די רוצחים האָט אָנגעהויבן אויסרופן פון דער רשימה די נעמען. ווען ער האָט ארויסגערופן, דער האָט זיך געדארפט אוועקשטעלן אין א צווייטער זייט. אונדזערע נעמען, דאָס הייסט העניעקס נאָמען און מיינעם, האָט דער רוצח נישט אויסגערופן. מיר זענען געבליבן שטיין אויף אונדזער אָרט.

א צווייטער געשטאפּאָוויעץ איז צוגעגאנגען צו בירקלען און געפרעגט:

— וואָס איז מיט יענע צוויי?

בירקל האָט אַ צי געטון מיט די אקסלען, ווי ער וואָלט געוואָלט זאָגן, אז ער ווייסט אליין נישט. תיכף האָט ער אָבער געגעבן א באפעל:

— אוועקפירן אויף דער פערטער אָפּטיילונג.

דער וואכמייסטער האָט אונדז געהייסן גיין. בעת מיר האָבן אָנגעהויבן שטעלן די טריט, האָבן מיר דערהערט א וויינענדיקע שטימע פון א יונג מיידל. זי האָט געיאָמערט און געקלאָגט זיך:

— איך בין אכצן יאָר אלט. איך וויל נישט שטארבן.

ווייפענבעק האָט מיט זיין בערן־שטימע אויף איר א געשריי געטון. דאָס מיידל איז געבליבן שטיל. מיך האָט אָבער די שטימע פון מיידל באגלייט דעם גאנצן וועג צו דער פערטער אָפּטיילונג. זי האָט מיר ממש

געקלונגען אין די אויערן. זי האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט אויך במשך פון די ווייטערע חדשים פון מאַטערן זיך אין תפיסה. און אויך היינט צו טאָג, ווען איך שרייב די דאָזיקע זכרונות, קלינגט טיף אין דער נשמה דאָס יונגע קול פונעם יידישן מיידל, וואָס האָט אַזוי שטאַרק געוואָלט לעבן און וואָס האָט אָבער געמוזט שטאַרבן מיט דעם מאַרטירער טויט.

* * *

איך בין צוזאַמען מיט העניעקן געקומען אויף דער פּערטער אָפּטיילונג, צו דער גרופּע פּאַכלייט, וואָס האָבן געדאַרפט אַרבעטן אין דער תפיסה. אין יענער צייט האָט בלויז אַ טייל פון דער דאָזיקער גרופּע געהאַט באַשעפטיקונג. נאָך נאָך נישט באַשעפטיקטע יידן זענען דערווייל געזעסן אין קאַמער און געוואַרט, ביז מען וועט זיי צוטיילן צו אַן אַרבעט. מיר זענען אַנגעשלאָסן געוואָרן צו יענע וואַרטנדיקע.

נאָר די קאַמער פון דער פערטער אָפּטיילונג איז געווען אַן אַנדערע, ווי יענע קאַמער אין תפיסה קעלער. באמת איז דאָס נישט געווען קיין קאַמער, נאָר צוויי גרויסע זאַלן, מיט גרויסע נאָרמאַלע פענסטער, דורך וועלכע מיר האָבן געהאַט אַן אַרויסבליק־פּונקט אויף דעם תפיסה־טויער.

לענגאויס די ווענט פוןביידע זאַלן זענען געשטאַנען אייזערנע בעטלעך, צוגעדעקטע מיט וואָלענע דעקעס. דאָס איז געווען די ערשטע זאַך, וואָס האָט דאָ אויף זיך געצויגן אונדזער אויפמערקזאַמקייט. הערט נאָר אַ מעשה. דאָ שלאָפט מען גאָר אין בעטן. און צוגעדעקט איז מען מיט אַ וואָלענער דעקע. מיר האָבן שוין געהאַט פאַרגעסן, אַז אַזאַ לוקסוס איז ערגעצוו פאַראַן אויף דער וועלט.

אין אונדזערע צוויי גרויסע קאַמערן האָבן דעמאָלט געלעבט איבער זעכציק יידישע געפאַנגענע, פון זיי איז שוין אַ העלפט געווען באַשעפטיקט. די באַשעפטיקטע זענען יעדן אינדערפרי אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט און פאַרנאַכט זענען זיי צוריקגעקומען. במשך פון טאָג זענען אין די קאַמערן געזעסן אַן ערך 30 מענטשן. די דאָזיקע דרייסיק האָבן מיר באַגעגנט, בעת מיר זענען אַהין געקומען. אַזוי ווי אונדזער ביידנס צושטאַנד איז געווען, נאָך די מאַטערנישן אין די טויטן קאַמערן, אַ זייער קלעגלעכער, האָבן זיך אונדזערע נייע חברים מיט אונדז שטאַרק פאַרנומען.

צווישן די דאָזיקע יידן איז שוין דעמאָלט געווען אַ געזעלשאַפטלעכע

הילפס־טעטיקייט. אָנגעפירט איז זי געווען פון צוויי יידן: דער קאמאשנ־מאכער גוטמאן (וועגן וועלכן עס רעדט זיך אין א ווייטערן קאפיטל) און דעם אינזשיניער העבדזינסקי. אזוי ווי מיר האָבן געוווּסט, אז העבדזינסקי איז ניט דעם אינזשיניערס אמתער נאָמען, האָט מען אים ניט גערופן ביים נאָמען. מען האָט אים קורץ גערופן „פאַן אינזשיניער".

ווען מיר זענען אלזאָ געקומען אויף דער פערטער אָפּטיילונג, האָט זיך מיט אונדז דער אינזשיניער זייער ווארעם פארנומען. ער האָט אונדז געוויזן אן אָרט, וווּ מיר קאָנען זיך אויסרוען, געגעבן אונדז ברויט און ביים ערשטן מיטאָג איז פאר אונדז באשטימט געוואָרן א טאָפּלטע שיסל זופּ.

מיר זענען דאָ צו ביסלעך צו זיך געקומען. מיר האָבן זיך אויסגעזוכט אן אָרט צו שלאָפן און פון דעם מאָמענט זענען מיר ביידע, העניעק און איך, געבליבן פריינט. מיר האָבן זיך צוזאמען געהאלטן, פונקט אזוי ווי דער גורל האָט אונדז ביידע פארבונדן. מיר האָבן צוזאמען געטיילט די שווערע און די משטיינס געזאָגט פרייליכע שעהן פון אונדזער לעבן. מיר האָבן צוזאמען געארבעט, געגעסן און געליטן. דער דאָזיקער בונד אונדזערער האָט געדויערט אכט חדשים, ביז דער גורל האָט אונדז ווידער פונאנדערגעטיילט.

גוטע פריינט זענען מיר געווען. איינער פארן צווייטן גרייט אויף קרבנות. העניעק איז טראָץ זיינע קליינע חסרונות געווען א גאָר אינטערעסאנטער יונגערמאן. ער האָט געהאט אלע מעלות פון א מוטיקן קעמפער, ער איז געווען א קלוגער און אן אויסגערעכנטער. ביי דעם אלעמען איז ער אָבער אויך געווען א ביסל פאנטאסט און אן אומפארבעסערלעכער אָפּטימיסט. ער האָט פארמאָגט אן אומבאזיגבארן גלויבן אין לעבן. מיט דעם דאָזיקן גלויבן איז ער בכח געווען אָפּט אָנצושטעקן אויך אנדערע חברים.

— איצט מוזן מיר געפינען א גוטע ארבעט — האָט ער צו מיר געזאָגט — אן ארבעט, וואָס זאָל אונדז געבן חיונה. די ערשטע זאך איז קומען צו די כוחות. דאן וועלן מיר זוכן א וועג, כדי צו ראטעווען זיך דאָס לעבן.

— אוי, העניעק, וואָס פארא פאנטאסט דו ביסט. דו ווילסט זיך

ארויסבאקומען פונעם לייבס מויל? פארגעם וועגן דעם. עס איז שוין לײדער פארפאלן.

— דו ווילסט זען —האט ער ממש געצאפלט— מיר וועלן פון דאנען ארויס לעבעדיקע. איך גלויב אין דעם זינט יענעם מאָמענט, ווען איך בין אין געטאָ ארײנגעפאלן אין די דייטשנס הענט און דערנאָך בין איך ארויס א לעבעדיקער. איך וועל דיר דערציילן די געשיכטע. עס איז געווען אזוי: איך בין שוין אין יענער צייט געווען איינער אליין און אין די נעכט בין איך ארומגעקראָכן איבער די חורבות, כדי צו זוכן עסן און א וועג ארויס־צובאקומען זיך פון געטאָ. איך בין צופעליק געשטאנען אויף עפּעס א הויף, ווו עס זענען געלעגן צעוואָרפענע מתים. פּלוצלינג האָב איך דערהערט טריט פון אָנקומענדיקע מענטשן. איך בין דאָך געווען נישט מער ווי א גע־יאָגטע חיה און אין אזא צושטאנד איז דער מענטש נישט קיין פריינט, ער קאָן בלויז זיין א שונא. די טריט זענען געווען פון געקאָוועטע שטיוול. עס איז נישט געווען קיין ספק. דאָס זענען געווען דייטשן. איך האָב שוין נישט געהאט קיין צייט צו אנטלויפן. זיי זענען געווען אזוי נאָענט, אז איך האָב אפילו געהערט זייער געשפּרעך. איינער האָט איבערגעצייגט די איבעריקע, אז דאָ אין דעם הויף האָט זיך עמעצער ארײנגעשלייכט און ער מוז נאָך דאָ זיין. איך בין געווען זיכער, אז דער דאָזיקער דייטש האָט מיך באמערקט און איצט פירט ער נאָך דייטשן, כדי מיך צו כאפּן. אָן שום רעש האָב איך מיך אוועקגעלייגט אויף דער ערד נעבן צוויי מתים. איך האָב שוין נישט געהאט קיין אנדער אויסוועג. איך האָב געמוזט שפּילן די ראָלע פון א מת. אפשר וועט מיר געלינגען.

אומבאוועגלעך בין איך געלעגן. די דייטשן זענען מיט אָנגעצונדענע עלעקטרישע לעמפּלעך ארײן אין הויף. זיי האָבן באקוקט יעדן מת באזונ־דער, געלייכט אים דירעקט אין די אויגן. אויך מיר האָבן זיי געלייכט עט־לעכע מאָל דאָס פּנים. די שארפע ליכט־שטראַלן פון לעמפּל האָבן זיך מיר ארײנגעריסן אין די אויגן. מיט אלע מײנע כוחות האָב איך מיך אָנגע־שטרענגט, כדי נישט צו מאכן די מינדעסטע באוועגונג. דאָך אָבער האָב איך איבער מיר געהערט פירן אזא געשפּרעך:

— אָט דער האָט זיך גערירט. איך וואָלט דערויף געשוווירן — האָט א דייטש געזאָגט צו זיין חבר.

— עס האָט זיך דיר אַזוי געדאַכט — האָט דער צווייטער געענט־פערט — דו זעסט דאָך, אַז דאָס איז אַ מת.

— די דייטשן האָבן זיך דערווייטערט. איך האָב מיך אָוועקגע־שלייכט פון דעם אָרט און דאָן מיט אַ שפּרונג אַריין אין אַנדערע חורבות. דאָס איבערלעבעניש פון יענער נאַכט איז שוין געווען פאַרביי, אָבער איך האָב וועגן דעם נאָך לאַנג געטראַכט און נאָך איצט טרעפט זיך אָפט, אַז איך פאַרטראַכט מיך וועגן יענעם איבערלעבעניש. ווייל לאָמיר זיך נישט נאַרן. וויפל האָט דען געפעלט, אַז דער דייטש, וואָס האָט געהאַט אַ חשד, אַז איך האָב מיך גערירט, זאָל מיר אויף יעדן פאַל אַריינשיסן אַ קויל? יאָ אַ מת, נישט אַ מת, אָבער צוליב פאָרזיכטיקייט אַריינשיסן אַ קויל שפּילט דאָ נישט קיין ראָלע. אויב עס איז אַזוי נישט געשען, איז אַ באַוויז, אַז עס איז מיר באַשערט צו לעבן. זינט יענעם צופאַל גיי איך טאַקע שטענ־דיק אַרום מיט דער איבערצייגונג, אַז דער טויט וועט איבער מיר נישט האָבן קיין שליטה.

העניעק האָט פאַרענדיקט זיין דערציילונג. איך האָב אים אָנגעקוקט מיט אַ שמייכל פול ביטול.

— איי, העניעק, העניעק. אַ גליקלעכער מענטש ביסטו.

איך האָב שוין מער נישט געוואָלט גאָרנישט זאָגן. איך האָב נישט געוואָלט ביי אים אָפּשוואַכן דעם גלויבן זיינעם.

* * *

אַמאָל איז צו אונדז אַריינגעקומען אַ געשטאַפּאָוויעץ. ער האָט גע־זוכט אַ ייד, וואָס קען גוט דייטש. דער דאָזיקער ייד דאַרף אַרבעטן אין תּפיסה־באָד. איך האָב מיך געמאָלדן און ווען דער געשטאַפּאָוויעץ האָט מיך אָנגענומען, האָב איך תּיכף געפרעגט, צי עס איז דאָרט פאַראַן אויך אַ פּלאַץ פאַר נאָך אַ צווייטן יידישן אַרבעטער. די זאַך איז דורכגעגאַנגען און נאָך דעמזעלבן טאָג בין איך מיט העניעקן געווען אין באָד ביי דער אַרבעט.

אין באָד האָבן מיר נישט געלעקט קיין האָניק. מיר האָבן דאָרט אויסגעפירט די סאַמע שווערסטע און ברודיקסטע אַרבעטן, דערפאַר אָבער

האָבן מיר געהאט דאָרט גענוג צו עסן. יעדע וואָך האָבן מיר באַקומען ריינע וועש און יעדן טאָג זענען אונדז צוגעפאַלן ציגאַרעטן, וועלכע מיר האָבן באַקומען אַלס „טרינקגעלט”. איך האָב מיינע ציגאַרעטן געראויכערט, דאַקעגן העניעק האָט נישט געראויכערט. ער האָט זיינע ציגאַרעטן באַהאַלטן און שפּעטער זיי אויסגעביטן ביי די קיכערס אויף שמאַלץ, צוקער און פלייש.

דערנאָך זענען צו אונדז געקומען נאָך פיר יידן. די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן ביז דעמאָלט געאַרבעט אין באָד, זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די טראַנספּאָרטן. מיר, די זעקס יידן, זענען געבליבן די באַלעבאַטים פון באָד. מיר האָבן זיך דאָרט ווי עס איז איינגעאָרדנט, מיר האָבן אָנגעהויבן צו פירן אַ פאַרצווייגטע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע טעטיקייט. אָבער העניעק איז פון דעם אַלעמען נישט געווען נתפּעל. ער האָט געזוכט צו מאַכן געשעפטן. אַלץ אויסגעביטן אויף עסן. ער האָט טאַקע זיך גוט דערנערט, שיין זיך אָנגעטון און צו מיר האָט ער געזאָגט:

— אויב דו וועסט וועגן דיר אַליין נישט טראַכטן, וועסטו אומקומען. מיר מוזן זיך פון דאַנען אַרויסבאַקומען, פאַרשטייסט. אָבער כדי זיך אַרויסצובאַקומען, מוז מען זיין גוט דערנערט און מען מוז זיין מענטשלעך אָנגעטון. אויב דו וועסט זיך אין צעריסענע בגדים אַרומדרייען אין וואַרשע, וועסטו אַריינפאַלן צום צווייטן מאָל. דערפאַר טאַקע וויל איך זיין שיין אָנגעטון און איך ראַט דיר צו טון דאָס זעלבע.

העניעק האָט שוין דעמאָלט אַריינגעטראַכט אין עסק פון פּליטה. ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט פאַרשידענע פּלענער. די דאָזיקע פּלענער פלעגט ער אַנטפּלעקן פאַר אונדז, די בעדער, און איך האָב געמוזט איינזען, אַז יעדער פון זיי איז געווען אַ רעאַלער. אַזאַ מין פּלאַן פון פּליטה וואָלטן מיר גערן אויסגעפירט. עס האָט אויך צווישן אונדז בעדער נישט געפעלט קיין מוט דערצו. ליידער האָבן מיר אָבער נישט געהאַט קיין געלט. צו וועלכן פון די פּלענער מיר האָבן זיך גענומען, איז אַריין עפּעס אַ מניעה און דער פּלאַן איז געפאַלן. מיר האָבן געמוזט די פּליטה אָפּלייגן אויף אַ ווייטערע צייט.

אין יענער צייט איז העניעק געווען דער „ספּיריטוס מאָווענס” און די נשמה פון די אַלע פּלענער פון פּליטה. אויף אַזאַ אופן איז ער אויך גע־

ווארן דער אומגעקרוינטער פירער פון אונדזער בעדער־גרופע. און פונקט ווי עס איז אין יעדער געזעלשאפטלעכער אונטערנעמונג, ווען עס געלינגט עפעס נישט, איז ווער שולדיק? — דער פירער.

הכלל, ווען א פלאן איז דורכגעפאלן, האבן חברה בעדער אין העניעקן געזען דעם שולדיקן. איך האב אים אפט געמוזט נעמען אין שוץ, פארענטפערן אים, אז ער האט געהאט די בעסטע כוונות און אויב עס איז נישט געלונגען, איז עס נישט זיין שולד, פונקט אזוי ווי עס איז נישט די שולד פון יעדן פון אונדז. מען דארף אבער נישט פארלירן דעם בטחון. דאס אנטלויפן פון פאוויאק איז דאך נישט קיין לייכטע זאך. אויב עס איז דאס מאל נישט געלונגען, וועלן מיר פרוון א צווייט מאל און דעמאלט וועט שוין געלינגען.

אזוי האבן מיר בעדער צוזאמען מיט העניעקן מיטגעמאכט דאס שווערע תפיסה־לעבן ביז סוף מערץ 1944. דעמאלט האט זיך שוין ארויס־געפילט, אז די דייטשן געפינען זיך גאר נידריק אויף זייער וועג בארג־אראפ צום אפגרונט. די דייטשן גופא האבן זיך שוין דעמאלט דערפון אויך אפגעגעבן דין וחשבון. דאס האט מען ארויסגעפילט פון זייער נערוועזער שטימונג, פון זייער גאנצן פארהאלטן זיך. מיר, די הונדערט און דרייסיק יידישע ארבעטער פון פאוויאק, האבן געוווסט דאס אונדזעריקע. מיר האבן געוווסט, אז פינף מינוט פאר צוועלף וועלן די דייטשן מאכן א סוף צו אונדזערע לעבנס. איז אויך צווישן אונדז די שטימונג געווען אן אויפ־געדעגטע.

פונקט אזוי ווי אין די צייטן פון געטא, ערב דער ליקווידאציע, האט מען צווישן אונדז אנגעהויבן צו הערן מיינונגען, אז די אדער יענע ארבעט וועט נישט באשיצן. א בעדער, צי אן ארבעטער פון תפיסה־מאגאזין, דאס זענען דאך נישט קיין פאך־ארבעטער. די דייטשן קאנען זיך גאנץ גוט באגיין אן זיי. א צווייטער ענין זענען שוין די ארבעטער פון די אויטאמא־ביל־ווארשטאטן, אדער די האנטווערקער, וואס ארבעטן אין די תפיסה־ווארשטאטן. ביים אנטלויפן פון ווארשע וועלן זיי די דייטשן מסתמא מיט זיך מיטנעמען, ווייל זיי וועלן די דאזיקע ארבעטער נאך דארפן. איז הייסט עס, אז זייער לעבן איז בעסער געזיכערט פונעם לעבן פון די איבעריקע נישט־קוואליפיצירטע ארבעטער. די דאזיקע השערות האבן זיך טאקע

שפּעטער אַרויסגעוויזן פאַר ריכטיקע, אָבער אין יענעם מאָמענט, ווען וועלכן איך שרייב איצט, האָבן זיי ביי די נישט־קוואַליפיצירטע אַרויסגע־רופן אַן אַמתדיקן גייעג נאָך ענדערן די אַרבעט אויף אַ מער זיכערע.

העניעקן איז דעמאָלט געלונגען אַריינצובאַקומען זיך אין די אויטאָ־מאָביל־וואַרשטאַטן. אמת איז, אַז אַליין האָט ער נישט געשטרעבט דערצו. די בעדער האָבן שוין דעמאָלט געהאַלטן גאָר נאָענט פון אויספירן דעם פּלאַן פון פּליטה. העניעקן האָט זיך שטאַרק נישט געגלוסט אונדז צו פאַרלאָזן, אָבער געמאַכט האָט זיך די זאַך אַזוי: אַנדערע יידן האָבן דערשנאַפּט, אַז די בעדער האַלטן ביי פּליטה. יידן האָבן מורא געהאַט, אַז אונדזער פּליטה זאָל נישט אַרויסרופן קיין רעפּרעסיעס מצד די דייטשן קעגן די איבריקע יידן, וואָס וועלן בלייבן. האָט מען אונדז געוואָלט שטערן אין אויספירן אונדזער פּלאַן. דער אינזשיניער איז אין יענער צייט געווען דער שרייבער אין אונדזער יידן־אָפּטיילונג. ווען עס איז צו אים פון דער געשטאַפּאָ גע־קומען אַ פאָדערונג פאַר אַן אויטאָ־מעכאַניקער, האָט ער אויסגעוויילט העניעקן. דער אינזשיניער האָט חושד געווען, אַז העניעק איז די נשמה פון אונדזערע פּלענער און אויב ער וועט אים צונעמען פון אונדז, וועלן מיר אַלע נישט קאָנען אויספירן דעם פּלאַן, נישט מיר אָן העניעקן און נישט העניעק אָן אונדז.

העניעק איז פון אונדז אַוועק. ער איז געווען אין אַן אַנדער קאַ־מער און ווען מיר האָבן מיט צוויי חדשים שפּעטער אויסגעפירט אונדזער פּלאַן פון פּליטה, האָבן מיר אים, צו אונדזער גרויסן באַדויערן, נישט געקאָנט מיטנעמען. מיר זענען אַנטלאָפן אָן העניעקן.

* * *

העניעק איז נישט אומגעקומען אין פּאַוויאַק. ער איז געווען צווישן יענע ניינציק יידן, וועלכע זענען אַדאַנק דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד באַפרייט געוואָרן אויפן שטח פון געגנשער לאַגער. בשעת דעם אויפשטאַנד האָט זיך העניעק צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע חברים, געוועזענע פּאַוויאַק־געפאַנגענע, געמאָלדן צו די קעמפנדיקע אויפשטענדלער. ער האָט געקעמפט אויף דער אַלטער שטאָט, דערנאָך איבער קאַנאַלן דורכגעגאַנגען אין צענ־

טער פון ווארשע. פון דארט איז ער מיט זיין גרופע קעמפער אריבער אויף פאווישלע, ווו עס האט זיך אפגעשפילט דער לעצטער אקט פון דער טראגעדיע פון ווארשעווער אויפשטאנד.

איך האב צו העניעקן דאס פולע פארטרויען, אז ער האט גוט געקעמפט און אז ער האט ,חלילה, נישט געברענגט קיין אומכבוד דעם יידישן נאמען. נאר בשעת מיר זענען געזעסן אין פאוויאק, האט ער געפלעגט צו זאגן, אז אייגנטלעך גייט אים נישט אין ראטעווען זיך דאס לעבן. ער וויל בלויז דערלעבן אזא גליקלעכן מאמענט, ווען ער וועט קאנען מיט זיינע אייגענע הענט זיך נוקם זיין אין די דייטשן פארן אויסמארדן די יידן.

— נקמה וויל איך נעמען — האט ער געזאגט — פארן לעבן פון מיין פאטער, פון מיין פרוי און קינד.

פריינט, וועלכע איך האב באגעגנט שוין נאך דער באפרייאונג, האבן מיר דערציילט וועגן העניעקס העלדישע מעשים בשעת די קאמפן אויף פאווישלע. פון די דאזיקע דערציילונגען בין איך געוואר געווארן, אז העניעקן איז באמת געלונגען צו שטילן זיין דורשט נאך נקמה.

איינער פון יענע פריינט האט זיך מיט העניעקן געזען אין סעפטעמבער 1944. דער אויפשטאנד האט שוין דעמאלט געהאלטן ביים ווערן דערשטיקט. העניעק איז א שווער פארוואונדעטער אין בויך געלעגן אין א פראוויזאריש־איינגעארדנטן שפיטאל אויפן טשערניאקאוו. שפעטער האט מען דעם דאזיקן שפיטאל עוואקואירט און איך ווייס עד היום נישט, וואס מיט העניעקן איז געשען. צי איז ער געבליבן לעבן, צי האט ער זיין לעבן פארענדיקט מיט דעם העלדישן טויט.

ליבער פריינט מיינער! אויב דו לעבסט ערגעץ, נעם אן די דאזיקע שורות, פאר דיר געשריבענע פון א חבר, וואס דיין אנדענק איז פאר אים זייער טייער. ביסטו אבער אוועק פון דער וועלט, דאן זאל דיין מוט און העלדישקייט ווערן דער וועגווייזער פאר די יינגערע יידישע דורות, וועלכע דארפן פון דיינע מעשים זייער א סך לערנען.

דער אומגעלונגענער אויפשטאנד.

דער קאמאשנמאכער גוטמאן האט געהערט צום מין פון יענע

איידעלע און געבילדעטע בעלי־מלאכות, וועלכע מען האָט אין די הונדער־טער, אָדער טויזנטער באגעגנט אין אמאָליקן פּוילן. ער האָט זיך גוט אויסגעקענט אין זיין פאך, געווען א טיכטיקער ארבעטער און פונדעסט־וועגן האָט ער געהאט א חוש פאר וועלטלעכע ענינים. ער האָט זיך אינ־טערעסירט מיט פּאָליטיק, מיט וויסן. ביי זיינע 35 יאָר און ביי די איבער 20 יאָר פון פּראָפעסיאָנעלער ארבעט האָט ער שוין געהאט דורכגעלייענט א גאנצן ים מיט ביכער. א באזונדערע ליבשאפט האָט ער געהאט צום יידישן בוך.

טראָץ זיין יונגן עלטער איז שוין גוטמאן נאָך פאר דער מלחמה באקאנט געווען אין זיין שטאָט בידגאָשטש אלס איינער פון די בעסטע קאמאשנמאכערס. שטענדיק איז ער טאקע געווען פארשיט מיט ארבעט, ער האָט זייער גוט פארדינט און ער האָט געפירט א לעבן מיט לייטן גלייך. נאָך אין די יונגע יאָרן האָט גוטמאן חתונה געהאט און געלעבט א גוט און צופרידן לעבן.

אפילו אין אזא צייט, ווען גוטמאן איז ממש פארשיט געווען מיט ארבעט, האָט ער דאָך תמיד געפונען א ביסל צייט פאר אנטייל צו נעמען אין קולטור־לעבן. אין קרייז פון זיינע פריינט האָט ער געפלעגט אָרגאני־זירן קולטור־פאראנשטאלטונגען, פאָרלעזונגען, פאָרשטעלונגען פון אמא־טאָרישן טעאטער, קאָנצערטן פון יידישן ליד.

צו זיין באדויערן האָט ער נישט געקאָנט ארויסטרעטן מיט א פאָר־לעזונג, הגם ער האָט געהאט, וואָס צו זאָגן. זיין לשון איז געווען א ביסל שטאמלדיק און אזוי ווי ער איז געווען שטארק אמביציעז, האָט ער גע־וואָלט אויסמיידן צו ווערן לעכערלעך פאר אן עולם צוהערער.

נישט קוקנדיק אויף זיין קליינעם מום, איז גוטמאן געווען א סימפּא־טישער יונגערמאן פון מיטלען וווּקס מיט א פּנים פון צארט געשניצטע צוגן. דעמאָלט ווען איך האָב זיך מיט אים באקענט, איז ער געגאנגען לייטיש אָנגעטון און אין פּאוויאק האָט זיך אזא זאך שטארק געוואָרפן אין די אויגן, מחמת מיר אלע זענען דאָרט ארומגעגאנגען אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע.

עס איז כדאי אונטערצושטרייכן, אז אין פּאוויאק האָבן די יידישע אינטעליגענטן באמיט זיך אויסצוזען ווי ארבעטער. דערמיט האָבן זיי

געוואָלט זיך דעקן פאַר די דייטשע רוצחים, וועלכע האָבן אומברחמנותדיק אויסגעראָטן די יידישע אינטעליגענץ. אָן אינטעליגענט וואָלט זיך נישט געקאָנט דערהאַלטן אין פאוויאק אָן שפּילן די ראָלע פון אַן אַרבעטער. די צעריסענע בגדים, וועלכע מיר האָבן געטראָגן, זענען געווען איינער פון די הויפּט־מיטלען פאַר אָנגיין אַלס אַרבעטער. דאקעגן האָבן די אמתע פאַכלייט, וועלכע זענען געווען אימשטאַנד מיט מעשים צו באַווייזן דעם ווערט פון זייער אַרבעט, נישט מורא געהאַט, אַז מען זאָל זיי חושד זיין אין „ליפע" (נישט קיין אמתדיקער בעל־מלאכה). דערפאַר האָבן זיי טאַקע נישט געמאַכט ביים אָנטון זיך קיין באַזונדערע שנויים. איז במילא אַרויס־געקומען, אַז די אמתדיקע אַרבעטער זענען געגאַנגען מענטשלעך אָנגעטון, דאקעגן האָבן די אינטעליגענטן געטראָגן אַרבעטער־בלוזעס אָדער סתם צעריסענע שמאַטעס.

צווייטנס איז גוטמאַן געווען איינער פון יענע זיבן יידן, וועלכע די תפיסה־וואַך האָט אָפּגעראַטעוועט פון טויט בשעת יענער שחיטה אין פרילינג 1943. היות ער האָט זיינע אַלע זאַכן נאָך פון פריער געהאַט מיט זיך אין תפיסה, איז ער טאַקע ביי די דאָזיקע זאַכן געבליבן. איז קיין וווּנדער נישט, אַז ער האָט זיך געהאַט אין וואָס אָנצוטון.

בשעת איך בין געקומען אויף די פּערטע אָפּטיילונג, האָבן יענע זיבן יידן — צווישן וועלכע עס איז געווען אויך גוטמאַן— פאַרנומען אַ באַזונדערע קאַמער אויף דער זעלבער אָפּטיילונג. די דאָזיקע קאַמער איז געווען בעסער איינגעאָרדנט, בכלל האָט זיך דאָרט אַרויסגעפילט אַ מער היימישע לופט. מיר האָבן די דאָזיקע קאַמער גערופן: „דאָס לאָרדן צימער". די זיבן יידן פלעגן מיר רופן „די לאָרדן". מיט אַ צייט שפּעטער זענען די לאָרדן אַרויסגעגאַנגען פון אונדזער אָפּטיילונג. די דייטשן האָבן זיי געגעבן אַ בעסערע און געמיטלעכע קאַמער אין דער פרויען־אָפּטיילונג.

עס איז גאַנץ קלאָר, אַז די לאָרדן איז עס אין תפיסה בעסער גע־גאַנגען, ווי די איבריקע יידן. ערשטנס זענען זיי געווען די עלטסטע תושבים פון דער תפיסה. זיי זענען געווען אויסגעקאָכט מיט דער תפיסה־וואַך, וועלכע האָט זיי אַ סך געהאָלפן. צווייטנס זענען דאָס געווען טאַקע די אמתדיקע, גוטע פאַכלייט, וואָס האָבן געמאַכט די סאַמע וויכטיקסטע אַר־

בעטן פאר די דייטשן. פאר גוט מאכן אן ארבעט האָט א בעל־מלאכה באקומען עסנווארג, ציגארעטן און אלץ, וואָס ער האָט באדארפט.

די דייטשע רוצחים האָבן שטארק געהאלטן פון גוטמאנען. ער איז געווען דער פאקטישער ליטער פון די גרויסע ווארשטאטן. זיין דעה און זיין וואָרט זענען געווען זייער וואָגיק ביי די דייטשן און הגם גוטמאן איז געווען נאָר א ייד, האָבן זיך מיט אים געמוזט שטארק רעכענען די אוקראַי־נישע וואכמייסטערס און די פוילישע תפיסה־קלוטשניקעס, די אזוי־גערו־פענע „קלאוויישן", וועלכע זענען געווען אָנגעשטעלט אין די פארשידענעווירטשאפטלעכע אָפטיילונגען פון דער תפיסה. במילא זענען אים געווען אונטערגעאָרדנט די פוילישע ארעסטירטע, וואָס האָבן געארבעט אין די ווארשטאטן און, פארשטייט זיך, אויך די יידישע פאכלייט.

גוטמאן האָט קיין מאָל נישט געגעבן וועמען עס זאָל נישט זיין ארויסצופילן זיין מאכט. ער איז געווען א מענטש מיט א געזעלשאפטלעכן חוש און איך געדענק, אז בשעת א געשפרעך האָט ער אמאָל מיר געזאָגט:

— מיר זענען אלע דאָ פאראיינזאמטע און פאריתומטע מענטשן. איך קען פון צווישן אונדזערע חברים קיינעם נישט, וואָס האָט ערגעצווו אויף דער וועלט א נאָענטן מענטש אָדער א קרוב. אלע האָבן מיר אונדזערע משפחות פארלוירן און דערפאר לייגט זיך פשוט אויפן שכל, אז מיר דארפן אלע צוזאמען לעבן ווי איין משפחה. נישט בלויז פאר זיך דארף מען לעבן, אָבער ווו נאָר מעגלעך דארף מען העלפן א חבר. מען דארף אים פארטרעטן זיין פארלוירענע משפחה.

גוטמאן האָט זיך באמת געהאלטן ביים דאָזיקן פרינציפּ. זיינע איינ־פלוסן, וועלכע ער האָט זיך אויסגעארבעט ביי די געשטאפּאָווצעס, פלעגט ער אויסנוצן לטובת די יידן. בפרט פלעגט ער זיך פארנעמען מיט ארויס־נעמען יידן פון דער טויטן־קאמער. ער פלעגט זיך שטענדיק אינטערעסירן, וועמען מען האָט געבראכט אין דער טויטן־קאמער און אָפט איז ער געגאנגען צום תפיסה־קאָמענדאנט, פּיטש, צו וועלכן ער האָט געהאט א צוטריט, און געמאָלדן אים, אז דער אָדער יענער ייד, וואָס געפינט זיך אין דער טויטן־קאמער איז א גוטער שוסטער אָדער שניידער און אז ער, גוטמאן, דארף אים האָבן צו דער ארבעט אין די ווארשטאטן. אז ער האָט אָנגע־טראָפן אויף א גינסטיקן מאָמענט, האָט אים דער קאָמענדאנט ארויסגעגעבן

דעם ייד. אָפּט אָבער האָט דער קאָמענדאַנט גוטמאַנען געזידלט פאַר זיין אַריינמישן זיך אין די תפיסה־ענינים, געשיקט אים צו אַלע שוואַרצע רוחות. גוטמאַן האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף דעם רוצחס זידלען. עס האָט אים בלויז געוויטיקט דאָס האַרץ, וואָס ער קאָן נישט ראַטעווען אַ ייד פון טויט. דעם אַנדערן טאָג איז ער ווידער געווען ביים קאָמענדאַנט און געבעטן פאַר אַ צווייטן ייד.

ווען גוטמאַנען איז שוין געלונגען אַרויסצובאַקומען דעם ייד פון טויטן־קאַמער, האָבן זיך ערשט דעמאָלט אָנגעהויבן די אמתדיקע צרות. דער ייד איז געבראַנגט געוואָרן צו אונדז און דערנאָך האָט מען אים אוועקגעזעצט אין וואַרשטאַט צו אַן אַרבעט. האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דער ייד איז נישט קיין שניידער און נישט קיין שוסטער, ער איז אַ „ליפּע". אַזאַ ייד האָט גוטמאַן שוין געמוזט תמיד דעקן. דאָס דאָזיקע דעקן איז אָנגעקומען מיט גרויס מי. צווישן די פּוילישע קלוטשניקעס, וואָס האָבן געהאַט דינסט אין די וואַרשטאַטן, צווישן די פּוילישע אַרעסטירטע, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט, האָט נישט געפעלט קיין שונאים, וואָס האָבן נאָר געזוכט אַ מעגלעכקייט צו פאַרניכטן דעם ייד. די דאָזיקע שונאים האָבן אָפּגעמסרט דעם „ליפּע" פאַר די דייטשן. גוטמאַן האָט דאַן געמוזט מיט דער הילף פון זיינע איינפלוסן ממש קעמפן פאַרן דערהאַלטן דעם ייד ביי דער אַרבעט. ס'רוב איז גוטמאַנען די זאַך געלונגען, איך האָב אָבער געקענט פאַלן, ווען גוטמאַנס באַמיאונגען זענען געבליבן אָן שום דערפאָלג. די דאָזיקע אומגליקלעכע יידן זענען, נאָך אַ קורצער צייט אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן, צוריקגעגאַנגען אין דער טויטן־קאַמער און פון דאָרט אויפן געוועגלעכן וועג צו דער עקזעקוציע.

בסך הכל האָט גוטמאַן אַרויסגעראַטעוועט פון דער טויטן־קאַמער אַן ערך דרייסיק יידן. די דאָזיקע אַרויסגעראַטעוועטע האָבן צום מיינסטן טייל געהערט צו די יידישע אינטעלעקטועלע קרייזן. גוטמאַן האָט געהאַלטן, אַז די וויכטיקסטע אויפגאַבע איז צו ראַטעווען די שארית־הפליטה פון אונדזער אינטעליגענץ. אַלזאָ דרייסיק יידן זענען צווישן אונדז געווען, וואָס האָבן אויסשליסלעך גוטמאַנען געהאַט צו פאַרדאַנקען זייער לעבן. הגם דאָס דאָזיקע לעבן איז געווען זייער שווער און שטענדיק האָט עס געטראָגן דעם חותם פון צייטווייליקייט, איז עס דאָך געווען אַ לעבן. לעבן

הייסט האָפן און דיביידע זאכן צוזאמען זענען בלי ספק בעסער. פון א באַלדיקן טויט. און גוטמאן איז טאקע געווען דער גרויסער בעל־טובה פון יענע דרייסיק יידן.

גוטמאן האָט זיך נישט באַגנוגנט בלויז מיט די אינטערווענצן ביים תפיסה־קאָמענדאַנט. ער האָט זיך אויך פאַרמאָסטן אויף פירן א געזעל־שאַפטלעכע הילפס־טעטיקייט. דער גאַנצער עול פון דער דאָזיקער הילפס־טעטיקייט איז טאקע געלעגן אויף זיינע פּלייצעס. איז עמעץ פון אונדז קראַנק געוואָרן און האָט געדאַרפט א בעסערע פלעגע, האָט אים גוטמאן געבראַנגט אַלץ, אין וואָס דער קראַנקער האָט זיך גענויטיקט. במשך פון דער זומער־צייט פון יאָר 1943, ווען נאָך נישט אַלע פון אונדזערע חברים האָבן געאַרבעט, האָבן מיר שטאַרק געליטן הונגער. איך דערמאָן מיך, מיט וואָס פאַרא אומגעדולד עס פלעגט אין דער קאַמער דערוואַרט ווערן די אָוונט־שעה, ווען די אַרבעטנדיקע חברים וועלן זיך אומקערן פון דער אַרבעט. די אַרבעטנדיקע חברים האָבן מיט זיך געבראַנגט אין קאַמער, ווער א שטיקל ברויט, ווער א שיסל זופּ, ווער אפילו א גאַנצע קאַן זופּ. די הונגערנדיקע קאַמער־זיצערס האָבן זיך געוואָרפן אויפן עסן. איינמאָל אין טאָג האָבן זיי געגעסן צו דער זעט.

אין יענער צייט האָט גוטמאן אָרגאַניזירט א הילפס־קאַמפּיין אויף א גרעסערן פאַרנעם. אין דער פרויען־אָפּטיילונג זענען דעמאָלט געזעסן די אינטערנירטע יידן פון פּוילישן האָטעל. אַלס כלומרשטע אַמעריקאַנישע בירגער האָבן זיי געהאַט דאָס רעכט צו האָבן געלט און דורך ספּעציעלע געשטאַפּאָ־שליחים איינצוקויפן אין שטאָט לעבנס־מיטלען פאַר זייער אייגן געלט. מיט דער הילף פון יענע אינטערנירטע האָט גוטמאן איינגעקויפט אין שטאָט לעבנס־מיטלען פאַר אונדז. פון וואַנען ער האָט גענומען דאָס געלט, ווייס איך נישט. יעדנפאַלס האָבן די אינטערנירטע יידן פון צייט צו צייט באַקומען פון דער שטאָט פאַר אונדז עסנוואַרג. דערנאָך איז נאָך געווען א שווערער עסק מיטן אַריבערשמוגלען די פּעקלעך פון דער פרויען־אָפּטיילונג צו אונדז. די דאָזיקע אַרבעט האָט אויסגעפירט גוטמאן מיט זיינען פריינט „די לאָרדן“.

דער ווינטער פון יאָר 1943־1944 איז געווען אין פּוילן א באַזונדערס שווערער. פאַר אונדז, די פּאַוויאַקער אַרעסטירטע, אויסגעהונגערטע און

אויסגעמאַטערטע, האָט ער זיך מיט א טאָפּלטן כוח איינגעביסן אין די ביינער. די קעלטן זענען ממש געווען אומדערטרעגלעך און צום אומגליק זענען מיר אַלע כמעט געווען איינגאַנצן באָרוויס. גוטמאַן האָט זיך גענומען צום ענין. ער האָט תיכף געפונען אַן עצה. אין די שוסטער־װאַרשטאַטן האָט ער מיט דער דערלויבעניש פון וואַרשטאַטן־שעף אוועקגעזעצט נאָך די אַרבעטס־שעהן די יידישע שוסטערס צו פאַרריכטן אונדזערע שיך. במשך פון א קורצער צייט האָבן מיר אַלע געהאַט גאַנצע שיך.

פאַר אונדזערע עלטערע און שוואַכערע חברים האָט ער זיך באַמיט, אַז זיי זאָלן צוגעטיילט ווערן צו א לייכטער אַרבעט. לטובת די דאָזיקע מענטשן האָט ער געפירט א ספּעציעלע דערנערונגס־אַקציע. ער פלעגט זיי ברענגען צוקער, מאַרגאַרין און פליישׁ. ווען ער איז אַמאָל אַריינגעקומען אין די טישלער־וואַרשטאַט און האָט דאָרט געטראָפן איינעם אַן עלטערן ייד, וואָס איז געשטאַנען ביים אייזערנעם אויוון און געוואַרעמט זיך דעם בויך, האָט ער צום ייד געזאָגט:

— איי, ייד, ייד, נישט די אויסערלעכע וואַרעמקייט פעלט אייך, נאָר די אינערלעכע. וואָלט איר געווען בעסער דערנערט, וואָלט אייך היינט נישט געווען קאַלט.

דעם זעלבן טאָג האָט גוטמאַן דעם ייד געברענגט א פּעקל עסנוואַרג און איבערגעגעבן עס מיט א גוט וואָרט:

— מיט וואָס איך בין אימשטאַנד אייך צו העלפן, העלף איך. נעמט דאָס פּעקל און זאָל אייך זיין צום געזונט. אפשר וועלן מיר נאָך דערלעבן בעסערע צייטן.

עס זענען געווען צווישן אונדז חברים, וואָס האָבן אויף גוטמאַנען געטראָגן א פאַרדרוס. הלמאי ער קומט אָפּט און זאָגט אונדז אַריין מוסר. די אַרעסטירטע פּאָליאַקן, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אויף די א. ג. „פונקציעס", פלעגן פירן פאַרשידענע מסחרים. ביי די אַרעסטירטע, וואָס זענען געזעסן פאַרמאַכט אין קאַמערן, פלעגן זיי פאַר ציגאַרעטן אָפּקויפן אַלץ, וואָס יענע האָבן נאָך געהאַט. אַן אָנצוג, א פּאָר שיך, א העמד, אַלץ האָט מען געקויפט פאַר עטלעכע פּאַפּיראָסן, אָדער פאַר א ביסל שמאַלץ. זענען טאַקע די מסחרים געפירט געוואָרן אין א גרויסן פאַרנעם, הגם די דייטשן האָבן שטאַרק פאַרפאָלגט דעם דאָזיקן האַנדל. האָט זיך געטראָפן,

אז די דייטשן האָבן געכאַפּט אַ פּאָליאַק ביים מאַכן מסחר, האָבן זיי אים קודם־כּל אָראָפּגענומען פון זיין אַרבעט, דערנאָך איז ער צוויי טאָג געזעסן אין אַ פינצטערער קאַמער און לסוף האָט ער זיך אומגעקערט אין דער זעלבער קאַמער, ווו ער איז געזעסן, איידער ער איז אַרויסגענומען געוואָרן צו דער אַרבעט.

אין אַ געוויסער צייט האָבן אויך עטלעכע יידן גענומען זיך צו די מסחרים. נאָר פאַר אונדז איז די זאַך געווען פאַרבונדן מיט אַ גרעסערער סכנה ווי ביי די פּאָליאַקן, ווייל פון אַ פינצטערער קאַמער איז שוין דער ייד געגאַנגען דירעקט אין דער טויטן־קאַמער. מיר האָבן טאַקע געפירט אַן אויפקלערונגס־אַקציע קעגן די דאָזיקע מסחרים. די פאַראינטערעסירטע „סוחרים” האָבן געטענהט:

— וואָס איז אונדז פאַרא אונטערשיד, צי מיר וועלן דערשאָסן ווערן, צי מיר וועלן דאָ אויסגיין פון הונגער. מיר זענען נישט אויסן צו מאַכן פאַרמעגנס, אַזוי ווי עס טוען דאָס די פּאָליאַקן, אָבער צו פאַרדינען זיך אַ ביסל שמאַלץ, אָדער אַ שטיקל פלייש האָט אונדז קיינער נישט קיין רעכט צו פאַרביטן.

אין דער דאָזיקער איינשטעלונג איז פאַר אונדז געווען אַ טאָפּלטע סכנה. ראשית כּל די סכנה פאַרן יחיד, וואָס ווערט געכאַפּט ביי אַזאַ מין זאַך. והשנית די סכנה פאַר אונדזער גאַנצער גרופּע. די דאָזיקע צווייטע סכנה האָט אונדז נישט געדראָט מצד די דייטשן, נאָר מצד אונדזערע מיטאַרעסטירטע, די פּאָליאַקן. ווען אונדזערע חברים וואָלטן אין אַ גרעסערן פאַרנעם געפירט די מסחרים, וואָלט די זאַך געמוזט אַרויסרופן קעגן אונדז אַלע אַ שנאה מצד די פּאָליאַקן, עס וואָלט געהייסן, אַז יידן וואַכערן אויס די פּוילישע אַרעסטירטע. אַזאַ אויפברויזונג פון אַנטיסעמיטיזם ביי די פּוילישע אַרעסטירטע וואָלט פאַר אונדז באַדייט ממש אַ קאַטאַסטראָפּע. אויב פּאָליאַקן אַליין נעמען זיך אויסצוּוואָכערן זייערע חברים, זאָלן זיי עס טון. דאָס איז נישט אונדזער עסק. דערפאַר אָבער מוזן מיר יידן אָפּהיטן אונדזער מאָראַלישע אויפפירונג.

שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע אַרגומענטן, האָבן מיר געפירט אונדזער אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן אונדזערע פריינט. איין מאָל איז צוליב די מסחרים אַריינגעפאַלן איינער פון אונדז. דאָס איז געווען אַ

געוויסער אקערמאן, א געוועזענער ווארשעווער אדוואקאט. דורכגעפירט מיט די פוילישע ארעסטירטע עטלעכע מסחרים און תיכף האבן יענע וועגן דעם געמאלדן דעם דייטשן וואכמייסטער. אקערמאן איז ארייננעזעצט געווארן אין דער פינצטערער קאמער און זינט דער דאזיקער צייט האט אים שוין קיינער מער נישט געזען.

נאך דעם פאל פון אקערמאן האט שוין גוטמאן נישט געקענט אין זיך אויפהאלטן דעם כעס. אן אויפגעבראכטער איז ער א פארנאכט, ווען אלע זענען שוין צוריקגעקומען פון דער ארבעט, צו אונדז אריין און גענומען האלטן א מוסר רעדע אויף זיין שטאמלדיקן לשון.

— אז איר נעמט עפעס ביי די דייטשן —האט ער געזאגט— איז דאס א טאט, צוליב וועלכן עס איז כדאי איינצושטעלן דעם קאפ. איר מאכט דאס מיטן באוווסטזיין, אז איר האט דערמיט אנגעמאכט שאדן דעם שונא. איר האט אויך דערמיט לכל הפחות א ביסל געקילט אייער הארץ, וואס לעכצט נאך נקמה. אבער צוליב א גארנישט צו גיין אין דער ערד אריין איז פשוט משוגעת. הערט מיך יידן —האט שוין גוטמאן געשטאמלט אויף א רעכטן אמת— ע...ע...ס איז נישט כ...כ...דאי.

די „קאמבינאציעס” האבן אויפגעהערט. חוץ אקערמאן איז שוין פון אונדזערע קיינער מער נישט ארייננעפאלן.

* * *

צווישן די געשטאפאוועס האט גוטמאן געהאט א סך מכלומרשטע פריינט. ער האט טאקע אפט געמוזט מיט זיי פארברענגען אין געמיטלעכע שמועסן. וויפיל מאראלישע אנשטרענגונגען עס האבן אים אבער געקאסט די דאזיקע באציאונגען, האבן מיר אלע גוט געוווסט, ווייל ער פלעגט אונדז אפט דערציילן וועגן זיינע געשפרעכן מיט די דייטשן.

אין א פרילינגס־טאג יאר 1944 האט ער אונדז דערציילט וועגן זיין געשפרעך מיט דעם באקאנטן תלין קלאסטערמייער:

— קלאסטערמייערן קענט איר. היינט זעט איר אים א שטילינקן אויף דער פרויען־אפטיילונג. אבער בשעת דער געטא־צייט, ווען ער האט עסקארטירט די „בודעס” (געשטאפא אויטאמאבילן) פון שוכא צום פא־

וויאַק, האָט ער ממש געוואָרפן א פּחד אויף די יידן אין געטאָ. ווער שמועסט, אז ער איז געווען צוזאמען מיט וויפּענבעקן, דעם רשע, האָבן זיי אויפן וועג, ווען זיי זענען דורכגעפאָרן איבערן געטאָ־שטח, געשאָסן יעדן ייד, וועלכן זיי האָבן באגעגנט אויפן וועג. ווער פון אייך עס איז געווען אין וואַרשעווער געטאָ, געדענקט אוודאי, אז אין דער צייט, ווען די געשטאַ־פּאָ־אויטאָמאָבילן האָבן געדאַרפט דורכפאָרן, זענען די גאסן געווען ליידיק.

— יאָ, אמת, — האָבן עטלעכע שטימען צוגעשטימט גוטמאַנען.

— הכלל, היינט בין איך מיט דעם זעלבן קלאָסטערמייער געפאָרן אין שטאָט. ער האָט מיך געפירט אין געשטאַפּאָ אויף שוכא, כדי איך זאָל דאָרט נעמען די מאָס אויף שטיוול פאַר די געשטאַפּאָ גדולים. אויפן וועג האָט מיר קלאָסטערמייער אזוי געזאָגט: „זעסט, גוטמאַן, דער קריג ענדיקט זיך שוין. די פּאָליאַקן, וואָס ארבעטן ביי אייך אין די וואַרשטאַטן, וועלן שוין אין קורצן זיין באפרייט.

— און מיר — האָב איך אים נאַאיוו געפרעגט.

קלאָסטערמייער האָט א ווײַלע נישט געענטפערט, ווי ער וואָלט וועגן עפּעס געטראַכט. דאַן האָט ער פּלוצלינג אָנגעהויבן וועגן אן אנדער ענין.

— גוטמאַן, דו ביסט דאָך צו מיר אן אמתדיקער פריינט. ווען למשל איך גיב דיר די פאַרזיכערונג, אז דו וועסט בלייבן לעבן. — אָבער אונטער א תנאי.

— וואָס איז דער תנאי? — האָט אים גוטמאַן געפרעגט.

— אז דו וועסט מיר אמאָל ארויסהעלפן אין א נויט.

— פאַר מיר —האָט גוטמאַן פאַרגעזעצט— איז דאָס געשפּרעך גע־וואָרן אומבאַקוועם. כדי פּטור צו ווערן פון יענער טעמע, האָב איך אים גענומען אויספרעגן.

— האַלט עס שוין באמת ביים סוף פון קריג?

— וואָס שפּילסטו דעם נאַר —האָט קלאָסטערמייער געענטפערט— ווייסטו דען נישט, אז די רוסן זענען שוין אויפן פּוילישן באָדן. דער פירער האָט אונדז באַשווינדלט. ער האָט צוגעזאָגט, אַלץ וועט זיין גוט. געגעבן אונדז א פרייע האַנט צו טון אויף די אָקופּירטע געביטן אַלץ, וואָס מיר ווילן. איצט הייסט ער אונדז באַצאָלן פאַר אַלעמען מיטן קאָפּ.

— זעט אים דעם פּחדן. —האָט גוטמאַן דערציילט ווייטער— א

מערדער, וואָס האָט געהאַט האַרץ צו טויטן טויזנטער מענטשן, ציטערט איצט פאַר זיין שפּלדיק לעבן. איך האָב נישט אויסגעהאַלטן און טאַקע אים אריינגעזאָגט:

— שיין דריקט איר זיך אויס וועגן פירער. עס פּאַסט אפילו נישט פאַר א דייטש. סוף כל סוף זענט איר דאָך א זעלנער.

— איך האָב מורא געהאַט ווייטער צו רעדן. סיי ווי צו פיל געזאָגט. געטראַכט האָב איך, אז אָט וועט ער מיך שיסן. דאָס וואָלט געווען א נארישער טויט, בפרט איצט, ווען מיר האַלטן שוין ביי עפּעס. קלאַסטער־מייער איז אָבער געזעסן א פאַרטראַכטער. מער האָט ער נישט גערעדט, נאָר ווען מיר זענען אָנגעקומען צום סוף פון אונדזער רייזע, האָט ער א מאַך געטון מיט דער האַנט:

— אַלעס שייסע.

קלאַסטערמייער האָט גוטמאַנען נישט געשאָסן. אפילו נישט אויפ־געהערט צו באַטראַכטן אים אַלס פּריינט. ווייל נאָך קרופּניקס פּליטה (זי איז באַשריבן אין א שפּעטערדיקן קאַפּיטל), איז ער געקומען צו גוטמאַנען און פאַר אים זיך ווידער אויסגערעדט זיין פאַרביטערט האַרץ:

— מילא, זיי האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען דאָס לעבן. דאָס האָבן זיי געהאַט א רעכט צו טון. אָבער א דייטשן וואַכמייסטער (דאָס האָט ער געמיינט דעם יונגן ראַבקע) אזוי „אָנשייסן". דאָס איז שוין אין סתירה צו דער מענטשן־ווירדע, צו דער עטיק און מאָראַל — אזוי האָט קלאַסטער־מייער געהאַלטן.

גוטמאַן האָט זיך ממש מיט אן איבערמענטשלעכן כוח אָפּגעהאַלטן פון צעלאַכן זיך אין דער אָנוועזנהייט פונעם נארישן רוצח, וואָס האָט געהאַט עפּעס צו זאָגן וועגן עטיק און מאָראַל.

* * *

געווען איז דאָס אין אן אָוונט, ווען מיר האָבן ביי אונדז איינגע־אָרדנט א פאָרלעזונג אויף א יידיש־ליטעראַרישער טעמע. גוטמאַן האָט זיך באַטייליקט אין אָוונט און נאָכן פאַרענדיקן די פאָרלעזונג, האָט ער זיך צו מיר געווענדט מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

— הגם איר זאָגט, אַז איר זענט א שלאָסער, דערקען איך אָבער, אַז איר זענט אַן אינטעלעקטועלער. איך בעט אייך, ענטפערט מיר אויף א פראגע. וואָס וואָלט איר געהאלטן פאר אייער אויפגאבע צו טון, ווען עס וואָלט אייך געלונגען איבערצולעבן די מלחמה?

— איך וואָלט מיך פארנומען —האָב איך געענטפערט— מיט זאמלען ידיעות וועגן די דייטשע אכזריותן, כדי צו פארעפנטלעכן זיי פאר דער וועלט.

— איר זענט גערעכט. דאָס וואָלט געווען א וויכטיקע ארבעט. איך האַלט אָבער, אַז עס איז כדאי שוין דאָ צו פארצייכענען אַלץ, וואָס מיר לעבן איבער. אונדזערע איבערלעבענישן געהערן דאָך צו די סאמע גרויליקסטע. איר דארפט שוין היינט אָנהייבן צו מאכן די נאָטיצן. איך ווייס, אַז די דאָזיקע נאָטיצן וועט איר נישט קאָנען קיינעם ארויסגעבן פון דעם דאָזיקן פארשאָלטענעם אָרט. אָבער דאָך, אפשר וועלן זיי אייך צונוץ קומען, אויב —דאָ האָט ער זיך פּלוצלינג פארהאקט— ס...ס...ס'וועט אייך געלינגען זיך אַפּצוראטעווען.

איך האָב געענטפערט:

— צי איז דען וויכטיק צו געדענקען דעם אָדער יענעם פּרט? ווייל וויכטיק איז בלויז דאָס, וואָס דער גרויסער צער פון אונדזער לאגע, דער קאָשמאר פון די איבערלעבענישן האָט זיך טיף איינגעקריצט אין אונדזערע צעבראָכענע נשמות. און דאָס, וואָס האָט זיך שוין איין מאָל אַזוי טיף איינגעקריצט, וועלן מיר קיין מאָל נישט פארגעסן. ווער פון אונדז עס וועט איבערלעבן דאָס דאָזיקע גיהנום, וועט דאָך אַליין זיין דער היסטאָרישער דאָקומענט פון יידישע ליידן, פון אונדזער מארטירערטום.

— איר זענט גערעכט —האָט גוטמאַן צוגעשטימט— אָבער איך האַלט, אַז הויז ווערן, ווי איר זאָגט עס, א דאָקומענט, דארפן מיר נאָך באגערן דעם תענוג פון נעמען נקמה איבערן שונא. איר ווייסט, פריינט, איך האָב זיך איינגערעדט און איך בין פעסט איבערצייגט, אַז אַזוי וועט טאקע זיין: איך וועל נישט פארלאָזן די וועלט, כל זמן איך וועל אַליין נישט באגראָבן די שונאים.

גוטמאַן איז שוין אוועקגעגאנגען און איך האָב ביז שפּעט אין דער נאכט נישט געקאָנט איינשלאָפן. איך האָב מיך געדרייט אויף מיין געלעגער,

וואָס האָט זיך געפונען הויך אונטערן באַלקן אויפן דריטן שטאָק פון דער פּריטשע. איך האָב איבערגעטראַכט גוטמאַנס ווערטער און מיין ענטפער. דעם דאָזיקן טאָג האָב איך אָנגעהויבן צו מאַכן נאָטיצן, צו פאַרצייכענען די וויכטיקערע געשעענישן פון פּאוויאַק.

* * *

אין יענער צייט איז שוין גוטמאַן געווען אַריינגעטון אין אַ גרויסער אַרבעט. ער האָט צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין פּאוויאַק. דער פּלאַן איז געווען אויסגעאַרבעט. לויט אים איז געווען פאָראויסגעזען, אַז אַלע דריי טויזנט פּאוויאַקער אַרעסטירטע וועלן אָנטייל נעמען אין אויפשטאַנד. אָבער לעת עתה האָט זיך די גאַנצע צוגרייטונגס־אַרבעט געשטיצט אויף עטלעכע יידן און עטלעכע פּאָליאַקן, אַרבעטער פון די תפיסה־וואַרשטאַטן. די דאָזיקע מענטשן האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט זיך פרייער צו באַוועגן איבער דער תפיסה־טעריטאָריע. אַזוי אַרום האָבן זיי געקאָנט אומבאַמערקט באַר אויספירן פאַרשידענע צוגרייטונגס־אַרבעטן. פאַר די דאָזיקע מענטשן, וועלכע זענען, אַגב, געווען אויסגעפּרוּווטע און איבערגעגעבענע חברים, האָט גוטמאַן אַנטפּלעקט דעם גרויסן סוד.

חוץ די עטלעכע צענדליגג יחידים האָט נאָך לעת עתה וועגן דעם אויפשטאַנד קיינער נישט געטאָרט וויסן. גוטמאַן איז געשטאַנען אין אַ פאַרבינדונג מיט עטלעכע אוקראַינישע וואַכמייסטערס. זיי האָבן צוגעזאָגט צו שטיצן דעם אויפשטאַנד. דערווייל האָבן זיי שוין אָנגעהויבן צו זאַמלען וואָפן, מוניציע און אויפרייס־מאַטעריאַל, מאַגאַזינירט אים אין אַ זיכערן אָרט, כדי אים אין אַנטשפּרעכנדן מאָמענט צו פאַרטיילן צווישן די אָנטייל־נעמער פון אויפשטאַנד.

מיט דער הילף פון די אוקראַינער האָט גוטמאַן אָנגעקניפּט אַ פאַר־בינדונג מיט דער פּוילישער אונטערגרונט־אַרמיי אין שטאָט. דער שטאַב פון דער פּוילישער אַרמיי האָט דאַן איבערגענומען די לייטונג פון דער אויפשטאַנד־באַוועגונג אין פּאוויאַק.

איצט האָט שוין דער גאַנצער פּלאַן באַקומען אַ גראַנדיעזן פאַרנעם. עס איז געווען פאָראויסגעזען, אַז די אוקראַינער וועלן איבעררייסן די

טעלעפאָן־פאַרבינדונג פון דער תפיסה מיט דער שטאָט. דאַן וועלן די אויפשטענדלער במשך פון עטלעכע מינוט ווערן באוואָפנט. אין דעם זעלבן מאָמענט וועלן פון דער אויסערלעכער זייט אָנקומען די פוילישע אונטערערדישע קעמפער. נאָך דעם ליקווידירן די נישט גרויסע תפיסה־וואַך וואָלטן אַלע ארעסטירטע באַפרייט געוואָרן און ארויסגעפירט פון געטאָ־שטח. עס איז אַפילו געווען פאָראויסגעזען, אַז נאָך דעם ארויספירן די ארעסטירטע וועט דער הויפּט בנין פון פּאַוויאַק אויפגעריסן ווערן.

דער פּלאַן איז שוין געווען צוגעגרייט און גוטמאַן איז געווען זיין נשמה. איצט האָט ער געהאַט פולע הענט מיט ארבעט. אַליין האָט ער געמוזט טראַכטן וועגן יעדער קלייניקייט. אַליין האָט ער אַלץ געמוזט צוגרייטן און אויף אַלעמען אכטונג געבן.

צוליב פאָרזיכטיקייטס טעמים, בכדי אויף יעדן פאַל צו האָבן א מעגלעכקייט פאַר א צוריקטריט, האָט מען באַשלאָסן דורכצוגראָבן אַן אונטערערדישן קאָרידאָר פון די קעלערן פון וואַרשטאַטן־בנין צו די גרויסע קאַנאַלן אונטערן געטאָ־שטח. אין פרילינג 1944 איז שוין די ארבעט ביים גראָבן דעם קאָרידאָר געווען אין פולן גאַנג.

ווער עס האָט א באַגריף פון קאָנספּיראַטיווער ארבעט, דער איז אימשטאַנד זיך פאָרצושטעלן, מיט וואָס פאַרא שוועריקייטן עס איז פאַרבונדן געווען די ארבעט ביים גראָבן דעם קאָרידאָר. אין תפיסה, ווו מען איז שטענדיק געווען באַוואַכט דורך דייטשע רוצחים, ווו צוליב א מינדעסטער אומפאָרזיכטיקייט, אָדער סתם דורך א צופאַל, האָט געקאָנט לייכט פאַרראַטן ווערן די גאַנצע זאַך, האָט געמוזט ווערן געפירט די שווערע ארבעט פון גראָבן דעם קאָרידאָר, פון ארויסטראָגן און ערגעצוווּ גוט באַהאַלטן די אויסגעגראָבענע ערד. אַלץ האָט געמוזט געמאַכט ווערן פּרעציז און פּינקטלעך, כדי נישט צו ציען אויף זיך קיין חשד מצד די דייטשן און אויך מצד די איבריקע ארעסטירטע, פאַר וועלכע דער גאַנצער סוד איז נאָך נישט אַנטפּלעקט געוואָרן.

טראָץ די דאָזיקע גרויסע שוועריקייטן, האָבן טעגלעך עטלעכע חברים במשך פון צוויי ביז דריי שעה געאַרבעט אין קעלער ביים גראָבן דעם קאָרידאָר. די ארבעט האָט געמאַכט גרויסע פאָרשריטן, אָבער ביז צום טאָג,

ווען איך האָב פאַרלאָזט די תפיסה, איז דער קאָרידאָר נאָך נישט געווען פאַרענדיקט.

דער גראַנדיעזער פּלאַן פון אויפשטאַנד איז געווען גוט צוגעגרייט און ער האָט געהאַט די בעסטע אויסזיכטן פאַר א דערפאָלג. דער טערמין פון אויפשטאַנד איז באַשטימט געוואָרן אין הסכם מיט דער א. ק.־פירער־שאַפט (פּוילישער מיליטערישער אונטערגרונט) אין ווארשע. עס האָט זיך געדאַרפט אָנהייבן אין איינעם א סוף יולי־טאָג פארנאַכט, נאָך זון אונטער־גאַנג און פארן דערשיינען פון די ערשטע שטערן אין הימל. די גרופּע פּוילישע קעמפערס, וואָס האָבן געדאַרפט פון דער שטאָט קומען מיט הילף, איז שוין אויך געווען באַשטימט. גוטמאַן מיט זיינע פריינט האָבן שוין געהאַט פאַרענדיקט די לעצטע צוגרייטונגען. אַלץ איז שוין געווען פאַרטיק, מען איז כלומרשט רואיק געזעסן. מען האָט געוואַרט אויפן אַנטשיידנדיקן אָוונט.

אין סאַמע לעצטן מאָמענט האָט אָבער די פירערשאַפט פון דער א. ק. אָפּגערופן דעם פאַוויאַקער אויפשטאַנד. ביז היינט איז מיר נישט געלונגען צו דערוויסן זיך וועגן די סיבות פון אָפּרופן דעם אויפשטאַנד. איך ווייס בלויז, אז דער דאָזיקער שריט האָט גורם געווען צו ממש קאַטאַסטראָפאַלע פאָלגן, פאַר וועלכע עס טראָגט נישט די שולד קיינער פון די פאַוויאַקער אויפשטאַנדס־טוער און אויך נישט גוטמאַן גופא.

דאָס אָפּרופן דעם אויפשטאַנד האָט אין תפיסה ארויסגערופן א געוואַלדיקע מהומה. אין דער גיך האָט מען אומעטום געגעבן צו וויסן וועגן נייעם באַפעל. די דריטע אָפּטיילונג, וואָס האָט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאָק פון לינקן פליגל פון תפיסה הויפּט בנין, איז גראד דעמאָלט געווען אָפּגעשניטן פון די איבריקע תפיסה אָפּטיילונגען. דער באַפעל וועגן אָפּ־שטעלן די אקציע איז אהין נישט דערגאַנגען און די דאָזיקע אָפּטיילונג, וואָס האָט געציילט איבער צוויי הונדערט פּוילישע ארעסטירטע, האָט צו דער באַשטימטער שעה צוזאַמען מיט די צוויי אוקראַינישע וואַכמייסטערס אָנגעהויבן דעם קאַמף.

עס האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי. דערנאָך האָבן די באַוואָפנטע ארעסטירטע מיט גראַנאַטן אויפגעריסן די אייזערנע קראַטע־טיר פון זייער

אָפּטיילונג. זיי זענען ארויס אויפן הויף. זיי האָבן אַלץ דורכגעפירט אין הסכם מיטן פּלאַן, מיט די פריערדיקע באַפעלן.

דער פּאַוויאַק האָט אויפגעציטערט פון דער שיסעריי און אויפרייסן. ער האָט אויפגעהערט צו זיין דער שטילער און פאַלגזאַמער אָביעקט פון אכזריות און פּיין. ער איז אויסגעבראָכן אין קאַמף, אין א מרידה. די דייטשן האָבן זיך פארבאַריקאַדירט אין זייער וואַך־שטוב. פון דאָרט האָבן זיי באַשאָסן די אויפשטענדלער.

אָבער פון סאַמע אָנהייב איז קלאָר געווען, אַז דער דאָזיקער אָפּגע־ריסענער אויפשטאַנד קאָן זיך נישט איינגעבן. די עיקרדיקע זאַך איז דאָך נישט געטון געוואָרן. די טעלעפאָן־פאַרבינדונג פון דער תפיסה מיט דער געשטאַפּאָ איז נישט געווען איבערגעריסן. א דייטש האָט תיכּף סיגנאַליזירט אין געשטאַפּאָ. מיט צען מינוט שפּעטער זענען שוין אָנגעקומען אויטאָמאַ־בילן מיט זשאַנדאַרן. די אויפשטענדלער זענען געווען פאַרלוירן. טראָץ דעם האָבן זיי א גאַנצע נאַכט זיך העלדיש פאַרטיידיקט, הגם ביים אָנהייב האָבן זיי געזען, אַז זיי זענען פאַראייניזאַמט. זיי האָבן אָבער אויך געוווּסט; אַז עס איז שוין נישטאָ פאַר זיי קיין וועג צוריק. זיי האָבן אַלזאָ געוואָלט טייער פאַרקויפן זייער לעבן. די דייטשן האָבן טאַקע אין יענער נאַכט געליטן גרויסע פאַרלוסטן, אָבער צומאָרגנס זענען זיי פאַרטיק געווען מיטן אויפשטאַנד.

בעת דער מהומה, ווען מען האָט געזען, אַז די זאַך איז א פאַרלוי־רענע, האָט גוטמאַן באַפוילן, אַז ווער עס קאָן, זאָל זיך ראַטעווען אין קאָרידאָר. א גרופּע יידן, וואָס זענען גראָד נאָענט געווען פון קעלער פון וואַרשטאַטן־בנין, האָבן אָנגעהויבן צו שפּרינגען אין לאָך אריין. באַלד האָבן זיך אָבער די דייטשן געכאַפּט, אַז אין קעלער איז באַהאַלטן עפּעס א סוד. זיי זענען נאָכגעלאָפן די יידן און אנטדעקט דעם קאָרידאָר. דער וועג פאַר די ווייטערע פּליטים איז שוין געווען אָפּגעשניטענער.

בסך הכל האָבן זיך איבערן קאָרידאָר געראַטעוועט זעכצן יידן. גוטמאַן איז געווען צווישן זיי.

* * *

במשך פון עטלעכע טעג האָבן די זעכצן פּליטים געבלאָנדזשעט אין

די ווארשעווער קאנאלן. קיין עסן האָבן זיי מיט זיך נישט געהאט, די קליי־דער זייערע האָבן זיך צעריסן, די שיך צעווייקט אין דער עפּושדיקער נאסקייט פון די קאנאלן. אָפט האָבן זיי אין דער דאָזיקער ברודיקייט געמוזט קריכן אויף אלע פיר, ווייל אין א סך ערטער זענען די קאנאל־רערן געווען נידריקע און מען האָט אפילו איינגעבויגענערהייט נישט געקענט דאָרט שטיין. די פּליטים האָבן שוין געפילט דאָס דערנענטערן זיך פון טויט.

— כאָטש נישט צו שטארבן אין דעם דאָזיקן עפּוש — האָט איינער געזאָגט צום צווייטן. און דאן האָבן זיי באשלאָסן אויף יעדן פאל ביינאכט ארויסצוקריכן פון קאנאל.

ווען זיי זענען ארויסגעקראָכן פון קאנאל־לאָך, האָט זיך פאר זייערע אויגן פון א מרחק אנטפּלעקט א בילד פון פלאמען. עס האָבן זיך געהערט שטארקע שיסערייען. ווארשע האָט זיך געטרייסלט.

די פּליטים זענען געווען אין צענטרום פון דער שטאָט. זיי האָבן זיך דערוווּסט, אז אין שטאָט האָט אויפגעפלאקערט דער פּוילישער אויפ־שטאנד. פאר פרייד האָבן זיי אָנגעהויבן צו טאנצן אין גאס. זיי האָבן פארגעסן וועגן דעם אָקאָרשט דורכגעמאכטן גרויליקן וועג, וועגן הונגער, וועגן זייערע שטינקענדיקע צעריסענע מלבושים. מען האָט זיך געוואָרפן צו זוכן געווער. צעוואָרפענע דייטשע ביקסן און אויטאָמאטן זענען געלעגן אין גאס. ווער עס האָט געקאָנט וואָס געפונען, האָט זיך באוואָפנט. מען האָט זיך געלאָזט גיין זוכן די אויפשטענדלער. די פּליטים זענען ארומגע־כאפּט געוואָרן פון א הייסן באגער צו קעמפן.

חברים, וואָס האָבן מיר שפּעטער איבערגעגעבן גריסן פון גוטמאנען, האָבן דערציילט, אז דער שטאמלדיקער קאמאשנמאכער האָט אויף אן אמת געגומען נקמה איבערן שונא. בייטאָג און ביינאכט איז ער געשטאנען אין די ערשטע רייען אויף די באריקאדן. אליין נישט געוווּסט פון קיין רו, האָט ער זיך ממש ווי א קינד געפרייט צוליב יעדן דייטש, וועלכן ער האָט אליין דערשאָסן. זיינע חברים, די פּאוויאק־פּליטים, האָט ער נישט געלאָזט זיך אָפּרוען.

— איר האָט איצט די אויסגעחלומטע געלעגנהייט צו נעמען נקמה.

איילט זיך צו: מען מוז דעם שונא אָפּדאַנקען פאַרן טויט פון אונדזערע משפחות, פון אונדזערע קינדער.

און די פּליטים האָבן געפאָלגט גוטמאַנען. זיי זענען געגאַנגען זוכן נקמה.

גוטמאַן איז געפאַלן אין די ערשטע טעג פון וואַרשעווער אויפשטאַנד, אין די ערשטע טעג פון אויגוסט 1944. איינער אַליין האָט ער זיך מיט א בינטל גראַנאַטן געוואָרפן קעגן א דייטשן טאַנק. ער האָט אויפגעריסן דעם דאָזיקן טאַנק, אָבער אַליין איז ער שוין נישט מער צוריקגעקומען. אונטער דעם ברענענדיקן טאַנק איז ער געפאַלן מיט א טויט פון א גבור.

ווער איז ער געווען?

— גיט מיר א שטיקל פּאַפּיראָס — האָב איך פּלוצלינג הינטער זיך דערהערט א יונגע שטימע.

איך האָב זיך גיך אַוועקגעדרייט פון מיין דעזינפעקציע קעסל, וועלכן איך האָב געהאַלטן אין צומאַכן, און איך האָב פאַר זיך דערזען א נאַקעט ייִנגל פון א יאָר אכצן.

— ווי אַזוי קומסטו אהער? — האָב איך אים געפרעגט. — אז א דייטש וועט דיך דאָ דערזען דורכן פענצטער, קאָנסטו שלעכט אָפּשניידן.

— איך האָב נישט קיין מורא —האָט ער א מאַך געטון מיט דער האַנט— איך בין פון דער גרופּע, וואָס איז צוריקגעקומען פון פאַרהער. מיר גלוסט זיך שטאַרק צו רייכערן. אויף א רגע בין איך אַרויסגעלאָפן פון אונטערן טוש און מיך אהער אַריינגעגנבעט. איר זענט מיר געפעלן און איך בין זיכער, אז איר וועט מיר געבן א שטיקעלע פּאַפּיראָס.

אַזוי האָט ער קינדעריש צו מיר גערעדט און איך האָב אים אָנגע־קוקט און געטראַכט:

— טאַקע א קינד נאָך. וואָס טוט ער דאָ. אויף א פאַרהער איז ער אויך געווען. אינטערעסאַנט.

איך בין שוין דעמאָלט געווען א געניטער פאַכמאַן אין אַלע תפיסה ענינים. איך האָב געוווּסט, אז שטייענדיק דאָ נעבן מיר א נאַקעטער, איז דאָס ייִנגל אין א סכנה. די פענצטער פון מיין דעזינפעקציע קאַמער זענען

ארויסגעגאנגען פּונקט אויפן תפיסה־הויף. אונטער מיינע פענצטער האָבן אומאויפהערלעך געשפּרייזט געשטאַפּאָוועצעס און אוקראַינער. דאָס ייִנגל טאָר נישט שטיין לעבן מיר, ער טאָר מיט מיר נישט רעדן. הכלל עס פעלט מיר נאָר דאָס, אז מען זאָל אים דאָ דערזען.

איך האָב אים געהייסן תיכף אומצוקערן זיך אונטערן טוש און האָב אים צוגעזאָגט ארויסצוברענגען א פּאַפּיראָס.

געוועזן איז א געזעץ אין תפיסה, אז יעדן טאָג, ווען ארעסטירטע האָבן זיך אומגעקערט פון פאַרהער, וועלכער איז פאָרגעקומען אין געשטאַ־פּאָ, האָט מען זיי קודם געפירט אין באָד. דער זין דערפון איז געווען דער, אז זייענדיק מחוץ פון דער תפיסה, באגעגענען זיי זיך מיט פאַרשידענע מענטשן און עס קאָן פּאַרקומען, אז זיי זאָלן זיך אָנשטעקן מיט לייז. אלזאָ צוריקקומענדיק אין תפיסה האָבן די ארעסטירטע געמוזט דורכמאכן א באָד מיט א פולער דעזינפעקציע פון זייער אָנגעטועכץ, פּונקט אזוי, ווי זיי וואָלטן איצט פריש אָנגעקומען אין תפיסה.

אזוי ארום האָבן מיר, די בעדער, תמיד געהאט די קאָנטראָל איבער די ארעסטירטע, וואָס זענען דורכגעגאנגען איינע פון די שווערסטע גזירות — דעם פאַרהער. פון פאַרהער פלעגן זיך די ארעסטירטע אומקערן אין פאַרשידנאַרטיקע צושטאנדן. נאָר יחידים איז געלונגען דורכצוקומען דעם פאַרהער אָן א מכשול. דאָס רוב אָבער האָבן זיך פון פאַרהער אומ־געקערט אָדער פיזיש צעממיטשטע, אָדער פּסיכיש דערשלאָגענע. מיר, די בעדער, זענען געווען די ערשטע מיטארעסטירטע, מיט וועלכע זיי האָבן געקאָנט זיך רואיק דורכשמועסן. האָבן זיי זיך טאקע פאַר אונדז אויסגע־רעדט זייערע פאַרביטערטע הערצער. אָפט ביי אונדז געפרעגט עצות, צי דאָס אָדער יענץ האָבן זיי ריכטיק געענטפערט. צי עס קאָן זיי דער דאָזי־קער ענטפער, חלילה, נישט ברענגען קיין שאָדן, צי האָבן זיי מיט אן אומפאָרזיכטיקן ענטפער נישט פאַרשיט פריינט וכדומה.

זייערע ענטפערס זענען שוין געווען געשעענע פאקטן. דאָס וואָס זיי האָבן געזאָגט, איז שוין געווען פאַרפאַלן. אונדזער עצה האָט שוין סיי ווי נישט געקאָנט האָבן קיין באדייטונג. האָבן מיר שטענדיק אין אזעלכע פאַלן געפירט א טאקטיק פון בארואיקן. נישט שיטן קיין זאַלץ אויף די וווּנדן, אויסרעדן און דערמוטיקן. דאָס איז געווען איינע פון די סאָציאַלע

ארבעטן, וועלכע מיר, די זעקס יידישע בעדער, האָבן אויסגעפירט אין דער תפיסה און א דאַנק וועלכער מיר זענען געווען שטארק באַליבט צווישן די פּוילישע ארעסטירטע.

און איצט צוריק צום יינגל. ער איז צוריקגעגאנגען אונטערן טוש און א ווייַלע שפּעטער בין איך אהין אריינגעקומען. צוליב פאָרזיכטיקייט האָב איך מיך גוט ארומגעקוקט, צי עס איז נישטאָ דאָרט עמעץ פון די כלבים. פאר אונדזער אוקראַינער האָבן מיר נישט געהאט קיין מורא. ער האָט אונדז נישט געקוקט אין די הענט, נאָר פון אונדז געפאָדערט, אז מיר זאָלן אַליץ טון מיט קאָפּ, כדי עס זאָל אַמאָל דערפון נישט ארויס קיין צרה.

ווען איך האָב מיך פארזיכערט אין דעם, אז עס איז נישטאָ קיין אומגעוווּנטשענער גאסט, האָב איך יעדן פון די זיך באָדנדיקע געגעבן א שטיקל פּאפּיראָס. איך האָב געמוזט זיין שפּאָרזאם, ווייַל א סך פּאפּיראָסן האָב איך אַליין נישט געהאט און סוף כל סוף האָט דאָס, וואָס איך האָב געהאט, געמוזט נאָך קלעקן פאר אנדערע געסט און טאקע פאר מיר גופא.

דעם יינגל האָב איך געגעבן זיין שטיקל פּאפּיראָס. ער האָט מיר הארציק געדאנקט און בשעת מעשה האָט ער באמערקט, אז איך דערמאן אים עמעצן פון זיינע זייער נאָענטע מענטשן. איך האָב געפרעגט, ווי אזוי ער הייסט.

— שיין — האָט ער געענטפערט.

— שיין — האָב איך אים אָנגעקוקט — א דייטשער נאָמען.

— איך בין א דייטש —האָט ער צוגעשטימט— איך זיץ אין דער דייטשער קאמער אויף דער דריטער אָפּטיילונג.

הערנדיק אזא מעשה, האָב איך חרטה באקומען אויפן גאנצן שמועס. מיט א דייטש האָבן צו טון?

נאָר דאָס יינגל האָט אויף מיר געקוקט מיט עפּעס א מאָדנעם בליק און איך האָב מיך פון אים נישט געקאָנט אוועקרייסן.

— פארוואָס זיצסטו? — האָב איך געפרעגט.

— זיי ווילן פון מיר עפּעס ארויסבאקומען, אָבער איך האָב פאר זיי נישט קיין מורא. זיי קענען אפילו נישט פארהערן.

איך בין געשטאנען א פארבליפטער. א יונגער שנעק, ער האלט זיך

פאַר א דייטש און וועגן די געשטאַפּאָוצעס, די סאַמע אכזריותדיקסטע תּלינים רעדט ער מיט ביטול. וואָס איז דאָס אזעלכעס?

מען האָט שוין געהאַלטן ביי ארויספירן די פאַרהערטע פון באָד. שיין האָט מיר צוגעווונקען א „זיי געזונט" און איז שנעל ארויס. איך בין נאָך א רגע געבליבן אויפן זעלבן אָרט און געטראַכט. דערנאָך האָב איך מיך אומגעקערט צו מיין ארבעט.

דעם צווייטן טאָג איז שיין ווידער געווען ביים פאַרהער. אריינקומענדיק אין באָד האָט ער זיך שטיל צו מיר דערנענטערט און דערציילט:

— זיי ווילן מיר נישט גלויבן, אז איך בין דערצויגן געוואָרן אין א קלויסטער אין יאַראָסלאַוו. דער רעפערענט (דער געשטאַפּאָוויעץ, וואָס האָט געפירט דעם פאַרהער) האָט מיר געזאָגט, אז זיי האָבן אָנגעפרעגט אין דעם קלויסטער, וואָס איך האָב אָנגעגעבן, אז איך בין דאָרט געווען ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה. אין קלויסטער —זאָגט ער— ווייסט מען נישט בכלל וועגן א שיין. האָב איך געענטפערט, אז זיי האָבן דאָרט מסתמא פאַרגעסן מיין נאָמען. איך האָב געשפּילט דעם נאַר און געבעטן, אז זיי זאָלן מיט מיר אהין פאָרן און אז איך וועל דאָרט זיין, וועלן מיך די גלחים באַשטימט דערקענען.

— וואָס האָט דיר דער רעפערענט געענטפערט?

— וואָס טראַכט איר דען? —האָט ער מיך אָנגעקוקט מיט זיין מאָדנעם שפּאָטישן שמייכל— וועלן זיי מיט מיר פאָרן קיין יאַראָסלאַוו? איך האָב בלויז פאַר זיי געוואָלט מאַכן דעם אָנשטעל, אז איך בין זיכער אין דעם, וואָס איך זאָג. זיי וועלן איצט נאָך א מאָל אָנפרעגן און איך וועל געווינען דריי חדשים צייט, ביז דער ענטפער וועט צוריקקומען. און דריי חדשים, הא, הא... זייער פיל צייט.

— שלאָגן זיי דיך נישט? — האָב איך ווייטער געפרעגט.

— איך בין דאָך א דייטש — האָט ער יעדעס וואָרט אויסגעצויגן אין דער ברייט און ווילינגעריש געלאַכט, ווי איינער זאָגט: די זאַך מיטן דייטש איז מיר געלונגען.

במשך פון יענעם טאָג האָב איך לאַנג נאָכגעטראַכט וועגן דעם יונגן שיין. עפּעס א סוד מוז שטעקן הינטער דעם דאָזיקן יינגל. שיין איז איצט טאָג נאָך טאָג געפאָרן צום פאַרהער און אלע מאָל האָט ער מיר איבער־

געגעבן א באריכט. עס האָט זיך ארויסגעפילט, אז ער קלעבט צו מיר, ווי צו אן אמתדיקן פריינט. איך מוז מיך מודה זיין, אז מיר איז דער קליינער שיין אויך שטארק געפאלן צום הארצן. א מאָל איז ער גלייך פון דער טיר צו מיר צוגעלאָפן.

— היינט האָבן זיי מיך געוואָלט איבערשרעקן. „הונט" האָט צו מיר געשריגן דער רעפערענט און מיר געדראָט מיטן רעוואָלווער. „פאר־וואָס האָסטו נישט קיין פאפירן? איך וועל דיך דאָ איצט דערשיסן". אז דו שרייסט, האָב איך געטראכט, איז א גוטער סימן. דער איינפאל מיט יאראָסלאוו האָט זיי פארפלאָנטערט. איצט פרוווט ער צו סטראַשען, כדי פון מיר ארויסצובאקומען ידיעות. איך האָב טאקע געמאכט דעם אָנשטעל, ווי איך וואָלט מיך טאקע שטארק געשראָקן פאר זיין רעוואָלווער. איך האָב געוויינט און געבעטן מיך ביי אים רחמים, ער זאָל מיך נישט שיסן, ווייל איך בין גאָרנישט שולדיק און בין א געטרייער דייטש. ער האָט אָפּגעלאָזט די מאשין, אָבער שרייען האָט ער נישט אויפגעהערט. „טאָ זאָג תיכף, וווּ זענען דיינע פאפירן". איך האָב אויך נישט אויפגעהערט צו וויינען און איך האָב אים דערציילט, אז איך האָב קיין מאָל נישט געהאט קיין שום פאפירן. ביז צו דער מלחמה —האָב איך געזאָגט— בין איך געווען ביי די גלחים. בשעת דער מלחמה האָבן די גלחים אונדז נישט געהאט וואָס צו געבן עסן, זענען מיר דערפאר —דאָס הייסט די עלטערע קינדער,— צע־לאָפן זיך. איך אליין בין געקומען קיין ווארשע. דאָ געדרייט זיך אין דער נאָענט פון וואָקזאל. געלעבט האָב איך פון פוצן שיך.

— דער רעפערענט האָט ווייטער געשריגן ווי א ווילדע חיה: פאר־וואָס האָסטו זיך געדרייט אין דער נאָענט פון דייטשן מיליטער? אז דו וועסט תיכף נישט זאָגן דעם אמת, באקומסטו די קויל.

— איך האָב שטארק געהונגערט און איך האָב געוווּסט, אז אונ־דזערע „טאפפערע סאָלדאטן" האָבן גוטע הערצער. זיי גיבן עסן אָרעמע דייטשע קינדער. דערפאר האָב איך מיך געדרייט אין דער נאָענט פון מיליטער. איך האָב טאקע פון די זעלנער באקומען עסן.

— און פארוואָס האָסטו דריי מאָל נאָכאנאנד איבערשריטן די גרענעצן פון רייך אהין און צוריק? — דעם רעפערענטס פנים איז פאר כעס געווען פארגאָסן מיט א רויטקייט.

— וואָס מיר גרענעצן, ווער מיר גרענעצן —האָב איך שוין גאַנץ רואיק געענטפערט— אַלץ איז אונדזער פאָטערלאַנד, אונדזער דייטשעס רייך. אומעטום זענען מיר די באַלעבאטים. גאַנץ אייראָפּע געהערט אונדז. פאַר אונדז דייטשן זענען נישט פאַראַן קיין גרענעצן.

— דער רעפערענט איז געבליבן געפּלעפט —האָט מיר שוין ווידער דערציילט— ער האָט מיך אָפּגעלאָזט. פאַר היינט האָט ער געהאַט גענוג. מאָרגן פאָר איך ווידער צום פאַרהער.

— אויב דו זאָגסט אים, אַז דו ביסט א דייטש —האָב איך געפרעגט שיינען— מוזטו דאָך מיט אים רעדן דייטש. ווי אזוי רעדסטו מיטן רעפע־רענט?

— איך רעד דייטש.

און שיין האָט תיכף מיט מיר אָנגעהויבן צו רעדן דייטש מיט א פיינעם בערלינער אקצענט. הערנדיק זיין דייטש, וואָלט איך געשווירן, אַז שיין איז א בערלינער יינגל. פּונקט אזוי האָט ער אויך גערעדט א גוטן פּויליש, פאַרצויגן לויטן קראָקאָווער נוסח. לויט זיין פּויליש רעדן, וואָלט קיינעם נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן, אַז שיין איז נישט קיין לודווינאָווער קינד.

— הכלל, האָב איך אים איבערגעריסן זיין דייטשן ווערטער־שטראָם — איך זע, אַז דו קענסט דייטש. לאָמיר אָבער שוין בעסער רעדן פּויליש. די דייטשע שפּראַך איז דאָך פאַר אונדז ביידע נישט זייער סימפּאַטיש.

— עס איז אָבער גוט, אַז מען קען אַלץ — האָט מיך דער יונגער שיין געלערנט. — און ווייסט איר, וואָס איך וועל אייך זאָגן. די געשטאַ־פּאָווצעס זענען נאַראָנים. מיך האָבן זיי געכאַפּט טאַקע ממש ביי דער ארבעט, ווי מען זאָגט, ביי דער האַנט. איצט קאָנען זיי פון מיר גאָרנישט ארויסבאַקומען און זיי האָבן נישט קיין שום באַווייז קעגן מיר. איך פאַר־זיכער אייך, אַז זיי האָבן נישט קיין שום באַגריף פון פירן אַן אויספאָר־שונג, פון פאַרהערן. גלויבט מיר, ווען איך וואָלט זיי פאַרהערט, וואָלט איך וועגן זיי מער געוווּסט, ווי זיי ווייסן וועגן מיר.

— שיין, ווער ביסטו? — האָב איך אים שטיל געפרעגט.

אָבער שיין איז שוין געווען ווייט פון מיר. צוזאַמען מיט זיין גרופּע איז ער ארויסגעגאַנגען פון באָד.

במשך פון די נאָענטסטע טעג איז שוין געפאָרן צום פארהער. מיר האָבן זיך טאָג־טעגלעך באגעגנט. אמאָל איז געקומען צו א שמועס וועגן מיר. שוין האָט מיך געפרעגט, פון וואנען איך בין. איך האָב אים געזאָגט דעם אמת, אז איך בין פון דראהאביטש, א שטאָט אין מזרח גאליציע.

— איך קען דראהאביטש — האָט שוין געזאָגט — איך קען אויך סטרי און די גאנצע געגנט פון דראהאביטשער אָבלאסט.

ווען ער האָט ארויסגעזאָגט די דאָזיקע צוויי ווערטער „דראָהאָביצקא אָבלאסט", האָט אין מיר עפּעס אויפגעציטערט. דאָס מוז זיין א רוס — איז מיר איינגעפאלן א געדאנק. ווייל ווער וועט זיך וועגן דער געגנט פון דראָהאָביטש אויסדריקן „אָבלאסט", אויב נישט א רוס? איצט האָט שוין איין געדאנק נאָכגעיאָגט דעם צווייטן. דער גאנצער ענין מיט שיינען איז מיר אויף אמאָל קלאָר געוואָרן. אָבער שיין האָט זיך שוין דעמאָלט פאר מיר נישט געהיטן. ער האָט מיר אליין דערציילט, וואָס ער האָט געטון אין מיינע היימישע געגנטן:

— איך בין דאָרט געווען אין די צייטן פון 1940 און 1941. אין אָנהויב בין איך געווען אין סטרי און פון סטרי האָט מען מיך אלס פּאַס־טוך אריבערגעוואָרפן קיין אונגארן.

— דו קענסט אונגאריש? — האָב איך אים איבערגעריסן.

— יאָ, סלאָוואקיש קען איך אויך. אין יאנואר 1941 בין איך ארי־בער קיין פּשעמישל. און פון דעמאָלט האָב איך שוין געארבעט אויף דער לינקער זייט פון סאַן, ביי די דייטשן. איך האָב געפירט די „ראזוויעדקע".

איך האָב געוואָלט זיין זיכער מיט דעם, צי שיין דערציילט מיר דעם אמת. איך האָב דעם געשפּרעך ארויפגעפירט אויף דער טעמע פון יענע שטעט, וועגן וועלכע ער האָט דערציילט. איך האָב אים פּאָרזיכטיק אויסגעפרעגט וועגן פארשידענע פּרטים, פּרטים, וואָס קאָנען באקאנט זיין נאָר איינעם, וואָס האָט דאָרט געלעבט. שיין האָט באמת געקענט יענע געגנטן. ער האָט מיר אפילו אָנגעהויבן אויסצורעכענען די נעמען פון די מענטשן, מיט וועלכע ער האָט מיטגעארבעט. דאָס זענען אלץ געווען נאטשאלניקעס פון דער נ. ק. וו. ד. נעמען, וועלכע מיר, די תושבים פון יענער געגנט, האָבן גוט געקענט.

פונעם לעצטן פארהער האָט זיך שוין אומגעקערט א צעשמייכלטער.

— היינט איז מיר געלונגען אריינצונארן זיי אין א טעמפן ווינקל. דער רעפערענט האָט ווידער געפּרוּווט די קונץ מיט שיסן. דערנאָך האָט ער גענומען א פאָטאָגראַפישן אפאראט. איך האָב תיכף פארשטאנען, וואָס ער וויל טון. ער וויל מיין פאָטאָגראפיע צעשיקן צו אלע דינסטשטעלן פון דער געשטאַפּאָ. פאר דעם האָב איך טאקע מורא, ווייל מיט א צייט צוריק בין איך אין דרעזדען אריינגעפאלן מיט דער גאנצער „סחורה". צוליב א נס איז מיר דעמאָלט געלונגען צו מאכן פּליטה, אָבער דער גאנ־צער קאָמפּראָמעטירנדיקער מאטעריאל איז געבליבן ביי זיי. דאָרט מוזן אויך זיין מיינע בילדער. אז די דרעזדענער געשטאַפּאָ וועט באקומען מיין בילד, איז מיין ענין שוין פארענדיקט. מיר איז איצט נישט געבליבן קיין אנדערער אויסוועג, ווי ווייטער צו שפּילן דעם שוטה. ווען דער רעפערענט האָט אָנגעהויבן צו דרייען דעם פאָטאָ־אפאראט, האָב איך געמאכט דעם אָנשטעל, אז איך הייב נישט אָן צו וויסן, וואָס דאָס איז און אז איך האָב כלומרשט מורא, אז זיי גרייטן זיך מיך צו שיסן. איך האָב אָנגעהויבן צו וויינען און צו בעטן זיך ביי זיי. די דייטשן האָבן נישט אויפגעהערט צו לאכן פון מיין טפּשות און איך האָב אויסגענוצט די לאגע. ווען ער האָט געצויגן דאָס צינגל פון אפאראט, האָב איך כלומרשט פאר שרעק געמאכט מיטן פּנים אזא גרימאסע, אז מיין אייגענע מאמע וואָלט מיך קיינמאָל נישט דערקענט.

שוין האָט מיר תיכף געוויזן, ווי אזוי ער האָט געמאכט די גרימאסע. זיין פּנים איז ארויס לעכערלעך אויסגעקרומט און איך האָב אויסגעבראָכן אין א הילכיקן געלעכטער.

שוין איז נישט געפאָרן מער צום פארהער. וועגן ווערן באפרייט האָט ער נישט געקאָנט חלומען. צו גרוים זענען געווען די חשדים קעגן אים, הגם קיין באווייזן האָט די געשטאַפּאָ נישט געהאט. שוין איז אָבער געווען צופרידן, אז זיין ענין וועט זיך איצט פארשלעפּן נאָך אויף חדשים און דערווייל דערנענטערט זיך שוין די באפרייאונג.

שיין איז שוין איצט געווען אן איינגעזעסענער פאוויאק־תושב. אזוי ווי ער איז געווען פארשריבן אלס דייטש, האָט ער געהאט דאָס רעכט צו געניסן פון פארשידענע פארלייכטערונגען, וועלכע זענען געווען דערלויבט בלויז פאר מיטגלידער פון דעם הערן־פאָלק, פון דער העכערער

ראסע. ווייל ביי די נאַציס זענען אַפילו אַרעסטירטע געווען איינגעטיילט אין פאַרשידענע קלאַסן.

שוין איז צוגעטיילט געוואָרן צו אַן אַרבעט. ער איז געוואָרן אַ קוכער אין דער קליינער תפיסה־קיך, וווּ מען האָט געקאָכט עסן בלויז פאַר די דייטשן און די אוקראַאינער. איצט האָב איך שוין געקאָנט זיך אומגעשטערט יעדן טאָג מיט אים באַגעגענען. די קוכערס האָבן געמוזט זיך יעדן טאָג באָדן און קומענדיק זיך באָדן, האָט מיר שוין מיטגעבראַכט פון די גוטע מאכלים, וואָס זיי האָבן דאָרט צוגעגרייט פאַר די דייטשע רוצחים.

אין די שפּעטע טעג פון חודש מאַי האָבן מיר זיך שוין געגרייט צו מאַכן פּליטה. אין טאָג פון אונדזער פּליטה האָב איך מיך געזעגנט מיט שיינען. שוין איז געווען גערירט, הערנדיק וועגן דעם עסק. ער האָט זיך אַזש צעוויינט, דאַן האָט ער זיך מיט מיר צעקושט און אָנגערופן זיך דאָסמאָל אין אַ פיינעם ליטווישן יידיש:

— אַ שאָד, וואָס איך קאָן מיט אייך נישט מיטגיין. איך וואָלט אייך אויף יענער זייט געקאָנט אַ סך העלפן. הכלל, האָט הצלחה און גייט מיט מזל. זייט פרייע מענטשן. מיר וועלן זיכער זיך נאָך באַגעגענען אין לעבן.

שוין האָט מיר נאָך געדריקט די האַנט, ווען זיינע חברים די קוכערס האָבן שוין געהאַלטן ביים אַרויסגיין פון באָד. ער איז זיי נאָכגעלאָפן און איך האָב אים נאָכגעקוקט און געטראַכט:

— ווער איז ער?

זינט יענער צייט האָב איך דעם יונגן שוין מער נישט באַגעגנט.

עולם־הבא פאַר צען ציגאַרעטן

אויסגעזוכט האָט ער זיך תמיד עפּעס אַ ווינקל, געשטאַנען דאָרט מיט אַ סידור אין דער האַנט, געפינקלט מיט די אויגן אויף רעכטס און לינקס, פונקט ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט, און ער האָט געדאַווענט. פון וואַנען דאָס דאָזיקע קליינע יידל, וואָס האָט געטראָגן דעם מאָדנעם נאָמען קאַנאַדעק, האָט געהאַט אין פּאָוויאַק אַ סידור, איז פאַר אַלעמען געווען

א סוד. נאָר קאַנאַרעק האָט א סך זאכן געקאָנט באוויזן, וואָס אן אנ־דערער וואָלט עס נישט געקאָנט. אלזאָ האָט זיך קיינער נישט געוווּנדערט. האָט קאַנאַרעק א סידור, זאָל ער אים האָבן.

אייגנטלעך איז דער דאָזיקער קאַנאַרעק נישט געווען קיין גאָר אינ־טערעסאנטע געשטאַלט. עס וואָלט זיך מסתמא נישט כדאי געווען מיט אים צו פארנעמען, ווען נישט דאָס, וואָס ער איז געווען דער אָביעקט פון חוזק, פון הייטערקייט, בפרט פאר אונדזערע יונגערע מיטארעסטירטע. און הייטערקייט, דאָרט אין פאוויאק, אין יענעם מלכות פון טרויער און צער, איז געווען א טייערע און זעלטענע זאך.

דער אָביעקט פון חוזק איז קאַנאַרעק נישט געווען צוליב דער פרומקייט זיינער. צווישן אונדזערע חברים זענען געווען עטלעכע צענדליגג פרומע יידן, וועלכע מען האָט שטארק אָנגעזעען, מיט וועלכע מיר האָבן אפילו געקאָנט שטאָלצירן. נאָר קאַנאַרעק איז געווען סתם א נישט דער־באַקענער מענטש און זיין משוגעת איז געווען פרומקייט. די באַדינגונגען אין א תפיסה דערמאָנען אָפט באַדינגונגען אין מיליטער. אן „אָפערמע״ (שלימזלניק) איז דער אָביעקט פון חוזק. קאַנאַרעק איז געווען די פאַ־וויאקער „אָפערמע״.

קאַנאַרעקן האָט דאָס חוזק מאכן פון אים שטארק פארדראָסן. ער האָט קעגן דעם אָנגעווענדט פארשידענע מיטלען. ער האָט געפּרוּווט רירן די הערצער פון די חוזק־מאכערס דורך דערציילן די געשיכטע פון זיינע איבערלעבענישן. ער האָט דערציילט א געשיכטע פון א גרויזאַמען וועג, וועלכער האָט אים מיט זיין צאָלרייכער משפחה געפירט פון זיין דאָרף אין דער שעדלעצער געגנט אין ווארשעווער געטאָ. דאן נאָך דער ליקווי־דאציע פון געטאָ, ווי ער האָט זיך אויסבאהאַלטן ערגעץ אין א קאנאל און ווי ער איז במשך פון וואכן איינער אליין א לעבעדיקער געלעגן צווישן צוואנציק מתים, צווישן וועלכע עס זענען אויך געווען זיינע נאָענטסטע משפּחה־מיטגלידער.

אָבער זיין דערציילונג האָט נישט געמאכט קיין באַזונדערן איינדרוק. איעלכע אָדער ענלעכע איבערלעבונגען האָט הינטער זיך געהאַט יעדער פון אונדז. איז מען דאך א ייד געווען אין יענע צייטן, כדי צו ליידן צער און פיין.

די חברה חוזק־מאכערס האָבן אמאָל אויסגעפונען, אז קאַנאַרעק האָט ליב א גנבהלע. ער האָט עפּעס אוועקגענומען ביי א חבר, מיט וועלכן ער איז געזעסן אין איין קאמער. נאָך דער מעשה האָט ער געמוזט אויס־שטיין ממש רדיפות מצד די יונגע חוזק־מאכערס, ביז מיר, די עלטערע, האָבן אים געמוזט נעמען אין שוץ און אָפּשטעלן די רדיפות.

* * *

מיר איז געלונגען צו געווינען קאנארעקס סימפּאַטיע. געשען איז עס צוליב א קליינער זאך. עס איז גראד געווען די צייט פון פּסח. קאנאַ־רעק האָט זיך איינגעעקשנט, אז ער וויל נישט עסן קיין חמץ. ער האָט אָפּגעשטעלט דאָס עסן פון דער זופּ. וועגן ברויט איז שוין נישט קיין רייד. עס איז געווען אן אמתדיקער הונגער שטרייק פאר די גאַנצע אכט פּסח־טעג.

מיר האָבן געפּרוּווט איבערצוצייגן אים, אז אין אזא צייט מעג ער עסן חמץ. בשעת די געטאָ־צייטן האָבן רבנים וועגן דעם ענין ארויסגעזאָגט זייער וואָרט. עס זענען אויך צווישן אונדז געווען באמת פרומע יידן און עס איז זיי אפילו נישט איינגעפאלן צו מאכן א וועזן פון דעם ענין.

אָבער קאַנאַרעק האָט זיך מיט זיין עם־הארצישער עקשנות געהאלטן ביי זיינעם. ער מוז דוקא אין פּאוויאַק האלטן פּסח.

— וואָס ווילסטו עסן? — האָט מיך אינטערעסירט.

— כ'וויל רויע קארטאָפלעס —האָט ער געענטפערט— כ'האָב מיר צוגעגרייט א ביסל שמאלץ, וועל איך אליין קאָכן די קארטאָפלעס און עסן מיט שמאלץ.

— וואָס פאר א שמאלץ האָסטו? — האָב איך ווייטער בודק געווען, ווייל איך האָב געוווּסט, אז אויב ער האָט שמאלץ, קאָן עס זיין נאָר חזיר־שמאלץ. קיין אנדער שמאלץ איז אין פּאוויאַק נישט געווען.

— וואָס מיר א חילוק, וואָס פארא שמאלץ —האָט ער געהאלטן— אבי נישט צו עסן חמץ.

איך האָב געלאכט און קאַנאַרעק האָט זיך געהאלטן ביי זיינעם. אזוי ווי איך האָב דאָך נישט געוואָלט אים לאָזן הונגערן, האָב איך יעדן טאָג געבראַכט אים פון דער קיך רויע קאַרטאָפלעס. די זאך איז נישט

געווען קיין פשוטע. איך האָב די דאָזיקע קארטאָפּלעס געמוזט שמוגלען און ווען א געשטאַפּאָוויעץ וואָלט מיך געכאַפּט ביים טראָגן די קארטאָפּלעס, וואָלט איך מיאוס אָפּגעשניטן.

ביי קאַנאַרעקן אָבער האָב איך שטארק נושא חן געווען.

— איר האָט זיך געקויפט עולם הבא. ערשטנס, ווייל איר דערהאַלט מיך ביים לעבן, און צווייטנס, ווייל אדאנק אייך האַלט א ייד פּסח.

באַלד האָט מיר קאַנאַרעק געשטעלט א פאָרשלאָג, וואָס האָט מיך גלייכצייטיק געמאַכט שטוינען און לאַכן.

— אזוי ווי איר האָט זיך געקויפט עולם הבא —האָט ער מיר פאָרגעשלאָגן— פארקויפט עס תיכף מיר. איך צאָל צען באַפּיראָסן.

אין ערשטן מאָמענט בין איך אריין אין כעס, אָבער דערנאָך האָב איך מיך בארעכנט, מיט וועמען איך האָב צו טון. איך האָב מיך צעלאַכט.

קאַנארעק האָט אָבער געפירט מסחרים מיט עולם הבא. ער פלעגט נישט רייכערן. די באַפּיראָסן, וואָס ער האָט פון ערגעץ באקומען, האָט ער באהאַלטן און געקויפט פאר זיי עולם הבא. חברה לצים האָבן אויסגע־נוצט קאַנאַרעקס משוגעת. ווער עס האָט געדאַרפט פּאַפּיראָסן, איז גע־גאַנגען צו קאַנאַרעקן און פארקויפט עולם הבא. קאַנארעק איז אָבער נישט געווען קיין לייכטזיניקער „סוחר". איידער ער האָט ביי איינעם געקויפט די סחורה, פלעגט ער זיך גוט אויספרעגן וועגן די מצוות פון פארקויפער.

קאַנאַרעק האָט נישט דערלעבט די שעה פון באפרייאונג. ער איז געפאַלן צווישן יענע פערציק, וועלכע די דייטשן האָבן דערמאָרדעט ערב דעם ווארשעווער אויפשטאַנד. אפשר קומט צונויף זיין נשמה היינט דער עולם הבא, וואָס ער האָט אָפּגעקויפט ביי א סך פון זיינע פאוויאקער מיט־ארעסטירטע?

קרופּניק, ווו ביסטו?

אונדזער טרויעריק לעבן איז פון צייט צו צייט געווען דורכגעוועבט מיט געשעענישן, וואָס האָבן ביי אונדז ארויסגערופן הייטערקייט. פון צייט צו צייט האָבן מיר אפילו איבערגעלעבט מאָמענטן, בעת וועלכע די

גרעסטע פּעסימיסטן האָבן זיך נישט געקאָנט איינהאַלטן פון א הארציקן געלעכטער. איינע אזא געשעעניש וויל איך דאָ באשרייבן.

דער ייד קרופּניק איז געווען דער שלאָסער־הידראַוליק פון פּאוויאַק. א יאָר איז ער שוין געזעסן אין תפיסה, ווו מען פלעגט אים רופן צו פאַר־שידענע ארבעטן ביים פאַרריכטן די וואַסערלייטונגען, קאַנאַליזאַציע, באָד, קיך און וועשעריי־אינסטאַלאַציעס. ער איז אָנגעגאַנגען פאַר א זייער גוטן פאַכמאַן און דעריבער האָבן אונדזערע באַלעבאַטים די געשטאַפּאָ־באַנדיטן פון אים שטאַרק געהאַלטן. קרופּניק האָט זיך גענומען אלס באַהעלפער א צווייטן ייד, דאָמב. דאָמב איז אָנגעגאַנגען פאַר א שלאָסער. אין דער אמתן איז ער געווען א „ליפּע", אן אינטעלעקטועלער.

ביידע, קרופּניק און דאָמב, האָבן געהאַט זייער א סך בשותּפותדיקע איינגנשאַפטן. פון דער זעלבער גרויס, גלייך איינגעבויגן, האָבן זיי געשפּאַנט מיט א שלעפּעריקן טריט דורכן הויף פון דער תפיסה. דער מייסטער קרופּניק פאָראויס און הינטער אים דער באַהעלפער דאָמב מיט א קעסטל אינסטרומענטן.

קרופּניק האָט געהאַט נאָך א גרויסע מעלה. ער איז געווען א גרויסער קענער פון די וואַרשעווער קאַנאַלן. מיר האָבן געוווּסט, אז ער קען זיך בעסער אויס אין די קאַנאַלן, ווי נישט איין וואַרשעווער אין די גאַסן פון זיין געבוירן שטאָט. דאָרט וואָלט ער קיינמאָל נישט פאַרבלאָנדזשעט געוואָרן. וועגן דער דאָזיקער קרופּניקס מעלה האָבן געוווּסט בלויז א טייל אַרעסטירטע. די דייטשן האָבן, פאַרשטייט זיך, גאָרנישט געוווּסט.

אונדזער פּלאַן פון אַנטלויפן, וועלכן מיר האָבן שוין זינט עטלעכע חדשים געהאַט אויסגעאַרבעט, האָט זיך געשטיצט דער עיקר אויף קרופּ־ניקן. מיר האָבן באַוויזן צו באַקומען א שטאָלענע שער איבערצושניידן די קראַטעס. קרופּניק אלס שלאָסער האָט געזאָלט זיין דער, וואָס וועט אין לעצטן מאָמענט אויספירן די ארבעט. דער פּלאַן האָט אויך פאָראויסגעזען, אז מיר וועלן אַנטלויפן דורך אן עפענונג אין קאַנאַל. דאָס וואָלט געווען דער זיכערסטער וועג, ווייל אין מאָמענט פון אריינבאַקומען זיך אין א קאַנאַל־עפענונג וואָלטן מיר געווען באַוואָרנט פאַר דעם דייטשן נאָכיאָגן. קרופּניק, דער איינציקער קענער פון קאַנאַלן, איז אונדז געווען אומבאַ־

דינגט נויטיק. דעריבער איז אונדזער גרופּע פון די בעדער, געשטאַנען מיט אים אין א נאָענטער פאַרבינדונג.

מיר זענען כּסדר גרייט געווען צו אַנטלויפן, נאָר איין קרופּניק האָט אָפּגעשלעפּט. ער איז געווען דער זייל פון אונדזער אקציע און מיר זענען געווען אָפּהענגיק פון זיינע קאַפּריזן. מיר האָבן זיך געמוזט אים אונטער־וואַרפן.

אין א געוויסן מאָמענט האָב איך מיך אָנגעשטויסן, פאַרוואָס קרופּניק שלעפּט אונדז אָפּ. לויט אונדזער פּלאַן האָבן אַן ערך צען מענטשן געדאַרפט אַנטלויפן דורכן פענצטער פון א צווייטן שטאָק. עס האָבן גע־מוזט ווערן איבערגעשניטן קראַטעס, מען האָט זיך געמוזט אַראָפּלאָזן מיט שטריק און סוף כּל סוף זענען צען מענטשן נישט קיין קליי‌ניקייט. קרופּניק האָט מיט רעכט געהאַלטן, אז אזא ויברח קען נישט האָבן קיין דערפאָלג. ער אַליין האָט פאַר זיך געהאָפט צו באַקומען א זיכערע מעג־לעכקייט צו אַנטלויפן. מיט א קלענערער גרופּע, אָן צו דאַרפן איבער־שניידן די קראַטעס. א מעגלעכקייט כּמעט אָן א ריזיקע.

קרופּניק און דאַמב זענען געווען קלוגע יידן, זיי האָבן געוווּסט, ווי אזוי זיך איינצואָרדענען. זיי האָבן באַוויזן ממש מיט קונצן צו שאַפן אזא געלעגנהייט, וועגן וועלכער אַנדערע האָבן אפילו נישט געקענט חלומען. אָט הערט א מעשה:

אין א זונטיקדיקן נאָכמיטאָג אין דער העלפט פון חודש אַפּריל 1944 איז עס פאָרגעקומען. אויף דער זעלבער נאַכט האָבן מיר, די בעדער, געהאַט באַשטימט דעם טערמין פון אויספירן אונדזער פּלאַן צוזאַמען מיט קרופּניקן און דאַמבן. אַלע אונדזערע כּלים, וועלכע מיר האָבן געהאַט צו־געגרייט צו דער פּליטה, זענען געווען באַהאַלטן אין באָד. עס איז געווען אָפּגערעדט, אז פאַרנאַכט וועלן מיר די כּלים ברענגען אין אונדזער קאַמער און ביינאַכט נעלם ווערן.

פּלוצלינג אַרום 5 נאָכמיטאָג איז אַרונטערגעקומען אונטערן באָד־פענצטער סטאַשעק קראַמאַזש, וואָס האָט געוווּסט וועגן אונדזער פּלאַן, און קורץ אונדז אַריינגעוואָרפן די עטלעכע ווערטער:

— ברענגט גאָרנישט היינט אין דער קאַמער! קרופּניק און דאַמב מאַכן פּליטה.

סטאשעק איז נעלם געוואָרן. ער האָט מורא געהאַט, אַז עמעץ פון די רוצחים זאָל אים נישט זען ביי אונדז.

אין ערשטן מאָמענט האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען דעם ענין. וואָס הייסט זיי מאַכן פּליטה? מיר דאַרפן דאָך גיין צוזאַמען. נאָר תיכּף איז אונדז קלאָר געוואָרן דער ענין. עס איז צו אונדז אַריינגעקומען דער נײַנצן־יעריקער דײַטשער וואַכמייסטער ראַבקע, אַ פאָלקס־דײַטש פון פּאָמערן, וואָס האָט בעסער גערעדט פּויליש ווי דײַטש. ראַבקע האָט פאַרלאַנגט, מיר זאָלן אים אויסבאָרגן די גומי־שטיוול, וועלכע מיר פּלעגן באַנוצן ביי דער אַרבעט אין וואַסער. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז עמעץ דאַרף גיין אַרבעטן אין קאַנאַל. איצט האָבן מיר ראַבקעס ידיעה פאַרבונדן מיט די עטלעכע אָפּגעריסענע ווערטער פון סטאַשעקן. מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען, אַז קרופּניק און דאָמב גייען אין קאַנאַל אַרבעטן און פון דאָרט וועלן זיי אַנטלויפן.

נאָך אַ 15 מינוט האָבן מיר שוין געזען, ווי זיי גייען פאַרביי דעם תפיסה־הויף מיט פאַמעלעכע געמאָסטענע טריט. זיי גייען אָנגעטון אין זייערע אַרבעטס־קורטקעס, די גומי־שטיוול אויף די פיס. קרופּניק פאָראויס, עטלעכע טריט הינטער אים דאָמב מיט זיין אייביקן קעסטל. איצט האָט ער נאָך אַ נאַפט־לאָמפּ. אין זייער שפּרייזן האָט זיך אַרויסגעפילט אַ דער־שלאָגנקייט. קיין וווּנדער נישט! מען האָט זיי דאָך איבערגעריסן, משטיינס־געזאָגט, די זונטיקדיקע רו און מען שיקט זיי צו אַ שמוציקער און ברודיקער אַרבעט.

זייגער זעקס האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס באָד און געגאַנגען אין קאַמער. די מכשירים האָבן מיר איבערגעלאָזט אין באַהעלטעניש. עס איז דאָך געווען פאָראויסצוזען, אַז די נאַכט וועט זיין אַ „געשטאַנק". עס קאָנען לייכט פאָרקומען רעוויזיעס און אויב מען וואָלט ביי אונדז געפונען אַזעלכע מכשירים, וואָלטן מיר געווען פאַרלוירן.

די פענצטער פון אונדזער קאַמער זענען אַרויסגעגאַנגען אויף וויענזשעננאַ גאַס. פון הינטער די קראַטעס האָבן מיר געזען, ווי ראַבקע, באַוואָפנט מיט אַן אויטאָמאַט, שפּאַצירט אַרום ביי דער עפענונג פון קאַנאַל. ער האָט זיך שוין אָנגעהויבן צו דענערווירן.

עס איז צוגעקומען דער אוקראַאינער בוקאָוויענקאָ און אים געפרעגט:

— ראַבקע, וואָס טוסטו דאָ?

— איך היט דאָ די שלאָסערס, וואָס זענען אראָפּגעגאנגען פאררירכטן דאָס ברונעמל.

— א ברונעמל? א שיין ברונעמל! קוק אראָפּ אין דעם דאָזיקן קאָרידאָר. דאָס איז א קאנאל. ווען זענען זיי אראָפּגעגאנגען אהין.

— א האלבע שעה אוודאי.

— הא, הא —צעלאכט זיך בוקאָוויענקאָ— זיי זענען שוין נישט ווייט פון מארשאלקאָווסקא. ראַבקע, דו וועסט זיי שוין נישט זען.

— וואָס זאָל איך איצט טון? — פרעגט ראבקע א פארצווייפלטער.

— מעגסט שוין מעלדן דעם צוגס־פירער.

ראבקע האָט זיך פארטראכט.

— איך וועל נאָך ווארטן א האלבע שעה, און שפּעטער וועל איך מעלדן.

בוקאָוויענקאָ האָט גראד געהערט צו יענע אוקראַינער, וואָס האָבן געהאט מער הארץ פאר די ארעסטירטע ווי פאר די דייטשן. געבנדיק א טראכט, אז נאָך א האלבער שעה וועלן די צוויי פּליטים זיין מיט עטלעכע הונדערט שריט ווייטער, האָט ער צוגעשטימט:

— יאָ, מעגסט נאָך ווארטן, און דערווייל רוף זיי, אפשר קומען זיי ארויס.

במשך פון א האלבער שעה האָט ראַבקע געהאלטן אין אריינשרייען אין קאנאל:

— קרופּניק, ווו ביסטו? קרופּניק, דו הורן־זון, קום ארויס. באלד איז שוין דער אפּעל.

אָבער אין קול ואין עונה. נאָך די שלאָסערס איז נישט געבליבן קיין זכר. ראַבקע האָט געמאָלדן דעם צוגס־פירער. עס האָט זיך אויפגע־הויבן א טומל. מען האָט געגומען זוכן. אָבער אלץ אומזיסט. אין א ווארשעווער קאנאל קאָן מען נישט געפינען קיין פּליטים אפילו ווען די זוכערס זענען דייטשע „איבערמענטשן".

נאָך א געוויסער צייט זענען ארויסגעשוווּמען פאָלגנדיקע פּרטים:

קרופּניק און דאָמב האָבן מיט שמאטעס פארשטאָפּט די אָפּגוסן פון די קלאָזעטן פון דער ווארשטאטן־געביידע. דער בנין האָט אָנגעהויבן

פאַרפּלייצט צו ווערן. מען האָט זיי גערופן פאַרריכטן, אָבער זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געקאָנט דערגיין די סיבות פון דער פאַרפּלייצונג. לסוף האָט קרופּניק אויסגעדריקט אַ מיינונג, אַז די סיבה מוז זיין אַ דעפעקט אין קאַנאַל אויף וויענזשעננאַ גאַס. אין פּאַכמעניש זין איז קרופּניקס „דיאַגנאָזע" לחלוטין נישט געווען קיין אויסגעהאַלטענע. וואָרום וואָס פאַר אַ שייכות האָט דער קאַנאַל אין גאַס צו די קלאָזעטן פון אַ בנין? נאָר אַזוי ווי דער צונג־פירער האָניש איז נישט געווען קיין מומחה אין ענינים פון קאַנאַליזאַציע, האָט ער פאַראָרדנט, אַז די שלאָסערס זאָלן גיין אין קאַנאַל. אַליין האָט ער זיי געגעבן גומי־שטיוול, אַ לאָמפּ, נאַפט און שוועבעלעך. אין אַזאַ מין אויסשטאַטונג זענען די שלאָסערס אַראָפּ אין קאַנאַל און פאַרגעסן צוריקצוקומען.

די דייטשן האָבן נישט געוווּסט, ווי אַזוי זיך אַרויסצודרייען פון דעם דאָזיקן פּלאָנטער און זיך נישט קאָמפּראָמעטירן. זיי האָבן געשיקט אַ מעלדונג אין געשטאַפּאָ, אַז צוויי יידישע שלאָסערס זענען געגאַנגען אַרבעטן אין קאַנאַל און זענען דאָרט דערטרונקען געוואָרן.

ביידע „דערטרונקענע" האָב איך אַ טאָג נאָך דער באַפרייאונג פון וואַרשע באַגעגנט אין פּראַגע געזונטע און שטאַרקע.

דער ריז פון נקמה *)

מיט פּילאַרן האָב איך מיך באַקענט, בעת איך בין געווען אַן אויטאָ־מאָביל מעכאַניקער אין די געשטאַפּאָ־גאַראַזשן און ער אַן עלעקטראָ־טעכניקער. נאָר דער אונטערשיד צווישן מיר און אים איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס איך האָב לגמרי נישט געהאַט קיין באַגריף וועגן דער אַרבעט ביי אויטאָמאָבילן, בעת ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט אין דער מלאכה, פאַרמאָגט גאָלדענע הענט און אַ גוטע טעכנישע אויסבילדונג.

*) דעם לעצטן גרוס פון פּילאַרן און די ידיעות וועגן דעם לעצטן קאַפּיטל פון זיין לעבן האָט מיר געבראַכט מיין פּאַוויאַקער פריינט סטאַשעק קראַמאַזש, וועלכער האָט מיטגעמאַכט די קאַמפן אין וואַרשע און אין טאָג פון דער קאַפּיטולאַציע פון פּוילישן אויפשטאַנד אַריבערגעשווומען די ווייסל און געקומען צו מיר אויף פּראַגע, וועלכע איז שוין דעמאָלט געווען באַפרייט פון די דייטשן.

פון יענער צייט געדענק איך אים אלס אפּגעלאָזטן מענטש, וואָס האָט געמאַכט ממש א פאַרצווייפלטן איינדרוק. אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט דאָס בילד פון זיין אויסגעדאַרטן פּנים, קיין מאָל נישט ראַזירט. בלויז א פּאָר ברילן אין טונקעלע רעמלעך האָבן אַרויסגעשטאַרט פון איבער דער איינגעבויגענער נאָז. זיין נאָענטסטער פריינט פרישמאַן האָט אים שטענדיק מכבד געווען מיט מוסר־רייד, הלמאי ער לייגט נישט קיין געוויכט אויף זיין אויסערלעכן אויסזען, ער ראַזירט זיך נישט, ער פּוצט זיך נישט די שיך. דייטשן האָבן פיינט געהאַט די אָפּגעלאָזנקייט. פרישמאַן האָט מורא געהאַט, אַז צוליב זיין אָפּגעלאָזנקייט קאָן פּילאַר האָבן נאָך בייצושטיין שווערע נסיונות. פּילאַר איז אָבער צו אַלעמען געווען גאַנץ גלייכגילטיק. ער האָט אויסגעהערט פרישמאַנס רייד, געטון א שמייכל און געפירט זיך פּונקט ווי פריער.

אין א געוויסן פרימאָרגן האָט פרישמאַן געמאַכט פּליטה. פּילאַר איז געבליבן, ער האָט נישט געוואָלט מיטגיין. עס האָט אים געפעלט גלויבן. ער האָט געשמייכלט, א מאַך געטון מיט דער האַנט:

— עס טויג צו גאָרנישט.

* * *

מיט חדשים שפּעטער, ווען די גאַנצע גרופּע פון די אויטאָמאָביל־זאַראַזשן איז געקומען אין פּאוויאַק, איז פּילאַר געזעסן מיט מיר אין א שכנותדיקער קאַמער. דעמאָלט האָב איך אָפּט באַמערקט, ווי ער זיצט אויף זיין געלעגער, וואָס האָט זיך געפונען אויף דעם סאַמע העכסטן שטאָק פון דער פּריטשע. א שטרויזאַק (בפרט ווען דאָס שטרוי איז שוין צוזאַ־מענגעפּרעסט), וואָס ליגט אויף ברעטער, איז אודאי א האַרטער געלעגער. אָבער איך בין שטאַרק מסופק, צי פּילאַר, זיצנדיק אַזוי מיט די אַראָפּגע־לאָזטע פיס אין די אָוונט־שעהן, נאָך א טאָג שווערער אַרבעט, האָט בכלל געטראַכט וועגן האַרטן געלעגער. געטראַכט האָט ער וועגן גאָר אַנדערע זאַכן.

אין יענער צייט האָבן פּילאַרן געמאַטערט די סאַמע קאָשמאַרדיקסטע געדאַנקען. עס האָבן זיך געהאַלטן אין איין אומקערן אין זיין זכרון די

שווידערלעכע בילדער פון נאָענטן עבר. אַט טראַכט ער וועגן פּאַטער, וואָס איז נאָך אין זומער 1942 געגאַנגען אויפן „אומשלאַג פּלאַץ". דער פּאַטער איז ארויסגעגאַנגען פון דער שטוב און איז שוין מער נישט צוריקגעקומען. פּילאַר איז דאַן געלאָפן צו פילע פון זיינע חברים, וואָס זענען געווען אין דער געטאָ־פּאָליציי. זיי האָבן אים אָנגעקוקט ווי א משוגענעם:

— וואָס פאַלט דיר איין? אַן אַלטן ייד ווילסטו ראַטעווען? אַזויפיל יונגע גייען אין די וואַגאָנען.

פּילאַר האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען. עס איז דאָך א טאַטע. זיין טאַטע. וואָס פאַרא חילוק, צי ער איז אַלט צי יונג.

דאָס איז געווען דעמאָלט א גאַנץ געוועגלעכע זאַך, א זאַך, וואָס האָט זיך געטראָפן צענדליקער טויזנטער יידן. מיט וואָס איז דאָ זיך פּייניקן די נשמה? דאָך אָבער אין א מאָמענט, ווען פּילאַר דערמאָנט זיך וועגן דער געשיכטע, פילט ער ארום זיך עפּעס א פּוסטקייט. מיט דער־שראָקענע אויגן קוקט זיך פּילאַר ארום און זיינע ליפּן רירן זיך אין עפּעס א נערוועזער באַוועגונג.

נאָר נאָך ערגער איז, ווען עס לעבט אויף אין זיין זכרון א געוויסער שפּעטער יוני־טאָג. דער טאָג איז גראַד געווען א שיינער, א זוניקער, א וואַרעמער. עס איז געווען ענגעצוואָ אויף אָקענטשע. פּילאַר איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און זיין טעכטערל (אז ער דערמאַנט זיך וועגן איר, פילט ער בפירוש, אז זיין הארץ קלאַפּט נישט, נאָר עס וויינט פּשוט) און מיט נאָך עטלעכע יידן געזעסן באהאַלטן ערגעץ אין א פינצטערן קעמערל. דאָס דאָזיקע קעמערל האָט די נידעריקע און דיקע מאַרק־זיצערין, וועלכע האָט זיי באהאַלטן, גערופן מיט אַן אויסגעפּיינערטן נאָמען „בונקער". פאַר אזא באהעלטעניש האָט מען געצאָלט זייער א סך געלט. עס האָט געהייסן „מיט עסן", הגם עס זענען געווען טעג, ווען מען האָט אפילו נישט באַקומען קיין שטיקל טרוקן ברויט פאַרן קינד.

שוין כמעט פינף חדשים זענען די יידן געזעסן אין דאָזיקן קעמערל, ביז אין יענעם יוני־טאָג האָט זיך פּלוצלינג פון דער דירה געלאָזט הערן עפּעס א נישט געוועגלעכע באַוועגונג. בלויז עטלעכע רגעס האָט געדויערט און די טיר פון קעמערל איז אויפגעריסן געוואָרן. אין דער טיר עפענונג האָבן זיך באוויזן לופעס פון אויטאָמאַטן. א געשריי אויף דייטש:

— אַלע אַרויס!

פון דעם, וואָס עס איז פּאַרגעקומען ווייטער, האָט פּילאַר אין זכרון בלויז עפּעס אַ כאַאָס. אויף שוכא האָט מען זיי געפּייניקט במשך פון עטלעכע טעג. די געשטאַפּאָווצעס האָבן זיך געוואָלט דערוויסן, וווּ עס זיצן נאָך באַהאַלטענע יידן. במשך די נעכט איז פּילאַר מיט זיין משפּחה געזעסן אין די „טראַמוווייען", וואָס געפינען זיך אין קעלער פון געשטאַפּאָ־בנין. ווען זיי וואָלטן געקאָנט לכל הפּחות זיצן צוזאַמען, וואָלט נאָך געווען אַ האַלבע צרה. אָבער אפילו דאָס האָט מען זיי נישט דערלויבט. פּילאַר האָט פאַרבראַכט די נעכט אין איין קאַמער און זיין פרוי און קינד אין אַ צווייטער קאַמער אויפן צווייטן עק פון לאַנגן קאָרידאָר.

ערשט דעם פערטן טאָג, ווען מען האָט זיי נאָכאַמאָל אַרויפגעפירט אין געשטאַפּאָ־ביוראָ, האָט פּילאַר געזען פאַר זיך בראַנדן בעצמו. פּילאַר האָט געדענקט בראַנדן נאָך פון יענע צייטן, ווען ער האָט געוואָרפן אַ פּחד אויף יידן פאַרנדיק אין אַן אויטאָ אָדער אַ ריקשע איבער די גאַסן פון וואַרשעווער געטאָ. ווען פּילאַר האָט דערזען פאַר זיך בראַנדן, האָט ער נישט ווילנדיק אָנגעהויבן צו ציטערן. אַ געדאַנק ווי אַ בליץ האָט אים דורכגעשטאָכן דעם מוח: דאָ ענדיקט זיך זיין לעבן. איצט האָט ער באמת אָנגעהויבן צו ציטערן וועגן גורל פון זיין טעכטערל, וואָס איז אַ שטילע און אַ בלאַסע אין איר דערשראָקנקייט געשטאַנען נעבן דער מוטער.

בראַנד איז אָבער געווען זייער גוטמוטיק און האַרציק. ער האָט פּילאַרן געפרעגט וועגן זיין באַרוף. פּילאַר האָט געענטפערט, אַז ער איז אַן אינזשיניער־עלעקטריקער. אַ צעשמייכלטער האָט אים בראַנד געגעבן אַ פּאַפּיראָס, געקלאַפּט אים איבער דער פּלייצע און געזאָגט:

— איר האָט נישט וואָס מורא צו האָבן. איר וועט בלייבן לעבן.

דערנאָך האָט מען זיי אוועקגעפירט אין פּאַוויאַק. פּילאַר האָט געקוקט, ווי מען פירט ערגעץ אוועק זיין משפּחה. אים אַליין האָט מען אַריינגעפירט אין תּפיסה־קעלער. אין לאַנגן קאָרידאָר האָט אים אַן אוקראַינישער וואַכמייסטער אוועקגענומען אַלץ, וואָס ער האָט ביי זיך געהאַט, ער האָט אים אפילו אַראָפּגעשלעפּט דעם מאַנטל און דאָס רעקל. לסוף האָט פּילאַרן דער אוקראַינער אַריינגעשטופּט אין אַ קאַמער, וווּ עס זענען שוין געזעסן עטלעכע יידן.

זינט יענעם מאָמענט האָט שוין פּילאַר נישט געזען מער זיין ווייב און קינד. נאָך עטלעכע טעג האָט מען אים אַרויסגענומען פון דער טויטן־קאַמער און אַריינגעפירט אין דער פּערטער אָפּטיילונג צווישן די יידישע פּאַכלייט, וואָס זענען געווען באַשטימט פאַר אַרבעט. פון דער פערטער אָפּטיילונג איז פּילאַר צוגעטיילט געוואָרן אין לאַגער אויף גענשע־גאַס צו דער גרופּע פון די יידישע אויטאָמאָביל־אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט אין די געשטאַפּאָ־גאַראַזשן. צוזאַמען מיט דער דאָזיקער גרופּע איז ער יעדן טאָג אינדערפרי געגאַנגען צו דער אַרבעט און ביינאַכט איז ער אין דער גענשער תּפיסה געלעגן אויף דער האַרטער ערד און מיליאָנען, אָבער ממש מיליאָנען וואַנצן האָבן פון אים געצאַפּט דאָס בלוט. מיט דער זעלבער גרופּע פון אויטאָמאָביל־מעכאַניקער האָט זיך שפּעטער פּילאַר אומגעקערט אין פּאַוויאַק. דאָס איז געווען דעמאָלט, ווען די דייטשע רוצחים האָבן נאָך מער פאַרשאַרפט זייער באַציאונג צו דער קליינער צאָל ביים לעבן איבערגעלאָזענע וואַרשעווער יידן, ווען נאָר דער פּאַוויאַק האָט נאָך פאַר זיי געקאָנט זיין אַ „היים״.

פּילאַר האָט אין זיין מלאכה געהערט צו די סאַמע בעסטע פּאַכלייט. ביי דער אַרבעט האָט ער באַוויזן צו מאַכן אָפּקילן אַלע ליידנשאַפטן פון זיין צעוויטיקטער נשמה. ביי דער אַרבעט פלעגט ער פאַרגעסן וועגן די צרות און יסורים.

אָבער אין די אָוונטן האָט זיך מיט אַ טאָפּלטען כּוח אומגעקערט דער קאָשמאַר פון זיינע איבערלעבענישן. ווייל פּילאַר האָט שוין איצט געלעבט בלויז מיט דער פאַרגאַנגענהייט. און פּילאַר האָט געליטן גרויסע יסורים. ער האָט געוווּסט, אַז זיין פרוי און קינד לעבן נישט. ער האָט אפילו איין מאָל מיט אַ מאָדנער קאַלטבלוטיקייט באַוויזן אויסצורעכענען, אַז גראַד אין יענעם מאָמענט, ווען מען האָט אים געפירט פון פּאַוויאַקער קעלער צו דער פערטער אָפּטיילונג, האָבן די מערדערישע קוילן איבער־געשניטן די לעבנס פון זיין פרוי און קינד. פונדעסטוועגן האָט פּילאַר נישט געוואָלט גלויבן אין דער דאָזיקער זאַך. צו גרויזאַם איז געווען דער אמת און צו שוואַך האָט ער זיך געפילט אין זיין אָנבליק.

אין געוויסע מאָמענטן, ווען דער כּוח פון גייסט האָט אין אים מנצח געווען די שוואַכקייטן פון דער נאַטור, האָט זיך אין אים געוועקט

א געפיל פון פארדרוס קענן זיך אליין צוליב דעם דאָזיקן אָפּטרייסלען זיך פון קוקן דעם אמת אין די אויגן. דאָס דאָזיקע אָפּטרייסלען זיך האָט ער דעמאָלט באטראכט אלס א שפּלדיקע שוואכקייט און אפשר גאָר אלס באַווייז פון זיין שטארק אנטוויקלטן עגאָאיזם.

— ווייל צי איז דאָס געהערט געוואָרן —האָט ער זיך מיט זיך אליין געקריגט— אז איך זאָל לעבן און וואָס ערגער, אז איך זאָל מיך מיט אלע כוחות ממש קלאמערן אין לעבן, ווען זיי זענען שוין ביז צום סאמע סוף דורכגעגאנגען דעם וועג צום טויט.

פילארן האָט געפייניקט נאָך א צווייטער פאָרוואורף. דער דאָזיקער פאָרוואורף איז שוין נישט געווען אזוי אבסטראקט ווי דער ערשטער. פילאר איז געווען א ציוניסט. ער האָט געהאלטן, אז זיין א ציוניסט הייסט באזעצן זיך אין ארץ ישראל און מיט די אייגענע כוחות העלפן אויפצובויען די יידישע היים. הכלל, איז פילאר טאקע עטלעכע יאָר פאר דער מלחמה עולה געווען קיין ארץ ישראל און ער האָט זיך דאָרט באזעצט. דער פאָטער האָט אין הונדערטער בריוו געשטורעמט, אז פילאר זאָל צוריקקומען קיין ווארשע. דער פאָטער איז שוין אין די עלטערע יאָרן. ער קאָן זיך שוין אליין נישט געבן קיין עצה מיטן פירן די פאבריק. דער זון איז אים איצט זייער נויטיק, ער קאָן זיך אָן אים נישט באגיין.

פילאר קאָן זיך איצט נישט מוחל זיין, וואָס ער האָט געהאָרכט דעם פאָטער. הארט פארן אויסברוך פון דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען קיין פוילן, ברענגענדיק אזוי ארום זיין יונגע פרוי און דאָס דעמאָלט נאָך נישט געבוירענע קינד אויף א זיכערן טויט.

פילאר, א שטארקער מענטש פון כאראקטער, האָט אָבער פארמאָגט א צארטע נשמה. ער האָט געהאלטן אין איין מאכן מיט זיך דעם חשבון הנפש. ער איז דאָך נישט שולדיק אין דעם, וואָס איז פאָרגעקומען. פארן טויט פון זיינע נאָענטסטע איז ער דאָך שוין אויסגעשטאנען אזויפיל פיין און יסורים אין דער דאָזיקער מערדערישער הייל, ווו ער געפינט זיך איצט. אָבער צי קאָן ער זיינע דורכגעמאכטע ליידן פארגלייכן מיט די טויט־יסורים פון זיין אומשולדיק עופעלע? די דאָזיקע פראגע האָט זיך ווי א שארף מעסער ממש אריינגעשניטן אין זיין מח און הארץ.

* * *

דאָס איז געווען אין יענער צייט, ווען דער דייטשער פראָנט האָט זיך איינגעבראָכן אונטער דער שטאָט לובלין. די רויטע ארמיי האָט מיט א ריזיקן כוח פאָראויסמאַשירט אויף מערב. מיט זיבן מייליקע שריט האָט זי זיך דערנענטערט צו דער הויפּטשטאָט ווארשע. דייטשן האָבן פּשוט פארלוירן די קעפּ. איצט האָבן זיי שוין איינגעזען, אז זיי מוזן פארלאָזן ווארשע. אין פּאוויאַק האָבן זיי דורכגעפירט די לעצטע שחיטה פון די ארעסטירטע. די דאָזיקע שחיטה איז טאקע געווען די סאמע בלוטיקסטע פון די אלע ביז איצטיקע. פון צווישן די יידישע פּאַכארבעטער האָבן זיי דעמאָלט ארויסגענומען פערציק „ליפעס" און זיי געפירט צו דער תליה. די איבריקע יידן האָבן די דייטשן נאָך איבערגעלאָזט. איצט זענען שוין געבליבן די אמתע פאכלייט און זיי קאָנען נאָך צונויץ קומען די נאצים. וועט מען זיי אוועקפירן קיין דייטשלאנד און זאָלן זיי נאָך א געוויסע צייט דאָרט ארבעטן לטובת דער „גרויסקייט" פון געפאלענעם דייטשלאנד.

פילאר איז געווען צווישן דער גרופּע פון די הונדערט יידן, וועלכע מען האָט פונעם פּאוויאַק אריבערגעפירט אין לאגער אויף גענשע גאס, כדי זיי פון דאָרט איינוואַגאָנירן און אוועקשיקן אויף מערב. די הונדערט יידן האָט זיך דעמאָלט געדאכט, אז צו זייער מארטירער־וועג וועט בלויז איין טויט מאכן א סוף, אז פון די אָרעמס פון טויט וועלן זיי שוין נישט באוויזן צו אנטרינען.

אָבער איין טאָג האָט פּלוצלינג געבראַנגט די ענדערונג. דאָס איז געווען דער ערשטער אויגוסט, דער טאָג פון אויסברוך פון פּוילישן אויפשטאנד אין ווארשע. פארנאכט האָבן די יידן, זיצנדיק אין א באראק, דערהערט א נאָענטע שיסעריי. תיכף האָט זיך ביי זייער פענצטער באוויזן עפּעס א מאָדנער מענטש, האלב מיליטעריש און האלב ציוויל אָנגעטון מיט אן אויטאָמאט אין דער האנט. דער מענטש האָט דאן גענומען ארייַנקוקן אין באראק, צוגעטולעט דאָס פּנים צו דער פענצטער שויב און מיט דער לינקער האנט פארשטעלט זיך דעם שטערן איבער די אויגן, כדי בעסער צו זען, וואָס עס טוט זיך אינעווייניק אין באראק. ווען ער האָט דערזען, אז ארעסטירטע זיצן אין באראק, איז ער צוגעלאָפן צו דער טיר, אויפגעריסן זי און ווייזנדיק מיט דער האנט די ריכטונג פון עפּעס א בנין אין יענער זייט פון לאגער־הויף, האָט ער אויף פּויליש געשריגן:

— דאָרט אהין אנטלויפט!

דער מענטש איז נעלם געוואָרן און די יידן זענען געלאָפן אין דער געוויזענער ריכטונג. נעבן דעם בנין, וווהין די יידן זענען צוגעלאָפן, זענען געשטאַנען א סך באוואָפנטע ציווילע.

— ווער זענט איר? — האָבן געפרעגט די יידן.

— פּוילישע אויפשטענדלער. און איר?

— מיר זענען יידישע ארעסטירטע.

— אהא, יידן. גוט.

דער עלטסטער פון די אויפשטענדלער האָט די יידן געהייסן אריינגיין אין עפּעס א גרויסן זאַל. דערנאָך האָט ער זיי דערקלערט:

— אזוי ווי איר זענט יידן און מיר ווייסן נאָך נישט, וואָס מיר האָבן מיט אייך צו טון, וועט איר דאָ בלייבן אינטערנירט.

און א יונגן אויפשטענדלער האָט ער באַפוילן:

— נעם ביי זיי אוועק די שיך און זאָלן זיי דאָ זיצן באָרוויס, כדי זיי זאָלן נישט קאָנען אנטלויפן.

יאָ, באמת צו פיל איינדריקן אויף איין מאָל. שוין זענען זיי פריי און שוין זענען זיי ווידער ארעסטירט.

עפּעס נאריש האָט זיך זיי פאָרגעשטעלט זייער איצטיקע לאגע. די וועלט איז שוין פריי פון דייטשן און זיי זיצן דאָ באָרוויס און איינער קוקט אָן דעם צווייטן. באלד האָט אויפגעשיינט א געדאנק:

— צי היט אונדז עמעץ?

— ווייזט אויס, אז ניין — האָבן געענטפערט יענע, וועלכע האָבן ארויסגעקוקט דורך די פענצטער — די אויפשטענדלער זענען אוועקגע־גאַנגען ווייטער.

— טאָ מוזן מיר דען אוועקגיין פון דאנען אין שיך? באָרוויס וועלן מיר דאָך אויך ערגעצוווּ צוקומען.

פילאר איז געזעסן אויף א באנק ערגעץ אין א ווינקל פון גרויסן זאַל. פאַרטיפט אין זיינע געדאנקען, האָט ער געמאכט דעם איינדרוק, ווי ער וואָלט געשלאָפן אָדער פארלוירן דעם באוווּסטזיין. אויפן גאנצן גוף האָט ער געציטערט. יאָ, אמת, צו פיל איינדריקן אויף איין מאָל.

עמעץ האָט אים געטרייסלט ביי די אקסלען. פילאר האָט אויפגעהויבן

די באברילטע אויגן, אָבער ער האָט נישט דערקענט דעם מענטש, וואָס האָט מיט אים געטרייסלט. יענער האָט צו אים א הויכן געשריי געטון:

— פילאר, וועק זיך אויף, מיר גייען!

פאמעלעך האָט ער זיך אויפגעהויבן, ער האָט זיך אָפּגעטרייסלט, ווי א הונט נאָך א באָד און פונקט ווי ער וואָלט צו זיך גערעדט, האָט ער געפרעגט:

— און די שיך? איך בין דאָך באָרוויס.

— מאכט נישט אויס. מיר גייען באָרוויס.

פילאר האָט זיך נאָכגעשלעפּט נאָך זיינע חברים. ערשט איצט האָט זיך אומגעקערט זיין באוווסטזיין. ער האָט שוין דערקענט זיין געטרייעסטן חבר און געפרעגט אים:

— רישיעק, וווהין גייען מיר?

— קום, וועסטו זען. מען שלאָגט די דייטשן און מיר האָבן דאָך מיט זיי חשבונות.

— יאָ, אמת — האָט פילאר שטיל געפליסטערט — מיר האָבן מיט זיי חשבונות.

גייענדיק אזוי מיט זיינע חברים, איז פילאר אינגאנצן צו זיך געקומען. מען האָט עם דערקענט פון די שטאַרקערע בליצן פון זיינע אויגן. די אונטערשטע ליפּ האָט אים נערוועז געציטערט ווי אלע מאָל. ער האָט שוין אינטענסיוו געטראכט. ער האָט שוין געוווסט, וואָס צו טון, די ארעסטירטע זענען פון לאגער אומגעשטערט ארויס אויפן שטח פון געוועזענעם געטאָ. פון דאנען זענען זיי זיך צעגאנגען אין פארשידענע ריכטונגען, פילאר האָט מיט זיינע פינף חברים געלאָזט זיך גיין אויף וואלע.

אויף וואלע זענען די זעקס פריינט געקומען דעם אנדערן טאָג שוין באשיכטע. געהערשט האָט דאָרט א טומל און א געפילדער. די שיסעריי האָט אביסל אויפגעהערט און ארום זעט מען איבערגעשראָקענע מענטשן, וואָס גנבענען זיך דורך אונטער די מויערן אין פארשידענע ריכטונגען. אין דעם שיינעם זוניקן נאָכמיטאָג דרייען זיך די אויפשטענדלערישע זעלנער צווישן דער באַפעלקערונג. זיי באַרואיקן די מענטשן, זיי באַמיען זיך ארייגצופירן אָרדענונג. דאָ און דאָרט זעט מען גרופּעס אויפשטענדלער, וואָס גרייטן זיך צו עפּעס. דאָס זענען די שטורעם-אָפּטיילונגען, וועלכע

דארפן היינט ביינאכט אויספירן זייערע אויפגאבן. אין די גאסן ליגן צעוואָרפענע דייטשע וואפן, צעשעדיקטע טאנקען. א טייל זעען אויס צו זיין גאנץ. זיי שטייען ווי טויטע ליבן מיט זייערע ארויסשטארנדיקע ציין פון די לופעס.

— יינגלעך —האָט פלוצלינג פילאר אויסגערופן— מיר נעמען זיך צו דער ארבעט!

פילארס חברים האָבן אים אָנגעקוקט פארחידושטע. וואָס פארא ארבעט? נאָר תיכף האָבן זיי פארשטאנען וואָס ער מיינט.

די זעקס יידן, די נעכטיקע אויטאָמאָביל־מעכאניקערס פון די געשטאפּאָ־גאראזשן, האָבן זיך איצט א נעם געטון צו פאררריכטן א טאנק. די נויטיקע מכשירים האָבן זיי ערגעץ געפונען... פונקט ווי אמאָל אין די געשטאפּאָ־ווארשטאטן, האָט דאָ פילאר אָנגעפירט מיט דער ארבעט. ער האָט אויסגעפרווט, אויסגעפּאָרשט און געזאָגט, וואָס מען דארף טון. במשך פון יענער נאכט איז געבוירן געוואָרן דער ערשטער טאנק פון דער פוילישער אויפשטאנדס־ארמיי אין ווארשע. דעם אנדערן טאָג זענען צו־געקומען נאָך צוויי טאנקען. אן אָפיציעלער באפעל פון דער אויפשטאנדס־אָנפירונג האָט געמאָלדן, אז עס איז געשאפן געוואָרן די ערשטע אויפ־שטענדלערישע פאנצער־גרופּע. פילאר איז געווען איר קאָמענדאנט. די פינף יידן, זיינע חברים, האָבן געהערט צו דער גרופּע.

* * *

עס האָט זיך שוין פארענדיקט די גרויסע און נצחונותפולע תקופה פון ווארשעווער אויפשטאנד. מען האָט שוין ארויסגעפילט, אז עס דער־נעענטערט זיך דער סוף פון די ראנגלענישן. דער אויפשטאנד האָט געהאלטן אין איינברעכן זיך. זינט צען טאָג האָט שוין פילארס גרופּע געקעמפט אויף טשערניאקאָוו. נאָך א סך ראנגלענישן, ווען מען האָט מיט א ווייטיק אין הארץ געמוזט פארלאָזן די גרויסע שטאָלענע קאסטנס, ווען מען האָט זיך געמוזט דורכרייסן איבער קאנאלן און פייער־ליניעס, ווען מען האָט געמוזט אָפּהאלטן צענדליקער קאמפן אויף די באריקאדן, איז פילאר אין די אויגן פון זיינע מיטקעמפערס אויסגעוואקסן צו אן אמתדיקן ריז. קיינער

האָט נישט געוווּסט, ווען פּילאַר שלאָפט. תמיד האָט מען אים געזען אויף זיין פּאָסטן, א וואכזאמען און גרייטן. בשעת אַן אַלארם איז ער דער ערשטער געווען אויפן פּלאַץ, דער ערשטער געשטאַנען אין פייער.

און פאַר זיך האָט פּילאַר געהאַלטן אין איין רעכענען. ער האָט גע־ציילט די דייטשן, וועלכע ער האָט מיט זיינע אייגענע הענט אוועקגעלייגט. פּילאַר האָט געציילט און דער חשבון האָט אים אַלץ נישט באַפרידיקט. וואָס א מאָל האָט ער אַלץ געדאַרפט מער דייטשע קרבנות. ביים אָנהייב האָט ער גערעכנט איין דייטש פאַר יעדן דערמאָרדעטן משפחה־מיטגליד זיינעם. נאָר שפּעטער האָט ער זיך מישב געווען, אַז דאָס איז צו ווייניק. נעמענדיק אין אַכט צום ביישפּיל זיין פאָטער. אָדער דאָס קינד. צי גלייכט אויס איין דייטשע חיה־רעה דעם ווערט פון אזא טייער נפש? און פּילאַר האָט געציילט ווייטער. דער חשבון איז אַלץ געוואַקסן. לסוף האָט ער שוין א מאַך געטון מיט דער האַנט. ער האָט פאַרלוירן דעם חשבון, נישט געקאָנט זיך שוין דעררעכענען.

היינט קומט פאַר א נאַכט־שטורעם. מען דאַרף אָפּשלאָגן דאָרט אַקעגן דאָס הויז, וואָס די דייטשן האָבן נעכטן איינגענומען. ווער מעלדעט זיך פרייוויליק צום שטורעם? פאַרשטייט זיך, אַז דער סערזשאַנט פּילאַר איז דער ערשטער. ער וועט טאַקע אָנפירן מיט דער אָפּטיילונג.

דייטשן באַלייכטן מיט רעפלעקטאָרן דאָס גאַנצע פאָרפעלד פון הויז. זיי טראַכטן אויף אזא אופן נישט צולאָזן צו זיך די אויפשטענדלער. אָבער די אויפשטענדלער קענען גוט די מלאכה פון קריכן אויף דער נאַסער ערד. עס איז שוין סוף סעפּטעמבער, מען פילט שוין דעם הארבסט. פּילאַר קריכט דער ערשטער. פון צייט צו צייט טאַפּט ער זיך ביים גאַרטל. ער וויל זיכער זיין, צי זיינע „בוטעלקעס" געפינען זיך אויפן געהעריקן אָרט. איצט האָט ער פאַר זיך נאָך צוואַנציק שריט. איצט שוין בלויז צען. יאָ, דאָ איז עס שוין. דאָרט אין דעם גרוב שטייט דער וועכטער. פּילאַר וואַרפט אים אַריין דעם ערשטן גראַנאַט. מען הערט דעם אויפרייס. די אויפ־שטענדלער שפּרינגען אַרויס פון באַהעלטעניש, זיי לויפן איבער דעם באַלויכטענעם שטח. די אויפרייסן פון גראַנאַטן מישן זיך צוזאַמען מיט געשרייען און מיט די סעריע־קנאַלן פון די אויטאָמאַטן. די דייטשן האָבן נישט קיין ריקצוג, זיי פאַרטיידיקן זיך ביז צום טויט. בלויז עטלעכע מינוט

דויערט דער געטומל פון קאמף. איצט הערט מען נאך איינצעלנע שאסן פון ביקסן, פונקט ווי איינער וואלט הויך געמלאסקעט מיט דער צונג. דערנאך ווערט שוין שטיל, דעם שטח, וואס איז באלייכט געווען מיט א רעפלעקטאר, נעמט איצט ארום א טיפע פינצטערניש. באלד מעלדעט סערזשאנט פילאר דעם קאמענדאנט:

— די אויפגאבע איז אויסגעפירט. די פאזיציע איז אפגעשלאגן. אלע דייטשן זענען אומגעקומען. ביי אונדז איין פארוואונדעטער.

אין אן אנדערער נאכט האבן די דייטשן שטארק אנגעגריפן. מיט זייערע „טיגערס" האבן זיי זיך דערנענטערט צו די סאמע מויערן פון די הייזער, וואס זענען ממש פארשיט געווארן דורך א האגל פון שאסן. די אויפשטענדלער האבן צוריקגעשטויסן איין אנגריף נאכן צווייטן. וואס א מאל איז אבער געווארן ערגער, וואס א מאל ענגער. בשעת אזא אנגריף איז געפאלן דער סערזשאנט פילאר, דער ערשטער קאמענדאנט פון דער ערשטער אויפשטענדלערישער פאנצער גרופע אויף וואלע, דער „יודען־העפטלינג" פון דער פאוויאקער תפיסה, דער פאכארבעטער פון די אווי־טאמאביל־ווארשטאטן פון געשטאפא, דער ריז פון נקמה.

טאקע דארט, אויפן משערניאקאוו, אין א הויף פון א חרוב הויז, הארט נעבן גרויסן בנין פון דער קראנקן־קאסע, געפינט זיך זיין קבר. איר וועט אים לייכט דערקענען, ווייל ער איז דעקארירט מיט די העכסטע פוילישע מיליטערישע אויסצייכענונגען.

דריטער טייל

איבערלעבענישן און בילדער

כל נדרי — אונטער געלאָדענע ביקסן

היינט איז ערב יום־כפור. די לעצטע װאַרשעװער עדה האָט באַשלאָסן אײַנצואָרדענען אַ מנין צו כל־נדרי. פֿאַראַיאָרן זענען נאָך געװען ייִדן אין די געטאָס. כל־נדרי האָבן זײ געזאָגט בציבור און צומאָרגנס זענען זײ געגאַנגען דעם װעג צום טויט. מיר װילן נאָכטון דאָס זעלבע. היינט װעלן מיר דאַװנען בציבור און מאָרגן... װער קאָן דאָ װיסן װעגן אַ מאָרגן? עס װעט זײַן אַזױ, װי די השגחה װעט הייסן. די ייִדן פֿון פֿאַראַיאָרן האָבן זיך אַזױ נוהג געװען. פֿאַרװאָס זאָלן מיר זיך אַנדערש נוהג זײַן? מיר זענען דאָך נישט בעסער און נישט ערגער פֿאַר זײ.

מיר זענען דעמאָלט געזעסן אויף דער פֿערטער אָפּטײלונג. אַלע ייִדן צוזאַמען האָבן מיר פֿאַרנומען צװײ גרױסע זאַלן. דערפֿאַר איז טאַקע לײַכטער געװען דורכצופֿירן די זאַך. נאָך דעם װי אַלע װעלן זיך אומקערן פֿון דער אַרבעט, װעלן מיר זיך אױעקשטעלן דאַװנען. אַטלאַסאָװיטש, אַן אַמאָליקער װאַרשעװער מעבל־פֿאַבריקאַנט (היינט איז ער אַ טישלער אין די פּאַװיאַקער װאַרשטאַטן) װעט זײַן דער בעל־תּפֿילה. קיין טלית האָבן מיר נישט, אָבער סוף כּל סוף קאָן מען זיך אין אונדזערע באַדינגונגען באַגײן אָן אַ טלית. גוט, אַז עס איז אונדז געלונגען פֿון ערגעצװוּ אַרױסצובאַקומען אַ מחזור. אַ קלײניקײט, אַ מחזור דאָ אין פּאַװיאַק.

הכּלל, מיר װעלן דאַװנען. איך װיל מיך מודה זײַן, אַז נישט אַזױ

פיל צוליב פרומקייט־טעמים, צוליב דעם ווילן צו דאַוונען, האָט אונדז די זאַך אַזוי שטאַרק אינטערעסירט, ווי צוליב דעם באַגער כאָטש אויף אַ קורצע צייט אומצוקערן זיך צו דעם אַמאָל, פאַרבינדן דעם נעכטן מיטן היינט.

אינדערפרי זענען מיר זיך צעגאַנגען פּונקט אַזוי ווי יעדן טאָג: איטלעכער צו זיין אַרבעט. עס איז געווען אָפּגעשמועסט, אַז פאַרנאַכט, ווען מיר וועלן צוריקקומען, וועלן מיר זיך שטעלן דאַוונען. ביז מיטאָג־צייט איז יענער טאָג ענלעך געווען צו אַלע אַנדערע טעג. ער האָט זיך האָפענונגסלאָז געשלעפּט ביי דער שווערער אַרבעט. אָבער באַלד נאָכן מיטאָג האָט זיך פּלוצלינג עפּעס געענדערט. אַרום אונדז האָט זיך געלאָזט פילן עפּעס אַ שווערע אָנגעשטרענגטע לופט. מיר האָבן נישט געוווּסט, וואָס עס איז פאָרגעקומען. מיר האָבן בלויז געזען, אַז אַלע דייטשן און אוקראַאינער דרייען זיך אַרום מיט אויטאָמאַטן אויף די אָרעמס (געוויינלעך האָבן זיי בלויז געהאַט רעוואָלווערן). יעדער האָט נאָך חוץ דעם אַ בינטל גראַנאַטן ביים גאַרטל. פון דער נערוועזער שטימונג, וואָס האָט זיך אַרויסגעפילט ביי די רוצחים, פון זייער משוגענעם אַרומלויפן איבערן תפיסה־הויף אַהין און צוריק, האָבן מיר משער געווען, אַז עפּעס איז דאָ נישט מיט אַלעמען אין אָרדענונג.

תיכף האָבן מיר דערהערט אַ פייף פון דער אַלאַרם־סירענע. עס האָט שוין ביי אונדז געהערשט אַן אַלאַרם־צושטאַנד. דאָס אַלץ איז געווען אַ נייעס. מיר זענען צו אַזעלכע געשעענישן נישט געווען צוגעוווינט. במשך פון דער גאַנצער צייט פון מיין זיצן אין פּאַוויאַק איז אפילו קיין איינציק מאָל נישט פאָרגעקומען קיין לופט אָנגריף איבער וואַרשע. זאָל עס איצט זיין אַ לופט אָנגריף? ביי יעדן פון אונדז האָט דאָס האַרץ ממש געלעכצט נאָך אַ לופט־אָנגריף. ווי גערן וואָלטן מיר דערמאָלט געוואָלט זען, ווי די באָמבעס צעממיתן די דייטשן, ווי זיי מאַכן אַ חורבן פון דער דייטשער טייוולאָנישער מאַשין. מיר האָבן געחלומט וועגן דעם, אַז דער פּאַוויאַק זאָל בשעת אַזאַ אָנגריף צעשיט און צעברעקלט ווערן און זאָל עס זיין אפילו פאַרן פּרייז פון אונדזערע לעבנס.

הערנדיק דעם פייף פון דער סירענע, האָבן מיר געגלויבט, אַז איצט

ווערן מקויים אונדזערע חלומות. אין אונדז איז דאָס האַרץ געוואַקסן פאַר פרייד. מיר האָבן אַרויסגעקוקט אויף דעם נס.

אָבער דער לופט־אַנגריף איז נישט געקומען און דער אַלאַרם־צושטאַנד האָט שוין ביי אונדז געהאַלטן עטלעכע שעה. איצט האָבן מיר שוין באמת נישט געוווּסט, וואָס צו טראַכטן. מען איז געוואָרן אומרואיק. אפשר דאַרף גאָר פאָרקומען די ליקווידאַציע פון דער תפיסה? אין אַזאַ פאַל זענען דאָך מיר יידן די ערשטע כפרהניקעס. אין יענער לאַגע, אין וועלכער מיר האָבן דעמאָלט געלעבט, האָבן מיר אַלץ געזען פון הינטער שוואַרצע ברילן. בכן האָבן מיר אויך איצט אַלץ אויסגעטייטשט צום שלעכטן.

אָבער נעמען אונדז צו דער עקזעקוציע איז מען אויך נישט געקומען. בשעת יענעם ערב יום־כפּורדיקן נאָכמיטאָג זענען מיר, די בעדער, געזעסן אין דער באָד הינטער פאַרהאַקטע טירן און טויערן. זעלבסטפאַר־שטענדלעך, אַז מען האָט קיינעם נישט געבראַנגט צום באָדן זיך. מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום אַרבעט. מיר זענען געזעסן און געוואַרט, ביז דער אַלאַרם וועט ווערן אָפּגערופן. דער אַלאַרם איז אָבער נישט אָפּגערופן געוואָרן און לסוף זענען מיר פון דער באָד אַרויסגעפירט געוואָרן מיט אַ האַלבער שעה שפּעטער, ווי יעדן טאָג.

אויף אונדזער אָפּטיילונג האָט אונדז איבערגענומען דער אוקראַאינער קאָוואַלענקאָ. מיט זיין אויטאָמאַט און מיט די גראַנאַטן האָט ער עפּעס מאָדנע אויסגעזען. ער האָט אונדז אונטערגעשטופּט מיט דער קאָלבע און פון יעדן שטויס איז געבליבן אַ בלויער צייכן אויפן לייב.

— שנעלער, איר הורן זין! לויפט אריין אין דער קאַמער!

מיר זענען אַריינגעלאָפן אין קאַמער און פאַר אונדזערע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט אַ נישט געוועינלעך בילד. אין אַ תפיסה פון דעם מין ווי דער פּאַוויאַק אונטער דעם יידן־מערדערישן נאַציישן רעזשים, בשעת אַ צושטאַנד פון אַלאַרם און אונטער געלאָדענע ביקסן פון דער תפיסה־וואַך, שטייט אַן עדה יידן פאַרטיפט אין תפילה.

* * *

ביי דעם גרינלעך־ברוינעם תפיסה־טיש, וואָס האָט פאַרטרעטן אַן

עמוד, מיטן פנים געווענדט צו מזרח איז געשטאנען אטלאסאוויטש. פון הינטן האָב איך געזען זיין ברייטע פלייצע און די שפיצן פון זיינע לאנגע בלאָנדע וואָנצעס, וואָס זענען אראָפּגעהאנגען פון זיין פנים. די פלייצעס האָבן זיך יראת־שמימדיק געשאָקלט און די שפיצן פון די וואָנסעס האָבן זיך ריטמיש צוגעטרייסלט צום שאָקלען זיך פון די פלייצעס.

מיט עפּעס א נעדעמפּטער שטימע, ווי נישט זיינע וואָלט זי געווען, האָט אטלאסאָוויטש געזאָגט:

— אור זרע לצדיק

— ולישרי לב שמחה

* * *

א רגע איז אטלאסאָוויטש שטיל געשטאנען. דאן האָט ער זיך אומגעקערט צו די פארזאמלטע חברים און האָט אָנגעהויבן שטיל צו רעדן, אזוי ווי ער וואָלט גערעדט צו זיך אליין:

— אונדזער כל־נדרי דאָ אין דעם פארשאָלטענעם אָרט פארמאָגט איר אייגנארטיקייט און סימבאָליק. דאָס איז אונדזער המשך. דאָ שפינען מיר ווייטער די גאָלדענע טראדיציעס פון די הייליקייטן פון אונדזערע דורות. אלץ ווייל מיר זענען דווקא — מענטשן און מיר ווילן זיך נישט לאָזן בייגן פון די רוצחישע מערדער. צו להכעיס די שונאים בלייבן מיר טריי אונדזער פאָלק. אָט אין דעם באשטייט די סימבאָליק פון אונדזער היינטיקער טאט.

— איך בין נישט קיין בעל־תפילה און מסתמא וועל איך מיט מיין דאוונען נישט באוויזן צו פארשאפן אייך דעם תענוג, וואָס נישט איינער פון אייך האָט אמאָל געהאט פון א ימים נוראימדיקער תפילה. דערפאר אָבער פיל איך, אז איך וועל אימשטאנד זיין אָ סך הארץ אריינצולייגן אין אונדזער היינטיקער תפילה. זאָל אונדז דער אויבערשטער מוחל זיין אונדזערע עוונות, אזוי ווי שטארק געפּרוּווט מיר זענען אין אונדזערע צרות. דאָס אומשולדיקע בלוט אונדזערס זאָגט וועגן דעם עדות.

— כל נדרי ואסרי ושבועי, וחרמי, וקונמי, וקנוסי...

ביי שביתין האָט אטלאסאָוויטש אָנגעהויבן שטארק צו וויינען. זיין זון, וועלכער איז צוזאמען מיטן פאָטער נעזעסן אין תפיסה, איז גראד

געשטאנען הינטער מיר. דאָס ייִנגל האָט מיטגעווײנט מיטן פּאָטער. פון זיינע ליפּן זענען כסדר ארויסגעגאנגען צוויי ווערטער:

— מיין מאמע...

צוזאמען מיט מיר האָט זיך פון באָד אומגעקערט דער קרומער מיעטעק. א יונגער בחור, נאָך כמעט א קינד. ער האָט נאָך אפילו נישט געהאט קיין צייט זיך צו אנטוויקלען. ער האָט לגמרי נישט פארשטאנען די תפילות און נישט געקענט דאוונען. דאָך האָט ער געוווּסט, אז ער דאַרף זיך צודעקן דעם קאָפּ. אזוי ווי ער האָט נישט געהאט קיין היטל, האָט ער זיך פארבונדן דעם קאָפּ מיט עפּעס א טוך. דער ניגון פון די יום־כפּורדיקע תפילות האָט אין אים דערוועקט עפּעס אלטע זכרונות און באזונדערע ווייטיקן. פון וואנען ווייס איך עס? נישט שווער צו וויסן, ווייל מיעטעק האָט געכליפּעט אויפן הויכן קול און טרערן האָבן אים באגאָסן דאָס גאנצע פּנים. ער האָט זיך מיט זיין שוואכקייט לגמרי נישט געשעמט פאר די איבריקע חברים. מעגלעך, אז ער האָט זיך דערמאָנט, אז מיט א יאָר צוריק האָט ער דעם כּל־נדרי אָוונט פארבראכט צוזאמען מיט זיין מוטער. ער איז באמת געווען א העלד. פון א ווייטן מזרח־גאַליציש שטעטל האָט ער אליין אריבערגעפירט זיין מוטער קיין ווארשע. דאָ האָט ער זי ערגעצוווּ באהאלטן. אָבער וואָס איז אים פון דעם ארויסגעקומען, אז זיי זענען ביידע ארייננעפאלן. ער אליין מאטערט זיך אָט דאָ, אָבער פון דער מאמען איז אים נישט מער געבליבן ווי אן אָנדענק: א קליינער גאָלדענער צלם אויפן האלדז. — דעם דאָזיקן צלם האָט די מוטער געטראָגן, בשעת זי איז געווען אין ווארשע, כדי בעסער אויסצונעמען אלס קריסטין. אין געשטאַפּאָ, ווען זיי האָבן זיך געזעגנט אויף אייביק, האָט די מוטער אויפגעהאנגען דעם צלם אויפן זונס האלדז און געזאָגט:

— באשיצן זאָל דיך, קינד מיינס, דאָס לעצטע אָנדענקען פון דיין מאמען!

מיעטעק האָט געהאט גליק, וואָס עס איז אים געלונגען דורכצושמוגלען דאָס דאָזיקע שטיקל גאָלד אין פּאוויאַק. איצט צעשיידט ער זיך נישט דערמיט, ווייל דאָס איז דאָך דער איינציקער קעגנשטאנד, וואָס איז אים געבליבן נאָך דער מוטער.

— סלח נא, לעון העם הזה, כגדל חסדך וכאשר נשאתה לעם הזה ממצרים ועד הנה.

נאָך מעריב האָט עמעץ אויסגערופן:

— יידן, זאָגט קדיש!

די עדה איז געשטאַנען מיטן פּנים צו מזרח. פון די טרערן געבראָכענע שטימען האָבן אין א פאַראייניקטן כאָר וואָרט נאָך וואָרט רעציטירט:

— יתגדל ויתקדש...

— געלויבט און געהייליקט זאָל זיין דיין נאָמען!

די ציטערנדיקע שטימען האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן אין א ווייגעשריי. די לעצטע עדה יידן אין ווארשע, די וואָס מוזן מאָרגן שטאַרבן, האָבן אָפּגעגעבן כבוד די קרבנות פון נעכטן.

* * *

דער אַלאַרם צושטאַנד האָט אין פּאוויאַק געדויערט א גאַנצע נאַכט. וואַכמייסטערס זענען ווי משוגעים ארומגעלאָפן איבער דער תפיסה. הינט האָבן נישט אויפגעהערט צו בילן. די נאַכט איז געווען א שלאָפלאָזע צוליב דער אומעטיקייט און געדעמפּטקייט פון דער לופט, צוליב דעם אויפברויז פון די נערוון, צוליב די טויזנטער בילדער און זכרונות, וואָס האָבן זיך אויף איין מאָל געוואָרפן אויפן מוח.

נאָך מיט איין יאָר צוריק האָבן עקזיסטירט אונדזערע שטעטלעך, הגם שוין ביז אין דער העלפט אויסגעליידיקטע. דאָך האָט נאָך אָבער אין זיי געפּולסירט אביסל יידיש לעבן. עס האָט טאַקע געהאַלטן ביי גסיסה, נאָר וועגן מאָרגן האָט קיינער נישט געטראַכט. אין טאָג פון יום כפּור האָט מען זיך מיט יראת־הכבוד געבויגן פאַר דעם הייליקן נאָמען. עס איז געווען נאָך נעילה — און עס האָט אויך געהאַלטן ביי נעילה פון יידישן שטעטל. שטילערהייט האָבן זיך יידן ארויסגעשאַרט פון בית המדרש. מיט אירע זילבער־העלע בליקן האָט די לבנה אַראָפּגעקוקט אויף די ביז צו דער העלפט חרובע יידישע הייזלעך. מיר זענען נאָך דעמאָלט געווען צוזאַמען מיט א געראַטעוועטן טייל פון אונדזערע משפּחות. מען האָט גאָט געדאַנקט

דערפאר, וואָס מען אָטעמט נאָך און מען האָט געפּרוווט צו דערקוויקן די נשמה מיט א פונק פון א האָפענונג.

מיין חבר דוד האָט דעמאָלט געקוקט דרייסט דער לבנה אין פּנים אריין, פּונקט ווי ער וואָלט געוואָלט ארויסרופן צום קאמף אלדי בייזע כוחות, וואָס האָבן אין איר געפונען א מקום מקלט. שטיל ווי צו זיך אליין האָט דוד געזאָגט:

— פון היינט איבער א יאָר וועלן מיר שוין נישט ארויסגיין פון בית המדרש. דאָ וועט זיין פּוסט און חרוב.

ווי פאר די אויגן שטייט ער מיר איצט. דוד, דער חבר מיינער, דער שווארץ־זעער, דער אָנזאָגער פון אומגליק, פון טויט און פארניכטונג.

אָט איז שוין איצט „פון היינט איבער א יאָר". דאָס שטעטל איז נישטאָ און דוד אויך נישט.

צווישן די זכרונות שניידט זיך כסדר אריין דער געהויבענער ניגון פון דער ימים־נוראימדיקער מוזיק. ער הערט נישט אויף צו קלינגען אין די אויערן. נאָר פּונקט אזוי ווי ער האָט אמאָל בארואיקט און איינ־גענומען מיט זיין מילדער הייליקייט, מאכט ער איצט אויפברויזן דאָס געמיט, אויפרייצן די בלוטיקע וווּנדן.

* * *

צומאָרגנס, אין טאָג פון יום כפּור, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז נעכטן האָבן פּוילישע קעמפערס פון דער אונטערגרונט ארמיי געהרגעט אין ווארשע א סך דייטשן. אין עטלעכע פּונקטן פון דער שטאָט זענען פאָרגעקומען אמתדיקע שלאכטן. די געשטאַפּאָ האָט מורא געהאט, אז אָט וועלן די אונטערערדישע חיילות מאכן א פּרווו אָפּצושלאָגן דעם פאוויאק. דאָס איז טאקע געווען די סיבה פון אלארם־צושטאנד אין דער תפיסה.

די פּוילישע אונטערערדישע חיילות האָבן אָבער נישט געפּרוּווט אָפּצושלאָגן דעם פאוויאק. נישט אין יענעם ערב יום־כפּור און אויך נישט שפּעטער.

די פּליטה פון קעסל־רוים

עס האָט שוין געהאַלטן בשעת די שפּעטערע טעג פון חודש נאָ־וועמבער (1943). ארום זעקס אזייגער אין אָוונט איז שוין געווען אינגאנצן פינצטער. מיר האָבן פארענדיקט די ארבעט אין באָד און מיר האָבן זיך געגרייט צו גיין אויף אונדזער פערטע אָפּטיילונג, ווו מיר זענען נאָך דעמאָלט געזעסן (ווי באוווסט זענען מיר שפּעטער אריבער אין וואר־שטאַט־בנין).

שטייענדיק שוין ביי דער טיר פון באָד, האָבן מיר פּלוצלינג דערהערט פון דער נאָענט א יאָמערן:

— יעזוס מאריא! זיי זענען אלע אנטלאָפן.

— וואָס איז געשען? — האָבן מיר זיך אָנגעקוקט איינער דעם צווייטן.

מיר זענען ארויס אויפן הויף. עס איז שוין דאָ געווען א באוועגונג. אוקראאינער זענען זיך צוזאמען געלאָפן. צווישן זיי האָט דאָס רעדל געפירט קורט נאָוואָטני, א דייטשער ארעסטירטער, וואָס איז פריער געווען א זשאנדאר, וואָס איז אָבער צוליב זיינע באנדיטישע מעשים אריינגעפאלן אין תפיסה. אגב איז כדאי צו באמערקן, אז דער דאָזיקער נאָוואָטני איז אין פאוויאק געווען נישט קיין פשוטער יחסן. ער האָט דאָ געהאַט מער איינפלוס, פון אלע וואכמייסטערס און זיין באציאונג צו די ארעסטירטע און בפרט צו יידן איז געווען א זייער שלעכטע.

דער גאנצער טומל איז פאָרגעקומען אונטער די פענצטער פון קעסל־רוים, וואָס איז אָנגעשלאָסן געווען צו דער באָד, הכלל, הארט נעבן אונדז. אין קעסל־רוים אינעווייניק, הינטער א פארמאכט פענצטער, איז געשטאנען דער פּוילישער תפיסה־וועכטער, וועלכער האָט פון די ארעס־טירטע באקומען דעם צונאָמען „פּעלוש". „פּעלוש" איז געשטאנען אן איינגעבויגענער און איינגעקאָרטשעטער. די הענט האָט ער געהאַט פון הינטן צוגעבונדן אויף די פּלייצעס. ער האָט געהאַלטן אין קלאָגן און יאָמערן. נאָוואָטני איז שוין געשטאנען ביי דער טיר. ער האָט זיך גענומען זי אויפרייסן.

תיכף זענען מיר געוואָר געוואָרן די פאָלגנדע פּרטים: מיט 20־15

מינוט צוריק זענען פון קעסל־רוים אנטלאָפן זיבן ארעסטירטע. עס זענען געווען זעקס ארבעטער פונעם קעסל־רוים גופא, פון זיי פינף יידן: קאפלאן, יאס, זאיאָנטשקאָווסקי, ראָזענבלאט און לאך און דער פּאָליאק וועלכן מיר האָבן געקענט אונטערן נאָמען העניעק. דער זיבעטער איז געווען דינער, א יידישער שוסטער פון די קליינע ווארשטאטן.

זייער פלאן פון אנטלויפן איז געווען א גאנץ פשוטער און דערפאר טאקע זענען אין אים געווען אלע אויסזיכטן פאר א דערפאָלג. דער בנין פון קעסל־רוים (אגב פונקט אזוי ווי פון דער באָד) האָט מיט זיין הינטערשטער וואנט דירעקט געגרענעצט מיט דער פאוויא־גאס. איבער; קעסל־רוים איז געווען א בוידעמל, וועמענס אויסערלעכע וואנט איז געווען צוזאמענגעשלאָגן פון דיקע ברעטער. איז טאקע געווען געווען מיט א האק ארויסקלאפן א ברעט פון דער וואנט און עס איז שוין פארטיק געווען אן אָפן לאָך דירעקט אויף דער פאוויא־גאס. אזוי ווי דאָס בוידעמל האָט זיך געפונען אויף א הויך פון אן ערך זעקס מעטער איבער דער גאס, האָט מען בלויז באדארפט אָנבינדן א שטריק און זיך מיטן שטריק אראָפלאָזן אין גאס און דער וועג אין געטאָ איז פריי. ווען דאָס גליק וועט צושפילן, און הארבסט־צייט, ווען די נאכט פאלט פרי צו און עס איז פינצטער, זענען דערויף פאראן אויסזיכטן, וועט מען אומבאמערקט פון קיינעם דורכלויפן דעם געטאָ־שטח, ערגעצוו אריבערשפּרינגען די מויער און מען איז שוין אויף דער פריי.

די ארבעטער פון קעסל־רוים איז באמת געווען מיט וואָס מקנא צו זיין. אזא גינסטיקע געלעגנהייט פון מאכן פליטה האָט חוץ זיי קיינער נישט געהאט אין גאנצן פאוויאק.

אין דעם עסק איז געווען בלויז איין שוועריקייט. ווי אזוי גיט מען זיך אן עצה מיט „פעלושן", וואָס איז דאָך געזעסן אין קעסל־רוים, כדי צו היטן די ארעסטירטע. אונדזערע יינגלעך האָבן אָבער געהאט דורכגע־טראכט אויך דעם ענין „פעלוש". אונטער דעם קעסל־רוים איז געווען א קעלער און אינעם קעלער איז געווען אינסטאלירט די מאָטאָפּאָמפּע, וועלכע האָט געדריקט דאָס הייסע וואסער אין אלע וואסער־אינסטאלאציעס פון דער תפיסה. די יינגלעך האָבן אלזאָ באשלאָסן אריינצונארן „פעלושן" אין קעלער און דאָרט אים ארעסטירן. אזוי ווי דער קעלער איז געווען גוט

איזאָלירט פון גאנצן ארום, וואָלט דאָרט דער געפאנגענער געקאָנט מאכן יעלות גאנצע טעג און קיינער וואָלט אים נישט געהערט. די יינגלעך האָבן זיך שוין פאָראויס געפרייט אויפן סאמע גערדאנק, אז זיי וועלן אָפּטון אזא שפּיצל דעם פארהאסטן און שלעכטן „קלאוויש".

אזייגער פינף פארנאכט האָט שוין אָנגעהויבן צו טונקלען אין דרויסן. סטאשעק דינער, דער יידישער שוסטער פון די קליינע ווארשטאטן, איז צוגעגאנגען צום אוקראאינישן וואכמייסטער קודים און געבעטן, ער זאָל אים היינט פריער באפרייען פון דער ארבעט, ווייל ער פילט זיך נישט מיט אלעמען און וויל זיך היינט פריער לייגן שלאָפן. אזוי ווי קודים איז נישט געווען פון די שלעכטע אוקראאינער, האָט ער דינערן באפרייט און אָפּגעלאָזט פון די ווארשטאטן. קודים האָט אָבער אָפּגעטון א זאך, וואָס איז געווען אין סתירה צו די תפיסה־פאָרשריפטן. ער האָט געהאט דעם חוב צו באגלייטן דינערן ביז צו דער אָפּטיילונג און דאָרט איבערגעבן אים אין די הענט פון אָפּטיילונגס־וואכמייסטער. קודים האָט דאָס נישט געטון, ער האָט דינערן אָפּגעלאָזט אליין און דערפאר האָט אויך קודים געהאט שפּעטער אויסצושטיין צרות. דערפאר אָבער, איז די זאך פאר דינערן געווען אין יענעם מאָמענט פּשוט א גליק. אנשטאָט אויף דער אָפּטיילונג איז ער געגאנגען אין קעסל־רוים.

דינערס אָנקומען אין קעסל־רוים האָט נישט געוועקט קיין שום אויפמערקזאמקייט. דינער איז באקאנט געווען אלס דער פריינט פון ראָזענבלאטן און לאָכן און אָפט פלעגט ער זיי באזוכן. דעם קלאוויש פעלוש האָט דינערס אָנקומען לגמרי נישט געארט. דערפאר אָבער האָט פאר די יינגלעך פון קעסל־רוים דינערס אָנקומען באדייט א צייכן פאר אָנצוהויבן די ארבעט.

איינער פון די יינגלעך איז ארויסגעלאָפן פון קעלער און געמאָלדן פעלושן:

— פאניע שעפיע, די מאָטאָ־פּאָמפּע איז שטיין געבליבן.

— וואָס אזעלכעס? — האָט זיך פעלוש אויף אן אמת דערשראָקן

— די פּאָמפּע. א שיינע מעשה.

אן אויפגעקאָכטער איז פעלוש געלאָפן די טרעפּ אראָפּ אין קעלער אריין. צוויי יינגלעך זענען אים נאָכגעגאנגען. ווען זיי זענען שוין אלע

געווען אין קעלער, האָבן זיך די יינגלעך געוואָרפן אויף פעלושן. זיי האָבן אים אומגעוואָרפן אויף דער ערד און גענומען אים בינדן. פעלוש האָט מסתמא געשריגן געוואַלט, אָבער קיינעם האָט עס נישט געאַרט, ווייל פון דעם טיפן קעלער האָט מען זיינע יעלות נישט געקאָנט הערן אין דרויסן.

בשעת די צוויי יינגלעך האָבן אין קעלער געבונדן דעם קלאַוויש, האָבן די איבריקע ארויפגעקלעטערט אויפן בוידעם, מיטנעמענדיק א האַק און א שטריק. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער לאָך איז געווען פאַרטיק. א יינגל — א שליח איז אראָפּגעקומען אין קעלער און מודיע געווען, אז אַלץ איז שוין פאַרטיק. איצט האָבן די צוויי יינגלעך אין קעלער געטון א לייכטזיניקייט. זיי האָבן אין דער העלפט אַרבעט אָפּגעלאָזט פעלושן און האָבן זיך געלאָזט לויפן אויפן בוידעם. במשך פון עטלעכע רגעס זענען זיי אַלע נעלם געוואָרן.

די לייכטזיניקייט פון די צוויי יינגלעך האָט זיך אָבער נוקם געווען אין דער גאַנצער נרופּע. פעלוש איז געווען נישט גענוג גוט געבונדן. מען האָט אים געדאַרפט בינדן מיט די הענט פון הינטן און דערנאָך נאָכאַמאָל צובינדן אים מיט די הענט און פיס צו א שטעקן. וואָלט ער אַזוי געווען געבונדן, וואָלט ער זיך קיינמאָל נישט געקאָנט רירן פון אָרט. איבריקנס האָבן די יינגלעך געהאַט נאָך א גוטן אויסוועג. זיי האָבן דאָך פעלושן געקאָנט גלאַט אריינוואַרפן אין ברענענדיקן קעסל. ער וואָלט דאָרט פאַרברענט געוואָרן אויף אש און קיין זכר אפילו וואָלט נאָך אים נישט געבליבן. סוף כל סוף איז דער דאָזיקער פעלוש באמת ווערט געווען אזא גורל.

עס איז אָבער, צום באַדויערן, אַזוי נישט געשען. די יינגלעך זענען געווען צו שוואַך, כדי פולשטענדיק און בשלמות אָפּצוטון א זאַך. דער שלעכט געבונדענער פעלוש האָט זיך נאָך עטלעכע מינוט פון ראַנגלענישן אַזוי ווייט באַפרייט פון די באַנדן, אז ער איז אימשטאַנד געווען מיט אייגענע כוחות ארויסצוקריכן פון קעלער. דערנאָך האָט ער זיך צוגעשלעפּט צום פענצטער און דאָס איז שוין געווען דער אָנהייב פון אַלאַרם. תיכף האָט מען פון דער תפיסה געגעבן צו וויסן אין דער זשאַנדאַרמעריע. אן אָפּטיילונג פון זשאַנדאַרן איז תמיד אָנוועזנט געווען אויפן געטאָ־שטח

פון רעכטס צו לינקס: דער וואכמייסטער פון דער יידן־אָפּטיילונג קנעדעלזעגער; דער רוצח קורט נאָוואָטני און דער וואכמייסטער פון דער אכטער אָפּטיילונג אַלפּמאַן.
אין הינטערגרונט דער הויפּט־בנין פון פאוויאק מיט די פענצטערלעך פון דער צווייטער אָפּטיילונג.

און דאָס ארומשטעלן די געטאָ־מויערן איז געווען אן ענין פון נישט מער, ווי עטלעכע רגעס.

מיר האָבן קאלטבלוטיק אָפּגעשאצט די לאגע. דער אלארם איז אָנגעהויבן געוואָרן לכל הפחות מיט צען מינוט צו פרי. די דאָזיקע צען מינוט — האָבן מיר משער געווען — וועלן גורם זיין דאָס אומגליק פון די זיבן יינגלעך.

דערווייל איז קעגן אונדז אין פאוויאק פארשארפט געוואָרן דער רעזשים. היינט האָט מען אונדז פריער, ווי אלע מאָל פארמאכט אין די קאמערן. מיר זענען שטיל געזעסן און יעדער האָט געטראכט וועגן דעמזעלבן: הלוואי זאָל זיך אונדזערע יינגלעך איינגעבן דער ויברח. זייגער זיבן איז שוין ביי אונדז געווען אויסגעלאָשן דאָס ליכט. מיר זענען וואך געלעגן אויף די שטרויזעק, צוגעהערט זיך צו יעדן שאָרך פון דרויסן. אונדזערע פענצטער זענען ארויסגעגאנגען פונקט אויפן טויער פון דער תפיסה און קיין איינציקע זאך, וואָס וואָלט זיך אָפּגעשפילט ביים טויער, וואָלט נישט געקאָנט אנטרינען אונדזער אויפמערקזאמקייט. באלד האָבן מיר טאקע געהערט, ווי עס האָט זיך געעפנט דער טויער. עס איז אריינגעפאָרן אן אויטאָמאָביל. מיט א רגע שפּעטער האָבן מיר געהערט אָפּקלאנגען פון מערדערישע קלעפּ. עמעץ האָט געשריגן און געיאָמערט, בייטשן האָבן געפייפט, די פאוויאקער הינט האָבן געבילט, געכארטשעט און משוגע זיך געוואָרפן. תיכף איז אָנגעקומען א צווייטער אויטאָמאָביל. די יעלות און קולות האָבן זיך פארשטארקט, פארטאָפּלט.

עס איז געווען קלאָר, אז אונדזערע אנטלאָפענע חברים האָט מען געכאפּט און מען האָט זיי צוריקגעברענגט אין פאוויאק. פאר אויפרעגונג האָבן מיר אלע געציטערט, ווי די פיש. מיר זענען נישט געווען בכוח ארויסצוקוקן דורכן פענצטער, ווייל דאָס, וואָס מיר האָבן בלויז געהערט, איז גענוג געווען, כדי צו פארשטיין, אז די געכאפּטע פּליטים ווערן דאָרט פארפייניקט ביז צום טויט. דאָך האָט איינער פון אונדז געכאפּט א בליק אין פענצטער. דערנאָך האָט ער דערציילט, אז קורט נאָוואָטני, דער ארעסטירטער דייטשער זשאנדאר פירט דאָס רעדל ביים שלאָגן די פּליטים. דער דאָזיקער רוצח האָט פארשאפט די גרעסטע יסורים די אומגליקלעכע.

במשך פון יענער נאכט האָט קיינער ביי אונדז נישט צוגעמאכט

קיין אויג. דאָס מערדערישע שלאָגן האָט גאָר לאַנג געדויערט און צוויי מאָל האָט מען פון אונדזער אָפּטיילונג ארויסגערופן ארעסטירטע צום וואשן די קאָרידאָרן פון בלוט.

צומאָרגנס זענען מיר געוואָר געוואָרן די פּרטים. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דער גאנצער אויפּטו איז שוין ביים אָנהייב געווען א שלימזלדיקער. ביים ארויסלאָזן זיך פונעם בוידעם האָט זיך ראָזנבלאַט צעבראָכן א פוס. אזוי ווי ער האָט געפילט, אז ער קאָן ווייטער נישט גיין, האָט ער זיך דערשלעפּט צו א נאָענטער חורבה, וואָס זענען דעמאָלט א סך געווען אין געטאָ. דאָרט האָט ער זיך אליין מיט א ראזיר־מעסער איבער־געשניטן די אָדערן. זיין טויטן גוף האָבן די דייטשן געפונען צומאָרגנס.

די איבריקע זעקס זענען אין איינקלאנג מיט זייער באשלאָסענעם פּלאן געלאָפן אין דער ריכטונג פון דער געטאָ־מויער. אָבער דערווייל איז שוין די זשאנדארמעריע געווען אלארמירט. נעבן דער מויער האָבן אָפּגע־ווארט די פּליטים דייטשע זשאנדארן. לאַך און יאָס זענען דערשאָסן געוואָרן ביים אנטלויפן. די איבריקע פיר: קאפּלאן, זאיאָנטשקאָווסקי, דינער און דער פּאָליאק העניעק, זענען צוריקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאק. פון די דאָזיקע פיר יינגלעך איז קאפּלאן אמשרעקלעכסטן צעשלאָגן געוואָרן. ביידע אויגן זענען אים אויסגערונען. צומאָרגנס האָט ער טאקע אויסגעהויכט די נשמה. די פארבליבענע דריי זענען איינגעזעצט געוואָרן אין דער פינצטערער קאמער, ווו זיי האָבן געדארפט זיצן גאנצע 14 טעג.

* * *

דער לעצטער אקט פון דאָזיקן קאפּיטל האָט זיך אָפּגעשפּילט טאקע מיט פערצן טעג שפּעטער, ווען די דריי פּליטים האָבן פארענדיקט זייער אָפּזיצן די שטראָף אין קארצער. לויט אן אָפיציעלן פּסק דין פון דער געשטאפּאָ זענען זיי פארמשפּט געוואָרן צום טויט דורך הענגען. מיטן דאָזיקן „פּסק דין" האָבן זיך די רוצחים געהאלטן אין איין צאצקען. זיי האָבן אים געלאָזט אין עטלעכע עקזעמפּלארן איבערדרוקן אויף א מאשין און צעקלעפּט אים אין די אָנזעבארע ערטער אויפן תפיסה־הויף. מיר האָבן פּשוט געשטוינט. זעקס מיליאָן יידן האָט מען אומגעבראכט אָן

שום פסק דין און דאָ מאכן זיי גאָר וועגן צוויי יידישע פליטים א גאנצן משא ומתן.

די עקזעקוציע איז איינגעאָרדנט געוואָרן „פייערלעך" אויפן פאַוויאקער הויף. אלס תלינים זענען אויסגעקליבן געוואָרן צוויי אנדערע יידישע ארבעטער פון קעסל־רוים. אלס תליה האָט געדינט די גרויסע משא־וואָג, וואָס איז געשטאנען נישט ווייט פון תפיסה־טויער. די וואָג איז געווען געגנוג הויך. די פעטלעס האָט מען צוגעבונדן צום אויבערשטן אייזן פון דער וואָג. אונטן האָט מען ארונטערגעשטעלט א באנק. די פארמשפטע וועט מען אוועקשטעלן אויף דער באנק. דאַן וועט מען צובינדן די פעטלעס ארום די העלדזער, אוועקרוקן די באנק און דער עסק איז געענדיקט.

איך האָב פון דערווייטנס געזען, ווי מען האָט געפירט די פארמשפטע. זיי זענען געווען בלייך און אויסגעמאטערט, קוים געגאנגען אויף די פיס. דאָך האָט זיך ביי זיי נישט געמערקט קיין שום שפור פון פחד. אלבערטס האָט געלייענט דעם אורטייל, דער רוצח וויפענבעק איז געשטאנען מיט א שטאָלענער בייטש אין האנט. נאָכן איבערלייענען דעם אורטייל האָט וויפענבעק געהייסן די צוויי יידן, וואָס זענען באשטימט געווען אלס תלינים, צובינדן די פעטלעס. די יידן האָבן זיך נישט גערירט פון אָרט. וויפענבעק האָט זיך צו זיי א לאָז געטון מיט דער בייטש. אלבערטס האָט אים צוגעהאלטן:

— לאָז געמאך.

וויפענבעק איז א רגע געשטאנען א בלאסער. דאַן האָט ער מיט שנעלע באוועגונגען אליין צוגעבונדן די פעטלעס.

— נעמט אוועק די באנק! — האָט וויפענבעק באפוילן די צוויי יידן־תלינים. זיי זענען אָבער געשטאנען אומבאוועגלעך, ווי נישט זיי מיינט מען.

וויפענבעק האָט זיי בייז אָנגעקוקט, געמורמלט עפעס שטילערהייט און אליין אוועקגעריסן די באנק. די פארמשפטע זענען געבליבן הענגען מיט אויסגעשטארטע צונגען און איבערגעדרייטע ווייסלעך פון די אויגן. שטיל אָן א וואָרט האָבן זיי אויסגעהויכט די נשמות.

וויפענבעק האָט זיך געווענדט צו די צוויי יידן, וואָס זענען אויפ־

נערעגטע און בלייבע אליין נאָך געשטאַנען אומבאַוועגלעך אויף דעמזעלבן אָרט:

— איר האָט געזען, וואָס עס איז געשען מיט די, וואָס האָבן גע־פּרוּווט צו אַנטלויפן פון אַ דייטשער תפיסה? דאָס זעלבע וועט אויך אין דער צוקונפט געשען מיט די אַנדערע, וואָס וועלן פּרוּוון צו אַנטלויפן. איצט גייט צו אייערע קאַמעראַדן און דערציילט זיי אַלץ.

די געהאַנגענע זענען אַ גאַנצן מעת־לעת געהאַנגען אונטער דער וואַך.

אַ באַגעגעניש מיט ד״ר עמנואל רינגעלבלום

איך דערמאָן מיך אין די פרילינגס טעג פון יאָר 1944. די הערלעכע פאָר פּסחדיקע לופט מיט איר זוניקער וואַרעמקייט האָט באמת געקאָנט באַהויכן מיט האָפענונג מענטשן, וואָס האָבן שוין זינט לאַנגע יאָרן געלעבט אונטערן בלוטיקן יאָך פון נאַצישן אָקופּאַנט. די דאָזיקע לופט, וועלכע האָט צוזאַמען מיט די מזרח־ווינטן געבראַכט ידיעות וועגן איינ־ברעכן זיך פון די דייטשע פראָנטן, איז שוין געווען די אָנזאָגערין פון נייע גרויסע געשעענישן, וואָס וועלן ברענגען די באַפרייאונג פאַרן מענטש און די אויסגעחלומטע רו נאָך יאָרן פון ליידן און פּיין.

די דאָזיקע לופט האָט אוודאי געהאַט איר השפּעה אויף יענע, וואָס זענען נאָך געבענטשט געווען מיט דער גרויסער ברכה פון זיין פריי, הגם זייער פרייהייט איז געווען אַ רעלאַטיווע, הגם איבער דעם גאַנצן לאַנד, ווו זיי האָבן געלעבט איז געלעגן דער חותם פון געפאַנגענשאַפט, פון אַרעסט. אָבער צו אונדז, די וואָס זענען שוין געווען אין דער נעץ פון דער ווילדער חיה, האָט די דאָזיקע לופט נישט געהאַט קיין שום שייכות. נאָך ווייניקער שייכות האָט זי געהאַט צו יענע, וואָס זענען אין יענע פרילינגס טעג אַריינגעפאַלן און האָבן געמוזט שטאַרבן דווקא אין דעם מאָמענט, ווען עס האָט זיך זיי געדאַכט, אַז אָט שטייען זיי פאַר דער ישועה.

די דאָזיקע לופט האָט אויך נישט געהאַט קיין שייכות צו דר. עמנואל רינגעלבלום מיט זיין פרוי און זון, וואָס זענען פּונקט אין יענער פרילינגס־צייט אַריינגעפאַלן אין פּאַוויאַק. דעם צווייטן טאָג אינדערפרי האָבן מיר שוין געוווּסט פון רינגעלבלומס אָנוועזנהייט אויף דער טויטן

קאמער. צווישן אונדזערע יידישע ארעסטירטע איז דער נאָמען רינגעלבלום געווען באקאנט. נישט בלויז א דאנק דעם, וואָס מיר האָבן ביי זיך געהאט א באדייטנדיקע צאָל יידישע אינטעלעקטועלע, וועמען עס איז נישט געווען פרעמד רינגעלבלומס וויסנשאפטלעכע ארבעט, נאָר עמך האָט אים אויך געקענט פון יענע צייטן, ווען ער האָט אָנגעפירט מיט א וויכטיקער געזעלשאפטלעכער און הילפס־ארבעט אין ווארשעווער געטאָ.

הגם דער פאוויאק איז געווען איזאָלירט פון דער וועלט, זענען דאָך צו אונדז דערגאנגען ידיעות וועגן די פרטים פון רינגעלבלומס ארייגפאלן. מען האָט געוווּסט צו דערציילן, אז ער איז צוזאמען מיט א גרופע פון 32 יידן געזעסן באהאלטן אין א בונקער אויף גרויעצקא גאס, ביי א פוי־לישן גערטנער. א געליבטע פונעם גערטנער האָט צוליב נקמה־טעמים —ווייל זי האָט געהאט געוויסע חשבונות מיט איר געליבן— נעמסרט די באהאלטענע יידן פאר דער דייטשער פאָליציי. מען האָט אפילו דערציילט, אז דעם גערטנער גופא האָבן די דייטשן געהאנגען תיכף אויף דעם זעלבן אָרט, וווּ זיי האָבן געפונען די באהאלטענע יידן.

די פאוויאקער יידן האָבן שטארק געוואָלט ראטעווען פון טויט די נייע קרבנות. נאָר וואָס משטיינס געזאָגט האָבן מיר שוין געקאָנט אויפטון? די איינציקע האָפענונג איז באשטאנען אין גוטמאנען. זאָל ער, גוטמאן, גיין צום תפיסה קאָמענדאנט און בעטן אים, אז רינגעלבלום זאָל צוגע־טיילט ווערן צו אַן ארבעט. מיט גוטמאנען איז די זאך טאקע זייער לייכט דורכגעגאנגען. ער האָט געקענט רינגעלבלומען און ווען ער האָט זיך דערוווּסט, אז מען האָט רינגעלבלומען געברענגט אין פאוויאק, איז ער ממש אויסער זיך געווען פון עגמת־נפש.

— מיר וועלן פרווון עפעס אויפצוטון — האָט ער פארזיכערט און תיכף האָט ער גענומען זוכן א וועג צום קאָמענדאנט פיטש.

באמת מיט א ברען האָט זיך גוטמאן גענומען צו דער זאך און ביי אונדז איז איצט געוואקסן די האָפענונג, אז רינגעלבלום וועט קומען צו אונדז. דערווייל האָבן מיר באשלאָסן איבערצושיקן רינגעלבלומען לכל הפחות א טרייסט־וואָרט. עס איז אָבער כמעט אוממעגלעך געווען צוצוקומען צו דער טויטן־קאמער. איך אלס דעזינפעקטאָר האָב געהאט די מעגלעכקייט אונטער גוט דורכגעטראכטע תירוצים ארייגצוקומען אמאָל

אין די פארשידענע אָפּטיילונגען פון דער תפיסה. דאָך אָבער האָב איך מיר נישט געקאָנט פאָרשטעלן, וואָס פארא תירוץ איך קאָן געפינען, כדי צוצוקומען אין דער טויטן־קאמער. יעדנפאלס האָב איך באשלאָסן אונטער אלע באדינגונגען דורכצוריייסן זיך צו רינגעלבלומען און איבערגעבן אים דעם גרוס פון דער לעצטער עדה אין ווארשע.

זייער שווער איז מיר אָנגעקומען די זאך, אָבער סוף כל סוף בין איך נאָך דעם זעלבן אָוונט געווען אין דער טויטן־קאמער. די צייט פון מיין זיין דאָרט איז געווען ביז גאָר א באגרענעצטע. מיין באגעגעניש מיט רינגעלבלומען האָט געדויערט סך הכל עטלעכע מינוט, אָבער די דאָזיקע ווייניקע מינוטן האָבן זיך שטארק איינגעקריצט אין מיין זכרון.

די קאמער איז געווען פול געפאקט מיט מענטשן. דאָס זענען מסתמא געווען רינגעלבלומס בונקער־ חברים. ער אליין איז געזעסן אויף א שטרויזאק הארט נעבן דער וואנט, אויף וועלכער עס זענען געווען אויס־געקריצט מיט נעגל הונדערטער נעמען פון מענטשן, וואָס זענען איבער דער דאָזיקער קאמער דורכגעגאנגען זייער לעצטן וועג. רינגעלבלום האָט אויף זיין שויס געהאלטן א היפש יינגל. דאָס איז געווען זיין זון אורי.

ווען איך האָב מיך דערנענטערט צו רינגעלבלומען, האָב איך, נישט פארלירנדיק קיין צייט, תיכף אים געזאָגט, אין וועמענס שליחות איך בין געקומען. איך דערמאָן מיך, אז רינגעלבלום האָט זיך שטארק געוווּנדערט, ווען ער האָט געהערט, אז אין דער תפיסה זענען נאָך פאראן יידן.

דאן האָב איך אים דערציילט, אז מיר מאכן באמיאונגען, כדי אים ארייננצונעמען צו אונדז.

— און וואָס וועט זיין מיט אים? —האָט ער מיך געפרעגט, ווייזנדיק מיטן פינגער אויפן זון— און וואָס וועט זיין מיט דער פרוי, וואָס זיצט ביי די פרויען?

וואָס האָב איך אים געקאָנט ענטפערן? מיר האָבן אלע געוווּסט, אז אויב עס וועט זיך אונדז איינגעבן ארויסצונעמען רינגעלבלומען צו אונדז, מאכנדיק אוים אים א שוסטער אָדער א שניידער, טאָ יעדנפאלס איז זיין משפחה פארלוירן. רינגעלבלום האָט דעם דאָזיקן אמת ארויסגעפילט פון מיין שווייגן און באלד האָט ער טאקע צוגעגעבן:

— איך וויל בעסער גיין אויף קדוש השם צוזאמען מיט זיי.

שפעטער האָט ער מיר דערציילט, ווי אזוי ער איז געפייניקט גע־וואָרן אין געשטאַפּאָ. די רוצחים האָבן פון אים געוואָלט ארויסבאַקומען די אדרעסן פון די מענטשן, מיט וועלכע ער איז געווען פארבונדן אויף דער אַרישער זייט. זיי האָבן אים אויך געפרעגט וועגן זיין טעטיקייט פון דער לעצטער צייט. רינגעלבלום האָט נישט געזאָגט גאָרנישט און דערפאַר האָבן אים די מערדערס געשלאָגן במשך פון דריי גאַנצע טעג. ער האָט מיר געוויזן ברוין און בלויע צייכנס אויפן גאַנצן לייב. צייכנס פון מער־דערישע קלעפּ.

אין מיטן געשפּרעך האָט ער מיר פלוצלינג געשטעלט א פראַגע:

— איז דער טויט א שווערער?

און א ביסל שפעטער האָט ער צוגעגעבן מיט א קול, געבראָכן פון יאוש:

— וואָס איז ער שולדיק, דער קליינער — האָט ער ווידער מיטן פינגער געוויזן אויף דעם יינגל — צוליב אים וויטיקט מיר שטארק דאָס האַרץ.

איך בין פאר רינגעלבלומען געשטאַנען אַן אומבאַהאָלפענער. נישט געוווּסט, וואָס צו ענטפערן, און אין מיר האָט אויך געוויטיקט דאָס האַרץ.

* * *

די חברים האָב איך ווערטלעך איבערגעגעבן מיין גאַנצן שמועס מיט רינגעלבלומען. מען האָט באַשלאָסן נישט צו ליינגן קיין אכט אויף רינגעלבלומס ווונטש צו שטאַרבן צוזאַמען מיט זיין משפחה. גוטמאַן האָט צוגעזאָגט פאַרצווזעצן זיינע באַמיאונגען.

גוטמאַן איז געווען ביי פּיטש. ער האָט אים געזאָגט, אַז רינגעלבלום איז אַן אויסגעפּרוּווטער קאַמאַשן־מאַכער און אַז ער וועט שטאַרק צונוץ קומען אין די וואַרשטאַטן. פּיטש איז גראַד געווען אין א גוטער שטימונג און האָט צוגעזאָגט גוטמאַנען, אַז רינגעלבלום וועט באַשטימט צוגעטיילט ווערן צו אַן ארבעט.

דעם דריטן טאָג, ווען מיר זענען פון די קאַמערן ארויסגעפירט גע־וואָרן צו דער ארבעט, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די נעכטיקע יידן זענען

שוין נישטאָ אין דער טויטן־קאַמער. פאַרטאָג האָט מען זיי אַרויסגעפירט מיט אויטאָמאָבילן אין די חורבות פון זאַמענהאָף־גאַס 19 און דאָרט זיי דערשאָסן. מיר האָבן דעם גאַנצן טאָג געוואַרט, האָפנדיק אַז רינגעלבלומען וועט מען ברענגען צו אונדז. מיר זענען געווען זיכער, אַז נאָך דעם צוזאָג פון תפיסה קאָמענדאַנט האָבן איִם די דייטשן איבערגעלאָזט אַ לעבעדיקן. רינגעלבלום איז אָבער צו אונדז נישט געקומען און דעם זעלבן נאָכמיטאָג האָט דער קאָמענדאַנט פּיטש צופעליק באַגעגנט גוטמאַנען אויפן תפיסה־הויף, ער האָט זיך אָפּגעשטעלט און מיט אַ ביטולדיקן שמייכל אָנגערופן:

— ווייסטו, גוטמאַן, דער דאָזיקער רינגעלבלום איז נישט קיין קאַמאַשן־מאַכער. נאָר אַזוי ווי איך האָב דיר צוגעזאָגט, אַז ער וועט גיין צו אַן אַרבעט, איז ער טאַקע היינט פרי אַהין געגאַנגען צו אַן אַרבעט.

פּיטש האָט בשעת מעשה געוויזן מיט דער האַנט די ריכטונג פון געטאָ.

עס איז שוין קלאָר געווען, אַז רינגעלבלום איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן און צוזאַמען מיט זיין משפּחה.

פּאַרווילונגען

כדי צו געבן אַ בילד פון לעבן פון די יידישע אַרעסטירטע אין דער פּאַוויאַק־תפיסה, מוז איך לכל הפּחות אין קורצע שטריכן באַשרייבן די אייגנאַרטיקע פּאַרווילונגען, וואָס האָבן אויסגעפילט דעם אינהאַלט פון געוויסע פרייערע שעהן פון אונדזער פינצטער לעבן. דער כלל, אַז „מיט אַלע צרות קאָן זיך דער מענטש איינלעבן", האָט זיך באַשטעטיקט אין זיין פולסטן זין דאָרט אין דער בלוטיקער הייל פון דער נאַצישער חיה. ווען דער קאָשמאַר, וואָס איז שטענדיק איבער אונדז געהאַנגען, האָט אויף אַ ווײַלע אָפּגעטרעטן, האָט זיין פּלאַץ פאַרנומען אַ פרייערער געדאַנק און אַ לייכטער געמיט.

איך בין ווייט פון באַהויפּטן, אַז די געמיטער פון די פּאַוויאַקער יידן זענען געווען אַזוי לייכט, אַז עס האָבן אויסגעפעלט בלויז די פּאַרווילונגען. בשום אופן נישט. דאָס לעבן אין די אומשטענדן פון אַ פּערמאַנענטער אומזיכערקייט, דאָס שטענדיקע געפיל פון פּחד, האָט סוף כל סוף

געמוזט ארויסרופן ביי מענטשן די רעזיגנאציע. נאָר די דאָזיקע רעזיגנאציע האָט זיך נישט פאַרוואנדלט אין פאַרצווייפלונג, אין יאוש. זי האָט זיך גיכער פאַרוואנדלט אין אַן איינשטעלונג פון א מין הפקרות: „אונדזער לעבן איז סיי ווי גאָרנישט ווערט, מען דאַרף עס נישט נעמען ערנסט". דער דאָזיקער געדאנק באַצייכנט אמריכטיקסטן די מענטאַליטעט פון דורכשניטלעכן יידישן ארעסטירטן אין פאוויאַק. פאַרשטייט זיך, אַז עס זענען צווישן אונדז געווען יחידים, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט א טיפערן בליק אין דער ווירקלעכקייט, וואָס האָבן אפילו געזען אין אָפּגע־שאַצט די שליחות פון דער לעצטער וואַרשעווער עדה. די דאָזיקע יחידים האָבן שטילערהייט און אומבאַמערקבאַר משפּיע געווען דעם דורכשניטלעכן עולם. אדאַנק דער דאָזיקער השפּעה האָבן די פאוויאַקער יידן ארויסגעגעבן פון צווישן זיך די גרויסע צאָל קעמפערס אין וואַרשעווער אויפשטאַנד. אדאַנק איר איז אונדזער נאַציאָנאַלער רעיון טיף איינגעוואָרצלט געוואָרן אין די נשמות פון אונדזערע חברים.

דער דורכשניטלעכער יידישער ארעסטירטער אין פאוויאַק האָט זיך איינגעלעבט מיט זיינע טאָג־טעגלעכע צרות. ער האָט שווער אָפּגעאַרבעט דעם טאָג. די דערנידערונגען און די קלעפּ בשעת דער אַרבעט האָט ער אָנגענומען ווי עפּעס א נאַטירלעכקייט. דערפאַר אָבער נאָכן אומקערן זיך אין דער אָפּטיילונג, נאָך דעם, ווי ער איז געבליבן צווישן די זייניקע, אָן דער דירעקטער אויפזיכט פון די רוצחים, האָט ער געזוכט א מעגלעכקייט פון א פרייען פאַרברענגען די דאָזיקע געציילטע מינוטן. ער האָט זיך געוואָלט פאַרגעסן אויף א ווײַלע. אָט פון דעם האָט זיך גענומען דער אָנהייב פון אונדזערע פאַרווײַלונגען אין דער תפיסה פאוויאַק.

פאַרשידנאַרטיק זענען געווען די דאָזיקע פאַרווײַלונגען. א טייל יינגלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די גאַראַזשן, האָבן מיטגעבראַכט פון דער שטאָט ביכער, וועלכע זיי האָבן געליען ביי פּאָליאַקן, וואָס האָבן צוזאַמען מיט זיי געאַרבעט אין די גאַראַזשן. די דאָזיקע ביכער האָבן זיי אריינגעשמוגלט אין דער תפיסה. דאָס רוב זענען געווען דאָס לייכטע ראָמאַנען, קרימינאַליסטיק און דער עיקר אורקע נאַכאַלניקס זאַכן. גע־לייענט די ביכער האָט מען נישט ביחידות. א גרופּע פון א צען אָדער אמאָל אפילו פון מער יינגלעך פלעגט זיך אַוועקזעצן לייענען ביכער אין

א קלענערער קאמער. דער שווארצער ריסיעק, וואָס האָט שפּעטער צוזא־מען מיט פילארן געקעמפט אין װארשעװער אויפשטאנד און געפונען זיין העלדישן טויט אויף די באריקאדן פון טשערניאקאוו, איז באַגאבט געוועזן מיט רעציטאטאָרישע פעאיקייטן. ער פלעגט זיך אוועקזעצן אויף א בעט און אויפן קול לייענען די ראָמאנען. קיין צוהערער האָבן אים נישט אויסגעפעלט.

א גרופּע פון עלטערע און בכבודיקע יידן, דאָס רוב מענטשן פון די אמאָליקע א. ג. געזעלשאפטלעכע קרייזן, האָבן ליב געהאט צו שפּילן אין קאָרטן. דער קאָרטן שפּיל איז אָבער נישט דערלויבט געווען אין תפיסה און שפּילנדיק האָט מען זיך געמוזט שטארק היטן פאר די וואכ־מייסטערס. טראָץ דעם איז כמעט יעדן אָוונט געווען א ברידזש־פּארטי און אפילו א פּאָקער.

אין די דאָזיקע צוויי מינים פארוויילונגען האָבן זיך באטייליקט קליינע גרופּעס מענטשן. א מין פון אן אלגעמיינער פארוויילונג, אין וועלכער עס פלעגן זיך באטייליקן אלע אונדזערע חברים, זענען געווען די „קאָנצערטן". מיר האָבן געפלעגט זיי איינצואָרדענען, בשעת מיר זענען נאָך געזעסן אויף דער פערטער אָפּטיילונג. נאָר דאָרט זענען די באדינגונ־גען פאר איינאָרדענען די „קאָנצערטן" נישט געווען קיין גינסטיקע. קודם כל דערפאר, וואָס דאָס ליכט איז דאָרט זייער פרי געוואָרן אויסגעלאָשן.

מיר האָבן זיך אלזא אויסגעטון און געלייגט אויף די געלעגערס און דערנאָך אין דער פינצטער שוין פלעגן מיר אָנהייבן דעם רעפּערטואַר. די אָרגאניזאטאָרן פון די קאָנצערטן זענען געווען: מיכאל גאסטאָן, א קראָ־קעווער אדוואָקאטן־אפּליקאנט, וואָס האָט פארמאָגט געוויסע קאָמפּאָזיטאָ־רישע פעאיקייטן און וויטעלס, א יינגל פון לעמבערג, וועלכן עס איז געלונגען צו אנטלויפן פון יאנאָווער לאגער. צום באדויערן איז אָבער וויטעלס בייט פון יאנאָווער לאגער אויף דער פּאוויאק־תפיסה נישט געווען פון די גליקלעכסטע.

גאסטאָן האָט געקענט אויסנווייניק אלע שלאגערס, וואָס זענען אמאָל געזונגען געוואָרן אין פּוילן. וויטעלס איז אויך געווען זייער מוזיקאליש און צו ביסלעך אויך געווען א דיכטער. זייערע „קאָנצערטן" זענען תמיד

געווען דורכגעפלאָכטן מיט דערציילונגען און וויצן. די פאַרווײַלונגען פלעגן זיך פאַרציִען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

ווען מיר זענען אַריבערגעגאַנגען אין וואַרשטאַטן־בנין (אין דער העלפט פון יאַנואַר 1944), האָבן מיר די דאָזיקע „קאָנצערטן" אויסגעבויט אין אינטערעסאַנטע קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען. אין אונדזער נייעם וווין־אָרט איז אונדז דערלויבט געווען צו ברענגען דאָס ליכט ביז ניין אַזייגער. בפרט אין די אָוונטן, ווען די צווייטע גרופּע האָט געהאַלטן די וואַך, פלעגן מיר אויספילן ביים וואַכמייסטער, אַז דאָס ליכט זאָל ברענען ביי אונדז נאָך שפּעטער. פאַרשטייט זיך, אַז אין אַזאַ פאַל האָבן מיר געמוזט גוט פאַרהענגען די פענצטער, כדי מען זאָל אין דער תּפיסה נישט וויסן וועגן אונדזערע פאַרווײַלונגען. די וואַכמייסטערס, סיי די דייטשע און סיי די אוקראַינישע זענען טאַקע אָפט געקומען, כדי זיך צוהערן צו אונדזערע קאָנצערטן. אגב האָט אונדז זייער אָנוועזנהייט אַ ביסל געשטערט. די בעסטע וויצן זענען אין יענער צייט געווען די אַזוי גערופענע רעזשים־וויצן. אָט פלעגט צום ביישפּיל פינקלשטיין דערציילן פאָלגנדיקן וויץ:

— אין אַ צוג איז געזעסן אַן אַלטער פּוילישער פּויער און האָט געהאַלטן אין איין שעלטן אויפן קול: אין אַלעם שלעכטן איז ער שולדיק, דער דאָזיקער „ה." צוליב אים איז אויסגעבראָכן די מלחמה, צוליב אים שמאַכט מיין זון אין קאָנצענטראַציע־לאַגער, צוליב אים האָט מיר אַ באָמבע צעשטערט מיין הויז. אַלץ צוליב דעם דאָזיקן „ה."

אַנטקעגן דעם פּויער זיצט עפּעס אַ יונגערמאַן און הערט זיך צו צום אַלטנס רייד. פּלוצלינג שטעלט זיך דער יונגערמאַן אויף, ער דעקט אויף די קלאַפּע פון זיין רעקל. ער איז אַ געשטאַפּאָ־אַגענט. „ווּעמען מיינט איר דעם דאָזיקן „ה"?" — פרעגט ער דעם אַלטן פּויער. „איך מיין „הורהילן" — ענטפערט דער פּויער. „אויב אַזוי איז גוט" — באַרואיקט זיך דער געשטאַפּאָ־אַגענט און זעצט זיך צוריק אויף זיין אָרט. ווען ער זיצט שוין אַ באַרואיקטער, פרעגט אים דער אַלטער פּויער תּמימותדיק: „פּאַניע געשטאַפּאָ, און וועמען האָט איר געמיינט".

וויצן פון דעם מין זענען געווען אין די הונדערטער. נאָר גיי דערצייל זיי אין דער אָנוועזנהייט פון אַ געשטאַפּאָוויעץ.

עטלעכע פון אונדזערע חברים האָבן געאַרבעט אין די דעפּאָזיטן

מאגאזינען. זיי האָבן פון דאָרט ארויסבאקומען פארשידענע מוזיק־אינסטרומענטן, א פידל, א גיטארע און א שפּאנישע באַנזשיאָ. גאסטאן האָט געשפּילט אף דער פידל, ווישניא, דער שניידער פון די גאראזשן־ווארשטאטן וואָס פון זיין אמתן פאך איז ער געווען א מוזיקער, האָט גע־שפּילט אויף דער גיטארע און אויף באנזשיאָ. ער האָט גוט געזונגען און גלייכצייטיק אליין זיך צוגעשפּילט.

אין רעפּערטואר זענען אריינגעקומען לייכטע מוזיקאַלישע שאפונגען. אין דער ערשטער ריי יידישע פאָלקס־לידער, געטאָ־לידער, רוסישע און סאָוויעטישע מוזיק און טאנץ־מוזיק. עטלעכע אוקראַינער פלעגן ספּעציעל קומען אויף די קאָנצערטן, כדי צו הערן די סאָוויעטישע לידער.

פון די רעציטאציעס האָבן גרוים אויפזעען ארויסגערופן פראגמענטן פון לייוויקס פּאָעמע „דער וואָלף". דאָס דאָזיקע בוך האָט זיך צופעליק ביי אונדז פארוואלגערט. איך האלט נישט גראד, אז די פּאָעמע געהערט צו די געלונגנסטע שאפונגען פון לייוויקן, אָבער איר אינהאלט מיט די פילע סימבאָלישע רמזים, מיטן רב, וואָס איז איינער אליין געבליבן א לעבעדיקער נאָך א מוראדיקער קאטאסטראָפע, וועלכע האָט גורם געווען דעם אומקום פון דער גאנצער עדה, האָט זיך שטארק צוגעפּאסט צו אונדזער לאגע. חוץ דעם האָט אונדזער חבר כיל זייער שיין רעציטירט.

אן אינטערעסאנטן נומער פלעגט אויספירן דער „שטומער" זיל־בערבערג. ער איז געווען א יונגערמאן פון א יאָר דרייסיק. ער האָט געהאט א גוטן „ארישן" אויסזען, נאָר דער לשון ביי אים איז געווען א שלעכטער, א יידישלעכער. בשעת ער האָט געלעבט אויף דער ארישער זייט, האָט ער געמוזט שפּילן די ראָלע פון א טויב־שטומען. ער האָט, מסתמא, גאנץ גוט געשפּילט זיין ראָלע, ווייל ער האָט זיך זייער לאנג געהאלטן אויף דער ארישער זייט. סוף כל סוף איז ער אָבער אריינגעפאלן אין פּאוויאק. בשעת די קאָנצערטן פלעגט ער פון צייט צו צייט אונדז ווייזן א פראגמענט פון זיין טויב־שטומען לעבן אויף דער ארישער זייט. א מאָל האָט ער געוויזן, ווי אזוי ער פלעגט זיך פארהאלטן אויף דער גאס, א צווייט מאָל האָט ער נאָכגעמאכט זיין טויב־שטומען „געשפּרעך" מיטן פריזירער וכדומה. זיינע נומערן האָבן אנטהאלטן זייער פיל הומאָריסטישע מאָמענטן.

אן אייגענעם קונצן־מאכער האָבן מיר אויך געהאט. עס האָבן אויך

נישט אויסגעפעלט קיין בעלנים אויף ארויסצוטרעטן מיט פּאָרלעזונגען און רעפעראטן.

מיר האָבן אויך נישט פארגעסן אָנצוצינדן ביי אונדז דאָס פייערל פון אונדזער נאַציאָנאַלן רעיון. מיר האָבן עס געמאכט אין דער פאָרם פון העברעאישע און ארץ־ישראלדיקע לידער, וואָס זענען געזונגען געוואָרן דורך א דועט: דורך אָקאָנאָווסקין, דעם געוועזענעם השומר־הצעירניק און דורך ווייסמאנען, דעם אמאָליקן רעוויזיאָניסט. די דאָזיקע העברעאישע לידער זענען געווען דער באַליבטסטער טייל פון פּראָגראם. זיי פלעגן ארויסרופן דעם שטארקסטן בייפאַל. אָפט האָבן אַלע צוהערער מיטגעזונגען און דעמאָלט איז דער באשיידענער קאָנצערט פארוואנדלט געוואָרן אין א נאציאָנאַלע מאניפעסטאציע. די פארשקלאפטע מענטשן־שאָטנס האָבן דעמאָלט געפונען לכל הפחות אויף א ווײַלע אן אינהאַלט פאר זייערע חלומות, וואָס האָבן שוין קיין מאָל נישט געקאָנט דערגרייכט ווערן. ווען מען וואָלט דעמאָלט געקאָנט אנטפּלעקן די נשמה פון יעדן באזונדערן מיטזינגער, וואָלט מען זיך איבערצייגט, אז יעדער פון זיי טראכט דאָס זעלבע: „פארוואָס האָב איך מיין גורל נישט פארבונדן מיטן אויפלעבנדיקן טייל פון יידישן פאָלק? פארוואָס בין איך נישט געגאנגען באצייטנס קיין ארץ־ישראל, ווו איך וואָלט היינט געווען א פרייער מענטש צו מענטשן גלייך?"

דער צופעליקער צוזאמענשטעל פון דועט, דער השומר־הצעירניק, וואָס האָט מיט איין קול געזונגען צוזאמען מיטן רעוויזיאָניסט, האָט מיר געשיינט צו זיין סימבאָליש. איך האָב אין דעם געזען דעם אָנזאָג פון א גרויסער פאראייניקונג פון די יידישע נאציאָנאַלע כוחות. באמת האָבן מיר זיך אין יענער צייט פון גרויסן אומגליק, אין דער שעה פון אומקום, נישט פאָרגעשטעלט, אז עס קאָנען נאָך זיין חלוקי־דעות צווישן די נאציאָ־נאַלע יידן. איצט ווייס איך, אז דער דאָזיקער גלויבן האָט פשוט געשטאמט פון אונדזער תמימותדיקייט.

די קאָנצערטן פלעגן מיר אַלע מאָל פארענדיקן מיט „התקוה", מיטן ליד פון דער יידישער האָפענונג. אויב דער אינהאַלט פון דאָזיקן ליד האָט אין יענעם מאָמענט פאר אונדז אפשר פּאראדאָקסאַל געקלונגען, אויב דער באגריף פון האָפענונג איז דעמאָלט פאר אונדז געווען גאנץ פרעמד,

האָבן מיר דאָך געוווּסט, אַז מיט אונדז ענדיקט זיך נישט דער יידישער דור. נאָך אונדזער אומקום וועלן בלייבן יידן און פאַר דער צוקונפט פון יענע, וואָס וועלן בלייבן, פאַר די, וואָס וועלן פאַרזעצן די גאָלדענע קייט פון יידישן לעבן און שטרעבן, האָבן מיר מיט גרויס כוח, כוונה און התלהבות, צווישן די פאַרשאָלטענע מויערן פון אָרט פון אונדזער אומקום, געזונגען דאָס ליד פון דער יידישער האָפענונג.

שפּליטערס פון א טאָג־בוך *)

דעם 25סטן יולי 1943.

אין דער טויטן־קאַמער 258. דער אַלטער יוזשוויאַק האָט היינט באַקומען געשלאָגן איבערן קאָפּ פון א פּוילישן אַבורקאַווי. דער כוליגאַן האָט נישט געשוינט דעם גראָען קאָפּ, ער האָט דעם זקן אויף אַן אמת צעממיתט. עס איז א רחמנות אויפן אַלטן און ביז גאָר אַנשטענדיקן יוזשוויאַק. אָבער אונדזערע צוויי שניעקעס: דער קליינער מיכאַלעק און מאַרדעקס, דאָס גערער קינד, נעמען זיך טשעפּען צום צוזאַמענגעבראָכע־נעם יוזשוויאַק. זיי האָבן מיט אים עפּעס קינדערישע חשבונות, הלמאי יוזשוויאַק גלויבט נישט, אַז דייטשן זאָלן הרגענען מענטשן:

— פּאַניע דירעקטאָזשע, —חוזקט אָפּ מיכאַלעק פון יוזשוויאַקן— וואָס האַלט איר היינט פון די דייטשן? שיסן זיי די מענטשן, צי נישט? אפשר הייסן זיי נאָר די פּאָליאַקן, אַז זיי זאָלן שלאָגן די יידן און בשעת מעשה גלעטן זיי אונדז? אָט האָט איר שוין איין מאָל געפונען מלאכים.

— און די קליידער, וועלכע מיר סאָרטירן אין סקלאַד? —גיט צו מאַרדעקס— פון וואַנען קומען זיי? אפשר האַלט איר, אַז דייטשן שיקן אַרום מענטשן צו דער אַרבעט נאַקעטע?

יוזשוויאַק האָט בלויז געקרעכצט און מיט זיין אַלטער שטימע האָט ער זיך געבעטן:

---

*) דאָס זענען אָפּגעראַטעוועטע רעשטלעך פון א טאָג־בוך, וועלכן דער מחבר האָט געשריבן בשעת זיין זיצן אין תפיסה. דאָס רוב פון כתב־יד איז פאַרלאָרן געוואָרן בעת דעם אַנטלויפן שפּעטער.

— לאָזט מיך אָפּ. איך ווייס שוין אַליין נישט.

א רחמנות נעבעך אויפן אלטן יוזשוויאַק, וואָס האָט אין זיין לעבן נישט באַוואָלט אפילו א פליג.

דעם 3טן אויגוסט 1943.

אין אונדזער קאמער פאַלט צו די נאכט מיט זיבן מייליקע שריט. די נעכט זענען איצט בלווילעכע. אזעלכע, ווי מיר געדענקען זיי פון יענע צייטן, ווען מיר האָבן נאָך געגלויבט, אז אין זייער טונקלען מאַנטל הילן זיי איין די סודות פון אונדזערע חלומות און ליידנשאַפטן. אָבער אין אונדזער קעלער קאמער הערט מען נישט קיין ליידנשאַפטלעכן געזאַנג פון די וואַלד־פייגעלעך: דאקעגן פילט מען זייער שטאַרק דאָס בייסן פון מיליאָנען פליי, וואָס וואַרפן זיך אויף אונדז תיכף ווי מיר לייגן זיך אויף אונדזערע ברודיקע געלעגערס.

די נעכט זענען איצט פינצטערע. די לבנה האָט זיך ערגעץ באַהאַלטן און אונדזערע באַלעבאַטים גיבן אונדז נישט קיין ליכט. זיי דערלויבן נישט אָנצוצינדן די לאָמפּן אפילו אויף א רגע. מיר מוזן מאַכן די געלעגערס אין דער פינצטער.

קאַזיק דער סטאַראָסטע האַלט, אז די פליי זענען אונדזער ברכה. דאָרט ווו עס זענען דאָ פליי — זאָגט ער — קאָנען נישט זיין קיין לייז. הכלל, דורך די פליי זענען מיר באַוואָרנט פאַר לייז. דערפאַר הייסט אונדז קאַזיק דאַנקען גאָט. דאָך אָבער וויל קיינער פון אונדז נישט דאַנקען גאָט פאַר דער טובה פון פליי.

מיר האָבן זיך איבערצייגט, אז צו פליי קאָן מען זיך צוגעוווינען, אין אָנהייב קאָן מען טאַקע נישט שלאָפן צוליב זייער בייסן, אָבער ווען מען איז שוין דאָ א וועטעראַן, פאַרגעסט מען אין דער מכה. די פליי בייסן דיך און בשעת מעשה שלאָפסטו ווי קיינמאָל גאָרנישט. אָבער ווי איז דער דין, אז א „פרישער" קומט צו אונדז אָן? ער גייט אָנגעטון אין א שניי־ווייסן העמד. אין דעם העמד ליגט ער זיך שלאָפן. צומאָרגנס שטייט ער אויף און עס דאכט זיך אים, אז ער האָט היינט אויף זיך אן אנדער העמד. דאָס נעכטיקע ווייסע העמד האָט היינט א גרויעם קאָליר.

עס איז אינגאנצן באדעקט מיט טונקל־גרויע פלעקלעך, וואָס די פליי האָבן דאָ איבערגעלאָזט.

א צווייטע מכה איז דער עמער. אָט פארוואָס: די צעליגטע שטרוי־זעק דעקן צו די גאנצע פּאדלאָגע. צווישן די שטרויזעק בלייבט נישט איבער אפילו קיין מילימעטער פרייער באָדן. נאָך חצות הייבט זיך אָן די וואנדע־רונג צום עמער. מען מוז שפאנען איבער די שלאָפנדיקע חברים. מען טרעט אויף זייערע פיס, קעפּ און קערפּערס. די צעטרעטענע חברים רייסן זיך אָפּט אויף. מען הערט קללות און יעלות.

איך שלאָף מיט מיכאלעקן אויף איין שטרויזאק. מיר האָבן אונדזער געלעגער הארט נעבן דער טיר און נעבן דעם עמער. במשך פון דער נאכט ווערן מיר ממש צעטרעטן דורך די וואנדערנדיקע עמער־זוכערס.

דעם קליינעם מיכאלעק פארשטייען נישט די עלטערע מיט־ארעסטירטע. זיי האלטן אים אין איין באשולדיקן אין זיין צעלאָזנקייט, אין מאנגל אין דערציאונג. דאָס אלץ איז אָן שום ספק אמת. אָבער מען דארף נעמען אין אכט, אז בשעת די מלחמה איז אויסגעבראָכן און דער פאָטער, דער דאָקטאָר קאהאַן, האָט פארלאָזט זיין משפחה, איז מיכאלעק בסך הכל אלט געווען 13 יאָר. זינט יענער צייט איז מיכאלעק אליין איבער זיך דער באלעבאָס. במשך פון עטלעכע מלחמה־יאָר איז דער קליינער שניעק געווען אפילו דער פרנסה־געבער פון זיין מוטער. בשעת דער גרויסער אקציע אין ווארשע (אויגוסט 1942) האָבן די רוצחים אוועקגע־נומען מיכאלעקס מוטער. מיכאלעק איז געגאנגען אין וואלד און דאָרט געפירט א לעבן פון א באנדיט.

די עלטערע בכבודיקע מיטארעסטירטע וואָלטן געוואָלט זען אין מיכאלעקן א גוט־דערצויגענעם סאלאָן־יינגל. דאָך אָבער איז מיכאלעק א גוטער יינגל און ער איז פּעאיק צו זיין א הארציקער חבר און אן איבער־געגעבענער פריינט. מען דארף בלויז וויסן, ווי אזוי זיך צו אים צו באציען און ווי אזוי מיט אים צו רעדן. וועגן די דאָזיקע צוויי זאכן האָבן אונדזערע עלטערע מיטארעסטירטע נישט קיין שום באגריף.

דעם 5טן אויגוסט 1943.

מיינע השערות וועגן אלטן יוזשוויאק האָבן זיך ארויסגעוויזן פאר

ריכטיקע. נאָך דער מעשה מיט די באקומענע קלעפּ פון אבורקאווי האָט ער זיך אָנגעהויבן איינצוברעכן אין זיין גלויבן אין גוטסקייט פון מענטש. די עקזעקוציע פון די יידן פון פּוילישן האָטעל, ווען ער האָט שוין בפירוש געזען, ווי מען פירט ארויס די מענטשן און מען שיסט זיי, האָט גורם געווען זיין גענצלעכע דערשלאָגנקייט. יוזשוויאק איז נאָך דער עקזעקוציע ווי מיט איין מאָל אינגאנצן פארענדערט געוואָרן. זיין אַלט פּנים, אויף וועלכן מען האָט נאָך ביז איצט פון צייט צו צייט געזען אויפבליען א שמייכל, איז פּלוצלינג געוואָרן אינגאנצן איינגעקאָרטשעט און געל, זיינע אויגן, וועלכע האָבן תמיד אויסגעדריקט ענערגיע און לעבנסלוסט, זענען איצט געווען אויסגעלאָשן און מעלאנכאָליש פארנעפּלט. זיינע באוועגונגען זענען איצט געווען ווי פון א געלעמטן, ער האָט לגמרי אויפגעהערט צו עסן און זיצנדיק אזוי אָן א באוועגונג אויפן שטרויזאק, האָט ער במשך פון גאנצע טעג נישט ארויסגעזאָגט כמעט קיין איינציק וואָרט.

איצט האָט שוין יוזשוויאקן קיינער נישט געטשעפּעט. די יונגע חברים, מיכאַלעק און מאַרדעקס האָבן איצט געקוקט אויף יוזשוויאקן ווי אויף עפּעס א באַשעפעניש נישט פון דער וועלט. אין זיין שכנות האָבן זיי זיך איצט געפילט עפּעס אומהיימלעך. אפשר האָט זיי געפרעסן זייער קינ־דעריש געוויסן צוליב די עוולות, וועלכע זיי האָבן פריער אָנגעטון דעם זקן?

איך פלעג אָפט פון דער זייט כאַפּן א בליק אויף יוזשוויאקן. פאַר מיר איז געווען קלאָר, אז דער אַלטער איידלער מאַן לעבט איצט דורך א געפערלעכן גייסטיקן צוזאמענברוך און אז ער וועט בשום אופן נישט קאָנען ביישטיין דעם נסיון. מיט פּשוטע ווערטער געזאָגט: יוזשוויאק וועט אונדז דאָ היינט אָדער מאָרגן אוועקשטארבן.

איין מאָל האָב איך אוועקגערופן אין א זייט קאַזיקן, דעם סטאַ־ראָסטע און מיטגעטיילט אים וועגן מיינע השערות בנוגע יוזשוויאקן. קאַזיק האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ און געזאָגט:

— וואָס קאָנען מיר אים העלפן? און סוף כל סוף איז דאָך בעסער אזוי. וואָס וואָלט איך היינט אוועקגעגעבן פון זיך, אז איך זאָל שטארבן מיט אן אייגענעם טויט. איר זענט גערעכט, עס זעט טאַקע אויס אזוי, ווי יוזשוויאק וואָלט היינט אָדער מאָרגן געדאַרפט שוין אויסהויכן די נשמה. א גליק פאַר אים, ממש א גליק. ער וועט אוועקגיין מיט זיין אייגענעם טויט.

אָבער אין יוזשוויאקן האָט זיך דאָס לעבן געראַנגלט מיטן טויט און דער טויט האָט בשום אופן נישט געקאָנט מנצח זיין דאָס שוואַכע פונקעלע פון לעבן, וואָס האָט געטליעט, דאַכט זיך, מיט אַן איבערמענטשלעכן כוח אין דעם צעבראָכענעם גוף. יוזשוויאַק איז נישט געשטאָרבן מיט קיין נאַטירלעכן טויט, הגם מיט אַן אייגענעם טויט איז ער יאָ געשטאָרבן.

היינט פאַרטאָג האָט אונדז אַלעמען אויפגעוועקט קאַזיקס רופן:

— חברים, קוקט! וואָס איז דאָס?

מיר האָבן זיך אויפגעריסן פון שלאָף. קאַזיק האָט מיטן פינגער געוויזן אַרויף צום פענצטערל. פון פענצטערל האָט אַראָפּגעהאַנגען אַ שטאַרער גוף, אָנגעטון אין אַ שוואַרצן אָנצוג, מיטן פּנים צו דער וואַנט. יוזשוויאַק האָט זיך געמאַכט אַ פּעטלע פון שיך בענדלעך, צוגעבונדן צו דער פענצטער־קראַטע. נעבן דעם געהאַנגענעם איז געשטאַנען דאָס הילצערנע בענקעלע, אויף וועלכן עס פּלעגט שטיין דער וואַשבעקן. נאָכדעם ווי די פּעטלע איז צוגעבונדן, מאַכט מען איין שריט אַראָפּ פונעם בענקעלע און מען פּטרט די מיאוסע וועלט.

דעם 13טן פעברואַר 1944.

— די נעכט זענען שווין פינצטערע — זאָגט צו מיר מיין פריינט כיל, אַ ווילנער אַדוואָקאַט, אַ מענטש פון דער פּען און אַ געניטער פּאַכמאַן אין טעאַטער־ענינים. דאָ אין פּאַוויאַק איז ער צוגעטיילט צו אַן „אויס־געווייסטער" אַרבעט. ער פאַרנעמט זיך מיטן לאָזן דאָס הייסע וואַסער אין דער תפיסה־באָד. ער רייניקט דאָרט אויך די ברודיקע פּאַדלאָגע.

כיל לעבט מיט איין האָפענונג: מאַכן פּליטה. מיט טויזנטער פּלענער פון פּליטה טראָגט ער זיך כסדר אַרום. ער קוקט אַרויס אויף די פינצטערע נעכט, ווען די לבנה באַהאַלט זיך אונטערן גראַנאַטענעם הימלבלוי. זיינע אַלע פּלענער פון אַנטלויפן זענען פאַרבונדן מיט דער פינצטערניש פון די שוואַרצע נעכט.

כיל האָט נאָך אַ קינד אין וואַרשע. דאָס איז אַ צען־יעריקער יינגל, וועלכער איז באַהאַלטן ערגעצוווּ ביי גוטע מענטשן. כילס האַרץ ציט צום קינד. זיין איינציקער באַגער איז כאָטש איין מאָל אין לעבן צו זען דאָס קינד.

אָבער פינצטערע נעכט קומען און גייען און פון כילם פּלענער לאָזט זיך אוים א בוידעם. נישט ביל און נישט זיינע פריינט מאכן פּליטה. עס לויפן שעהן, נעכט און וואָכן פון אָנשטרענגענדיקער דערוואַרטונג. זיי ליגן זיך שווער אויפן געמיט, זיי פארסמען ביים מענטשן די חושים, זיי נעמען אוועק די לעצטע כוחות, די האָפענונג, דעם גלויבן אין זיך.

דערפאר פעלן אָבער נישט קיין קאָשמארדיקע און גרויליקע נעכט. איך דערמאָן מיך אין איינער אזא נאכט. אין מיטן יענער נאכט האָט זיך יאָסל קאַלינסקי אראָפּגעשלעפּט פון זיין געלעגער. ער איז געגאַנגען וועגן א מענטשלעכער באדערפעניש. פארבייגעגאַנגען א פענצטער, דורך וועלכן עס כאפּט זיך אומווילנדיק א בליק אויף דער פּאוויאַ־גאַס. טויט־שטילע חורבות באגריסן מיט זייער געווענלעכן אויסזען. אָבער פּלוצלינג באמערקט יאָסל עפּעס א מאָדנע זאך. פון איין חרובן הויז רייסט זיך ארוים א שטאַרק ליכט. דאָס ליכט שטערט ממש די אויגן. יאָסלס פארשלאָפענער מוח קאָן נישט תופס זיין, וואָס דאָס איז. ער וועקט אויף די חברים:

— קוקט, יאטן, עפּעס טוט זיך דאָ אָפּ! שטייט אויף און קוקט אין פענצטער!

מיר לויפן צום פענצטער, מיר קוקן. באמת משונהדיקע זאכן טוען זיך אָפּ אקעגן אונדז. אויפן דריטן שטאָק פון חרובן הויז אקעגנאיבער איז געמאכט געוואָרן אן אייזערנע רושטאָוואַניע. אויף דער רושטאָוואַניע ברענט א גרוים פייער. ארום דעם פייער דרייט זיך עפּעס ארום. אונדז דאכט זיך, אז דאָס איז א שדים־טאַנץ פון מכשפות.

ווען מיר ווישן אוועק דעם שלאָף פון אונדזערע אויגן, פארוואַנדלען זיך די מכשפות אין דייטשע זשאַנדאַרן. זיי רינגלען ארום א מענטש אין בלויזן קאָפּ, אָנגעטון אין א מונדיר, וואָס איז פּונקט אזוי גרוי־גרינלעך, ווי די זשאַנדאַרנס מונדירן. די פלאַמען פון ברענענדיקן פייער באגיסן די סודות־פולע פארזאמלונג מיט שטראָמען פון א וואַנדערנדיקער רויט־קייט. ווען די רויטקייט שטעלט זיך אויף א ווײַלע אָפּ אויף א מענטשלעך פּנים, פארוואַנדלט זיך דאָס פּנים אין א שטיק פארשטאַרט בלוט.

— עץ זעט? — זאָגט יאָסל — זיי האָבן אויפגעהאַנגען דעם „בלויזן קאָפּ“.

— איך זע נישט — רופט זיך אָפּ א שטימע.

— טאָ קוק זיך בעסער צו און אז נישט נעם דיינע אויגן אין די ידים.

— יאָ, יאָ, ער הענגט שוין — רופט די זעלבע שטימע, וואָס פריער.

די ארעסטירטע יידן קוקן זיך צו צום נישט טאָג־טעגלעכן בילד. זיי זעען, ווי זשאנדארן שניידן אראָפּ דעם טויטן גוף פון שטריק. צוויי זשאנדארן האלטן דעם טויטן, איינער ביים קאָפּ, דער צווייטער ביי די פיס. עטלעכע מאָל וויגן זיי אין דער לופט דעם מת אהין און צוריק און דערנאָך א וואָרף און דער „בלויזער קאָפּ" פליט אריין אין פייער.

צומאָרגנס האָט מען אין פאוויאק דערציילט, אז די לעצטע נאכט האָבן געשטאַפּאָווצעס אויפגעהאנגען א דייטשן גענעראל, אן אייגענעם. מיר האָבן זיך צוגעוווּנקען איינער דעם צווייטן. מיר האָבן דאָך געזען דאָס שטיקל ארבעט.

גאָר שלעכט מוז שוין האלטן אין דער מלוכה פון היטלער, אויב מען האלט שוין ביי הענגען גענעראלן.

דעם 29סטן מערץ 1944.

פינצטערע נעכט קומען ווידער. מיר זענען שוין מיט אלדינג גרייט, כדי צו מאכן פליטה. וואָס אן אמת איז, זענען מיר שוין אזוי גרייט עטלעכע וואָכן, נאָר דאָס אויספירן פון פּלאַן גייט אונדז עפּעס שלימזלדיק צו. בלומרשט הייסט עס, אז עס זענען פאראן מניעות. אמאָל זענען מיר נישט זיכער, צי די היינטיקע וואך אויף די וואך־טורעמס איז א גינסטיקע, א צווייט מאָל דאכט זיך אונדז, אז אונדזער חבר פינקלשטיין, וועלכן מיר מוזן איבערלאָזן, שלאָפט נישט גענוג שטארק, כדי ער זאָל נישט הערן, ווי מיר שלייכן זיך ארויס פון דער קאמער. ווען ער דערהערט, חלילה, מאכט ער אין געפערלעכסטן מאָמענט א טומל און דעמאָלט זענען מיר דאָך פארלאָרן.

אין אמתן ווייסט יעדער ביי זיך, אז די אלע בלומרשטע סיבות זענען נישט מער ווי תירוצים פאר די געגנדז. דער עצם איז אן אנדערער. די טאַט, פאר וועלכער מיר שטייען איצט, איז פארבונדן מיט גרויס ריזיקע. די סכנה לויערט ממש אויף יעדן שריט, וועלכן מיר דארפן שטעלן אויפן וועג פון פליטה. דער קלענסטער מכשל, וואָס שטעלט זיך חלילה, אונדז אין

וועג, איז גורם טויט. און דער דאָזיקער טויט איז נישט פשוט קיין טויט. עס איז א טויט אויף דער תליה מיט א צוגאב פון אוממענטשלעכע יסורים און פיין פאר דעם טויט. פאר אונדזערע אויגן שטייט דאָס בילד פון די יינגלעך פון קעסל־רוים, וואָס האָבן אזוי ביטער באצאָלט פאר זייער בענקשאפט צום לעבן.

דאָך אָבער מוזן מיר אויספירן די טאט. דאָס ווייסן מיר באשטימט. מיר פילן עס בחוש. קיין צוריק איז מער נישטאָ. צופיל צוגרייטונגען זענען שוין געוואָרן געמאכט, כדי זיך נישט צו קאָנען מער צוריקציען פון אויס־פירן דעם פּלאַן. ישראלקע האָכבערג, דער שלאָסער, וואָס פאָרט יעדן טאָג ארבעטן אין געשטאפּאָ אויף שוכא, האָט אונדז געברענגט א שטאָלענע שער צו שניידן די קראטעס. איין צי מיט דער שער און א קראטע איז איבערגעשניטן ווי א שטיקל פאָדעם. די שער האָבן מיר אויסגעקעמפט מיט גרויס מי. איצט ליגט זי באהאלטן ביי אונדז אין דער באָד. אָבער קאָן דען עקזיסטירן א גוטע באהעלטעניש אין דער תפיסה? יעדער מאָמענט קאָן ברענגען א סורפּריז, א רעוויזיע. אז מען אנטדעקט ביי אונדז די דאָזיקע שער, זענען מיר דערליידיקט.

מיר האָבן אויך צוגעגרייט א שטארקן שטריק, כדי מיר זאָלן זיך קאָנען אראָפּלאָזן פונעם פענצטער פון צווייטן שטאָק. שטארק מוז ער זיין דער דאָזיקער שטריק. ער וועט דאָך האָבן אויסצוהאלטן די משא פון צען מענער, וואָס וועלן זיך אראָפּלאָזן פון א הויך פון אן ערך צען מעטער. דעם שטריק האָבן מיר געמאכט פון א גארנער באנד, וועלכע מען באנוצט אויף מאכן פון איר אויערן צו אָפּיצירישע שטיוול. די דאָזיקע באנד האָט דער שוסטער טשעכאָוויטש ארויסגעברענגט פון די שוסטער־ווארשטאטן. ער האָט געברענגט אן ערך הונדערט מעטער פון דער באנד און מיר האָבן פון איר אויסגעפלאָכטן צוועלף מעטער שטריק. אכט מאָל האָבן מיר געפלאָכטן די דאָזיקע באנד און איר קאָנט זיך פאָרשטעלן, וויפל מי עס האָט אונדז געקאָסט די דאָזיקע ארבעט, ווען מען האָט זי געמוזט מאכן בסוד און בגנבה, כדי קיינער זאָל עס נישט באמערקן.

דער שטריק איז א שטארקער. ער איז הארט, ווי א שטיק האָלץ. ער וועט באשטימט אויסהאלטן אונדזערע משאות. דער דאָזיקן פריינט אונ־דזערן וועלן מיר רואיק קאָנען אָנגעטרויען אונדזערע לעבנס. אָבער

דערווייל, כל זמן ער איז מיט אונדז דאָ אין תפיסה, איז ער פאַר אונדז א סכנה. טאָמער ווערט ער אנטדעקט, איז ווידער שלעכט.

מיר ווייסן גוט, אז אָפּשלעפּן איז געפערלעך. דאָך אָבער פעלט אונדז דער כוח און דער מוט אויסצופירן תיכף די טאַט. עס איז פונקט אזוי, ווי מיט א ביטערער מעדיצין, וועלכע מען מוז אויסטרינקען פאַר א רפואה. עס גלוסט זיך נישט, מען ווייסט אָבער, אז מען מוז עס טון. מען שלעפּט אָפּ, אָבער לסוף טרינקט מען זי דאָך אויס. מיר זענען זיכער, אז לסוף וועלן מיר אויספירן די טאַט. מיר וועלן אראָפּשלינגען די ביטערע מעדיצין, וואָס דאַרף פאַר אונדז באַדייטן א רפואה.

דעם 2טן אפּריל 1944.

דער אוקראַינער בוקאָוויענקאָ איז אונדזער פריינט. אגב, זעט ער טאַקע אויס ענלעך צו א ייד. צוליב זיין לאַנגער נאָז האָט מען אים געגעבן א צונאָמען יאָשקע. אָבער א מענטש איז ער שוין יאָ, דער דאָזיקער יאָשקע. און א מענטש געפינט מען זייער זעלטן דאָ אין דער הייל פון ווילדע חיות. אָפּט שפּילט יאָשקע ממש מיט פייער. ער לאַכט אָפּ פון זיינע דייטשע פאַרגעזעצטע, די אונטערשאַרפירערלעך און די שאַרפירערס, די גדולים. ער פירט אפילו נישט אויס זייערע באַפעלן. עטלעכע מאָל איז פאָרגעקומען, אז צוליב שטראָף האָט ביי יאָשקען דער צוגספירער האַניש אוועקגענומען דעם רעוואָלווער און איינגעזעצט אים אין קאַרצער. אמאָל איז בוקאָוויענקאָ געקומען צו אונדז אין באַד מיט א צעממיטעט פּנים און אָן דעם גאַרטל. ער האָט דערציילט, אז האַניש האָט אים געפּאַטשט.

מיר פּרוּוון איבערצייגן בוקאָוויענקאָן, אז עס איז נישט כדאי צו שפּילן מיט פייער, בפרט אז מען קאָן מיט דעם גאָרנישט געווינען. דער קרומער מיטעק, וועלכער איז בוקאָוויענקאָס ליבלינג, האַלט פאַר אים כסדר מוסר־דרשות:

— פאַניע וואַכמייסטער, צו וואָס דאַרפט איר עס? איר טוט דאָך אָפּ פּשוט נאַרישקייטן. איר וועט נאָך א מאָל מיאוס אָפּשניידן און סוף כל סוף וועט קיינער דערפון נישט האָבן קיין שום נוצן.

— איי, מניעטעק, יאָב טוואָיו מאַטש — פאַרענטפערט זיך בוקאָוויענקאָ מיט זיין וויכן רוסישן לשון — טי ניע פאָנימאַיעש ווציאָם דיעלאָ.

איך קאָן זיי נישט לײַדן, די דײַטשע סוואָלאָטשעס און במילא רעדט ביי מיר דאָס מויל אליין פון זיך. וואָס זאָל איך טון?

אוקראַינער פון בוקאָוויענקאָס מין זענען ווייניק אין פאוויאַק. ער איז אפשר דער איינציקער. זיין פריינט באַרטשענקאָ, וועלכער האָלט דינסט ביי אונדז אין באָד, איז בלי ספק אויך אַן אַנשטענדיקער שנץ, אָבער צו בוקאָוויענקאָן גלייכט ער נישט. בוקאָוויענקאָ איז טאַקע באמת דער טרייבנדיקער כוח פון אונדזער ויברח־פּלאַן. באַרטשענקאָ ווייסט אויך וועגן ענין. ער האָט זיך אָבער אָפּגעטרייסלט פון דער גאַנצער זאַך.

— מוט אַלץ וואָס איר האָלט פאַר פּאַסיק זיך צו ראַטעווען — האָט ער אונדז געזאָגט — איר דאַרפט אָבער אַכטונג געבן, אַז נישט איך און נישט בוקאָוויענקאָ זאָלן דערפון האָבן צרות. יעדנפאַלס וויל איך וועגן עסק גאָרנישט וויסן.

דאַקעגן טראַכט בוקאָוויענקאָ לגמרי נישט וועגן קיין פּאָלגן. נאָך פריער האָט ער אונדז צוגעזאָגט הילף און איצט האַלט ער וואָרט. זיין הילף האָט פאַר אונדז אַ וויכטיקע באַדייטונג. ער נעמט זיך אונטער אומשעדלעך צו מאַכן דעם אוקראַאינער פון וואַך־טורעם. דעם דאָזיקן אוקראַאינער וועט ער גוט אַנשיכורן, איידער מיר וועלן דאַרפן גיין. חוץ דעם וועט ער נאָך אַכטונג געבן, אַז דער דאָזיקער אוקראַאינער זאָל טאַקע גוט שלאָפן, בשעת מיר וועלן שוין האַלטן אין אַראָפּגיין פון דעם פענצטער. אַדאַנק בוקאָוויענקאָס הילף ווערט די סכנה, וואָס דראָט אונדז ביים אַנטלויפן, פאַרקלענערט ביז אַ העלפט, במילא וואַקסן מיט אַזויפיל די שאַנסן פון דערפאָלג.

דעם 4טן אַפּריל 1944.

בוקאָוויענקאָ איז ביי אונדז היינט געווען. כלומרשט איז ער געקומען זיך באָדן, נאָר מיעטעק האַלט, אַז ער איז ספּעציעל געקומען, כדי אַרומ־צורעדן מיט אונדז די פּרטים פון דער פּליטה. מיעטעק זאָגט, אַז בוקאָ־וויענקאָ איז פון אונדזער פּליטה מער נתפעל ווי מיר אַליין.

בוקאָוויענקאָ איז גערעכט, ווען ער זאָגט, אַז די גאַנצע זאַך מוז גוט דורכגעטראַכט ווערן און געטון ווערן מיט קאָפּ. די בעסטע צייט פאַרן אַנטלויפן איז אַ שעה צווישן חצות און איינס אַזייגער ביינאַכט. מיר מוזן

זיך רעכענען דערמיט, אז אפילו נאָך א גליקלעכן ארויסבאקומען זיך פונעם שטארק באלויכטענעם שטח ארום דער תפיסה, נאָך א גליקלעכן דורכרייסן זיך איבער דער געטאָ־מויער, וועט אומבאדינגט גויטיק זיין נאָך במשך פון דער זעלבער נאכט ווי אממיינסטן צו דערווייטערן זיך פון די געטאָ־מויערן. כדי זיך געהעריק צו דערווייטערן פון געטאָ שטח, דארפן מיר עטלעכע פרייע שעה פון נאכט. ווארום ווען עס וועט שוין אָנהייבן צו באגינען, טאָרן מיר בשום אופן נישט פאָרזעצן דעם מארש. דעמאָלט מוזן מיר ארייגגיין אין די נאָענטסטע חורבות און דאָרט איבערוואַרטן ביז צום אָוונט. הכלל, כדי צו האָבן די דאָזיקע פרייע צייט פארן מארש, טאָרן מיר נישט ארויסגיין שפּעטער ווי איינס אזייגער.

און איצט קומט די פראגע פון ווילן א פּאסיקע נאכט. קודם כל מוז עס זיין א נאכט, ווען בוקאָוויענקאָס צוג האלט די וואך אין תפיסה. דאָס איז נאָך נישט אלץ. עס מוזן זיך נאָך צוזאמענטרעפן א ריי גליקלעכע צופאלן. אין דער דאָזיקער נאכט מוז די וואך אויפן טורעמל, וואָס באוואכט אונדזער פענצטער, האלטן אן אוקראינער א כלב, וועמען עס איז כדאי ארייגצוליגן אין דער בלאָטע. עס איז דאָך קלאָר, אז נאָך אונדזער פּליטה וועלן די דייטשן זיך א נעם טון צום דאָזיקן וועכטער פון טורעמל. אין לסוף מוז נאָך צושפּילן א ווייטערער גליקלעכער צופאל: אין דער זעלבער צייט מוז בוקאָוויענקאָ פּונקט האלטן די וואך אויפן תפיסה־הויף, ווייל נאָר אין דעם פאל וועט ער האָבן די מעגלעכקייט צוצוקומען צום טורעם־וועכטער און אים געבן צו טרינקען דעם בראָנפן.

די לעצטע שוועריקייט, צי דער טורעם־וועכטער וועט וועלן טרינקען, איז שוין באמת נישט קיין שום שוועריקייט. אן אוקראינער זאָגט זיך קיין מאָל נישט אָפּ פון מאכן א כוסה.

בוקאָוויענקאָס אויפגאבע איז געווען אויסצופאָרשן די לאגע און צו געפינען די דאָזיקע פּאסיקע נאכט. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט, אז אזוי ווי ער וועט געפינען די דאָזיקע פּאסיקע נאכט, וועט ער קודם כל אונדז וועגן דעם מודיע זיין נאָכמיטאָג, ווען מיר זענען נאָך אין באָד, כדי מיר זאָלן וויסן מיטצונעמען די באהאלטענע מכשירים. צוליב זיכערקייטס־טעמים (עס קאָן זיך אמאָל מאכן, אז די באפעלן וועגן באזעצן די וואך ווערן אין לעצטן מאָמענט געענדערט) וועט ער פארנאכט נאָך א מאָל קומען

צו אונדז שוין אויף דער אָפּטיילונג. דעמאָלט וועלן מיר שוין נישט דאַרפן מיט אים רעדן. זיין באַוויזן זיך וועט באַדייטן: דער וועג איז פריי.

דעם 18טן אַפּריל 1944.

אונדזער חבר פינקלשטיין מוזן מיר איבערלאָזן. די זאַך פאַרשאַפט אונדז גרויס ווייטיק, נאָר קיין אַנדערע ברירה האָבן מיר נישט. אין אָנהייב האָבן מיר געהאַט אַריינגערעכנט פינקלשטיינען אין אונדזער כנופיה. צוזאַמען מיט אים פלעגן מיר דיסקוטירן און באַשליסן וועגן אַלע פּלענער. ער האָט דעמאָלט געהאַט אויסגעדריקט דעם ווילן צו גיין מיט אונדז. אָבער שפּעטער האָט ער זיין מיינונג געענדערט. געזאָגט האָט ער, אַז ער האָט נישט קיין גלויבן אין אונדזער פעאיקייט אויסצופירן די טאַט. אַגב האָט ער אונדז פאָרגעוואָרפן, אַז מיר האַלטן בלויז ביים רעדן און אַז עס וועט קומען צום ממשותדיקן, וועלן מיר באַקומען מורא און במילא וועט זיך פון גאַנצן ענין אויסלאָזן אַ בוידעם. אויף וואָס פאַרא גרונט עס זענען ביי פינקלשטיינען געבוירן געוואָרן די דאָזיקע השערות, ווייס איך נישט. אין קעגנטייל זענען מיר אים חושד, אַז ער אַליין פילט זיך נישט בכוח בייצושטיין דעם גרויסן נסיון.

יעדנפאַל האָט זיך פינקלשטיין צוריקגעצויגן פון גאַנצן עסק. ווען מיר האָבן אים געפּרוווט איבערצייגן, אַז מיר וועלן אים ביי אַלעמען העלפן, אַז מיר וועלן אים פאַרלייכטערן דאָס אַרויסגיין, דאָס אַראָפּלאָזן זיך פון פענצטער וכדומה, אַלץ אויפן חשבון פון אונדזערע אָנשטרענגונגען, האָט ער לגמרי נישט געלאָזט צו זיך רעדן. ער האָט בלויז געפאָדערט פון אונדז, אַז מיר זאָלן תיכף אויפהערן צו טראַכטן וועגן די דאָזיקע „נאַרישקייטן" און אויב מיר וועלן ווייטער פאָרזעצן אונדזערע צוגרייטונגען, וועט ער, פינקלשטיין, אונדזער סוד אַנטפּלעקן פאַר די איבריקע חברים. אין דער זעלבער צייט בערך האָט זיך וועגן אונדזערע צוגרייטונגען דערוווּסט „דער אינזשיניער", וועלכער גייט ביי אונדז אָן אַלס אונדזער נישט געקרוינ־טער „עלטסטער". מיר האָבן נישט קיין שום באַווייזן, אַז דווקא פינקלשטיין האָט עס צוגעטראָגן דעם אינזשיניער. יעדנפאַל איז איצט פאַר אונדז קלאָר, אַז מיר מוזן זיך שטאַרק היטן פאַר פינקלשטיינען.

שוואַרצע וואָלקנס האָבן זיך איבער אונדז אָנגעזאַמלט. דער אינ־

זשיניער פירט איצט אן אויספאָרשונג וועגן אונדזערע צוגרייטונגען. ער וויל אונדז שטערן אין אויספירן די זאך, ווייל ער זעט אין דעם א סכנה פאר די איבריקע יידן. זיין ערשטער ממשותדיקער שריט איז געווען: אוועקנעמען ביי אונדז העניעק לעדערמאנען. איצט זעען מיר פאר זיך בלויז צוויי מעגלעכקייטן: אָדער זיך אָפּזאָגן פון גאנצן עסק און אין דעם פאל מוזן מיר פארניכטן אלע אונדזערע מכשירים, וועלכע מיר האָבן געזאמלט מיט אזוי פיל מי, אָדער אָנווענדן די שטארקסטע פאָרזיכטיקייטס־מיטלען, כדי צו קאָנען גוט אָפּהיטן אונדזער סוד. נאָכדעם ווי מען וועט שוין האָבן פארגעסן וועגן אונדזער ענין, צוליב וועלכן עס איז איצט אויסגעבראָכן דער טומל, וועלן מיר קאָנען אויספירן דעם פלאַן.

די ערשטע מעגלעכקייט קאָנען מיר בשום אופן נישט אָננעמען. מיט אונדזער בליק קוקן מיר ווייטער ווי פינקלשטיין. קלאָר גיבן מיר זיך אָפּ א חשבון, אז ביי א מינדסטער דערשיטערונג וועלן מיר, די נישט אמתדיקע פאבלייט, די אזוי גערופענע ליפעס, זיין די ערשטע כפרהניקעס (אגב זענען אונדזערע דעמאָלטיקע השערות טאקע שפּעטער מקוים געוואָרן. ערב דעם וואַרשעווער אויפשטאנד האָבן דייטשן דערמאָרדעט פּערציק יידן־ליפעס. פינקלשטיין איז געווען צווישן די דערמאָרדעטע).

היינט זענען מיר פעסט אנטשלאָסן אָנצונעמען די צווייטע מעג־לעכקייט. פּליטה איז פאר אונדז דער איינציקער און לעצטער שאנס. מיר מוזן פּראָבירן צו געווינען דעם דאָזיקן שאנס.

אָבער וואָס טוט מען מיט פינקלשטיינען? ער שלאָפט מיט אונדז צוזאמען אין איין קאמער און ווי אזוי טוט מען זיך באוואָרענען, אז ער זאָל נישט הערן, ווי מיר וועלן אין מיטן דער נאכט פארלאָזן די קאמער? פינקלשטיין איז בטבע אן אויפגערעגטער עקשן. ווען ער וואָלט אונדז געכאפּט ביי דער האנט, וואָלט ער זיך נישט געלאָזט צורעדן צו גיין מיט אונדז.

מיר מוזן איצט זוכן מיטלען, כדי אָפּצושוואכן פינקלשטיינס וואכזאמ־קייט. כיל איז געפאלן אויף אן המצאה: ער האלט, אז מען דארף פינ־קלשטיינען געבן א שלאָף־מיטל. כיל האָט שוין אפילו טאבלעטן. „לומי־נאל". דאָס איז א גאנץ אומשולדיק מיטל און עס איז גענוג צו נעמען איין טאבלעטע, כדי די גאנצע נאכט גוט דורכצושלאָפן. אנומלט האָט כיל

ארײַנגעוואָרפן אומבאַמערקט פינקלשטײנען אין זײַן אָוונט־קאַפּע אַ טאַבלעטל „לומינאַל”. כּיל האָט געוואָלט אויספּרוּוון, ווי אַזוי פינקלשטײן וועט רעאַגירן אויף דער זאַך. פינקלשטײן האָט אָבער תּיכּף דערפּילט, אַז די קאַפּע האָט אַ טעם פון אַ מעדיצין. ער האָט זי נישט געטרונקען. איצט זענען מיר שוין פאַר זיך נישט קײן אויסוועג. מיר זענען פאַרצווייפלט.

דעם 6טן מאַי 1944.

די נעכט זענען ווידער פינצטערע. בוקאָוויענקאָ הייסט גײן. ער זאָגט, אַז די הייגטיקע נאַכט איז די גינסטיקסטע פאַרן דאָזיקן צוועק. בײַ חצות נעמט איבער אויף אונדזער טורעמל די וואַך דער רויטער וואַכמײסטער. ער איז אַ כּלב שבכּלבים און בוקאָוויענקאָ זאָגט וועגן אים, אַז „ער איז אַ פאַררעטער פון זײַן פאָלק”. בוקאָוויענקאָ פרייט זיך, אַז ער וועט איצט זײַן אימשטאַנד אָנצולערנען דעם רויטן. אַליין האַלט ער אין דער זעלבער צײַט די וואַך אויפן תּפיסה־הויף. ער האָט שוין צוגעגרייט אַ גרויסע פלאַש בראָנפן, וועלכע ער האָט געקויפט פאַר אייגענעם געלט. מיר האָבן דאָך נישט קײן געלט און מיר זענען נישט אימשטאַנד צו באַצאָלן בוקאָוויענקאָן פאַרן געקויפטן בראָנפן.

בוקאָוויענקאָ שמייכלט ווי געוועגלעך און זאָגט:

— אָן שום מורא. עס וועט גיין ווי געשמירט מיט פּוטער. נאָר דרייסט און מוטיק און עס וועט זײַן גוט.

מיר טיילן נישט לגמרי בוקאָוויענקאָס גוטע שטימונג. מיר שטייען דאָך פאַרן שווערן נסיון און חוץ דעם ווייסן מיר נאָך וועגן איין זאַך, וועגן וועלכער מיר זאָגן גאָרנישט בוקאָוויענקאָן. די דאָזיקע זאַך איז די מעשה מיט פינקלשטײנען.

בוקאָוויענקאָ זאָגט צו, אַז אין אָוונט פאַרן אַפּעל וועט ער זיך באַ־ווייזן פאַר אונדזערע פענצטער און זײַן באַווייזן זיך וועט פאַר אונדז באַדייטן, אַז עס האָט זיך גאָרנישט געענדערט, אַז דער וועג איז אָן אָפּענער.

עס האַלט שוין פאַרן אַפּעל. מיר קוקן אין פענצטער. לאַנגזאַם קומט אָן בוקאָוויענקאָ. ער שטעלט זיך אַוועק אַנטקעגן אונדזער פענצטער און שמועסט זיך געמיטלעך מיטן אוקראַיִנישן וואַכמײסטער פון אונדזער

אָפּטיילונג. דערנאָך שפּאַצירט ער זיך דורך אונטער אונדזער פענצטער און גייט אוועק. דער צייכן איז דאָ. היינט גייען מיר.

אין מיטן דער נאַכט ליגן מיר וואַכזאַמע און אונדז דאַכט זיך, אַז פינקלשטיין שלאָפט נישט. מיר האָרכן אונטער די קלענסטע באַוועגונג זיינע. אָט איצט שנאָרכט ער נישט און אָט איצט דרייט ער זיך איבער. נײַן, מען קאָן היינט נישט גיין. מיר באַשליסן טאַקע נישט צו גיין. מיר נעמען זיך שלאָפן און יעדער פון אונדז האָט דאָס געפיל, ווי אַ שווערער שטיין וואָלט אים אַראָפּגעפאַלן פון האַרצן. באמת איז עס טאַקע אַ גאָר שווערע זאַך צו אַנטשליסן זיך צום שטעלן דעם ערשטן טריט.

מיר האַלטן שוין אין דרימלען אפשר אַ שעה צייט. אין אונדזער קאַמער עפנט זיך שטיל די טיר. עס איז אינגאַנצן פינצטער. מיעטעק כאַפּט זיך אויף, אָבער צוליב דער פינצטערקייט איז אוממעגלעך עמיצן צו זען. מיעטעק הערט בלויז נעבן זיין אויער בוקאָווינקאָס פליסטערנדיקע שטימע:

— איר הורן־זון —בוקאָווינקאָ איז צעקאָכט פון כעס— איר מאַכט מיך צום נאַר. איר ליגט דאָ און שלאָפט, בשעת עס איז אָפּגערעדט צו גיין. דורכגעלאָזט אַזאַ הערלעכע געלעגנהייט.

— פּאַניע וואַכמייסטער, —פליסטערט אים מיעטעק צוריק— פינקל־שטיין שלאָפט נישט. עס וואָלט דאָך געווען ממש אַן אומגליק, ווען מיר לאָזן זיך היינט גיין.

— ווער שלאָפט נישט, וואָס שלאָפט נישט. פּחדנים זענט איר און דאָס איז עס. ווער ווייסט, ווי לאַנג איר וועט איצט מוזן וואַרטן אויף אַזאַ גינסטיקע נאַכט ווי היינט. דער רויטער ליגט אַ טויט שיכורער. און וואָס דרייסטו מיר אַ קאָפּ מיט פינקלשטיינען? איר האָט מורא פאַר אים? איר קאָנט זיך מיט אים נישט געבן קיין עצה? איר ווייסט נישט, וואָס מען טוט אין אַזאַ פאַל? אָדער ער גייט מיט און אַז נישט, מאַכט מען מיט אים אַ קורצן ענין און פּטור.

קיינער פון אונדז איז נישט געווען בכוח אַריינצוטראַכטן, צי בוקאָ־ווינקאָ איז יאָ גערעכט אָדער נישט. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ בלוט פאַרגיסונג און בפרט האָבן מיר אין קיין שום פאַל נישט געוואָלט

האָבן אויף אונדזער געוויסן דאָס לעבן פון א חבר, פון א פאַרפּייניקטן אומשולדיקן מענטש, פּונקט אזוי ווי מיר זענען געווען.

בוקאָוויענקאָ איז אויפגעקאָכט. ער גייט שטיל ארום און מיר האלטן ווידער אָפּ א באַראַטונג. עס ווייזט זיך ארויס, אז פינקלשטיין שלאָפט זייער גוט, הגם ער שנאָרכט היינט נישט. בוקאָוויענקאָ איז פולשטענדיק גערעכט. מיר האָבן פארלוירן א גינסטיקע געלעגנהייט. מיר האָבן געטון פּשוט א נארישקייט. מיר האָבן היינט געדאַרפט גיין.

דעם 7טן מאי 1944.

נעכטן ביינאכט, נאָך בוקאָוויענקאָס פארשווינדן, ווען מיר זענען געלעגן אויף אונדזערע פּריטשעס, האָבן מיר זיך לגמרי נישט פאַרגעשטעלט, ווי שטארק מיר וועלן היינט חרטה האָבן אויף אונדזער נעכטיקן אָפּשלעפּן מיטן ויברח.

היינט זענען מיר אריינגעפאלן אין פּריוווירטס הענט. פּריוווירט איז דער קאָמענדאנט פון ערשטן צוג פון דער תפיסה־וואך און במילא איז ער איצט דער האר פון אונדזער לעבן. שווער איז צו פארשטיין, פון וואנען עס נעמט זיך אזוי פיל רציחה ביי א ווינער קעלנער. מיר האָבן אמאָל, אין די גוטע פאר־מלחמה צייטן באטראכט און באוואונדערט די מילדע געמיט־לעכקייט פון די ווינער און די פיינקייט און די העפלעכקייט פון די קעלנערס אין די ווינער רעסטאָראנען. אָבער פּריוווירט איז געווען דער הפך פון דעם אלעמען, וואָס מיר האָבן אמאָל געזען אין ווין און וועגן וועלכן מיר האָבן געהערט. פאר זיין טריט האָט געציטערט דער גאנצער פאוויאק, סיי די ארעסטירטע און סיי די וועכטערס, די אוקראינער און די „קלאָווישן". ווי אלעמאָל זענען מיר יידן געווען פאר אים די ערשטע קרבנות. ווען עס איז אויף אים אָנגעפאלן א משוגעת, פלעגט ער פון אונדז אָנהייבן זיינע רדיפות.

היינט נאָכן אפעל, ווען די נאכט האָט זיך אָנגעהויבן צו לייגן מיט איר שווערער פינצטערניש, איז פּריוווירט צוגעקומען צום ווארשטאטן־בנין, ווו עס האָבן זיך געפונען אויפן דריטן שטאָק אונדזערע קאמערן. ער איז שטיין געבליבן אויף דעם הויף און מיט זיין געוויינלעכן חיהשן געבריל צו אונדז ארויפגעשריגן:

— אלע יידן אראָפּ. ביז צוויי מינוט האָט איר צייט.

פריווירט איז געשטאַנען מיטן רעוואָלווער אין דער האנט, און מיר זענען געשפּרונגען איינער איבערן צווייטן. ווער עס האָט זיך לויפנדיק צוגעקנעפּלט די הויזן, ווער עס האָט זיך צוגעבונדן די שיך. תיכף זענען מיר אלע געווען אונטן.

א רואיקער איז זיך פריווירט געשטאַנען. אויף זיין טונקל ברוינעם פּנים האָט אויפגעבליט א ביטולדיקער שמייכל. דער רעוואָלווער אין זיין האנט האָט מיט א מעטאַלישן גלאַנץ געפינקלט אין ליכט פון די עלעקטרי־שע לאָמפּן, וואָס זענען צעוואָרפן געהאנגען איבערן תפיסה־הויף.

מיר זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט אין צוויי רייען און פריווירט האָט אונדז איבערגעציילט. דערנאָך האָט ער נעבן אונדז אוועקגעשטעלט זיינעם א באהעלפער, אן אוקראַינער און אליין האָט ער זיך געלאָזט ארויפ־גיין אויבן, כדי א קוק צו טון, צי א ייד האָט זיך דאָרט ערגעצוו נישט באהאלטן.

מיר זענען דערווייל געשטאַנען און איבערגעטראַכט, וואָס עס דער־וואַרט אונדז היינט. אפשר האָט שוין איצט אויסגעשלאָגן פאר אונדז די לעצטע שעה? וואָס קאָן מען דען וויסן?

פריווירט איז צוריקגעקומען פון אויבן. ער האָט דאָרט קיינעם נישט געפונען באהאלטן. דאָס האָט אים, דוכט זיך, א ביסל איינגענומען. דאָך האָט ער אונדז געהייסן מארשירן פאָראויס, טיפער אין הויף אריין.

במשך פון צוויי שעה האָבן מיר געמאַכט די שווערסטע גימנאַסטישע איבונגען מיט א סך לויפן און קריכן אויף אלע פיר. ווען מיר זענען שוין געווען אזוי אויסגעמאַטערט, אז מיר זענען געפאלן פון די פיס, האָט אונדז פריווירט פארטריבן צו אן ארבעט.

אויפן הויף ליגן גרויסע קאַסטנס מיט בלעכערנע פּושקעס און הויפנס זעק מיט כעמישע שטאָפן. די דאָזיקע מאַטעריאַלן האָבן דייטשן מיט א וואָך צוריק צוגענומען פון דער אנטדעקטער געהיימער פאבריק פון גראַנאַטן און אויפרייס־שטאָפן. די דאָזיקע פאבריק, וואָס האָט זיך געפונען אויף לעשנאָ, האָט געהערט צו דער פּוילישער אונטערערדישער ארמיי און דייטשן האָבן דאָרט פארנומען בסך הכל עטלעכע צענדלינג טאָנען סחורה. די סחורה וואלגערט זיך איצט אין פּאוויאַק־הויף און פריווירט האָט אונדז

געהייסן די שווערע משאות אריבערטראָגן פון איין זייט הויף אין דער צווייטער. עס האָט שוין אָנגעהויבן צו טאָגן, ווען מיר זענען פּאַרטיק געוואָרן מיטן שלעפּן די שווערע קאסטנס און די נאָך שווערערע זעק. ערשט דעמאָלט האָט אונדז פּריווירט אָפּגעלאָזט.

בשעת דער גאנצער ארבעט האָט זיך כיל געפונען נעבן מיר.

— זעסט — האָט ער מיר צוגעפּליסטערט — די נעכט זענען פינצטער און אונדזער לאַגע פאַרערגערט זיך. איך שפּיר דאָס דערנענטערן זיך פון סוף. מיר טאָרן נישט אָפּשלעפּן, ווייל עס וועט זיין צו שפּעט.

איך האָב פאַרשטאַנען כילן. ער איז גערעכט.

די נאַכט פון נסיון

היינט מוזן מיר גיין. היינט שוין פאַר יעדן פּרייז. פּריווירטס רדיפות דערגייען אונדז שוין ממש די יאָרן. יעדן צווייטן טאָג פאַלט אויס זיין וואַך און ער פייניקט אונדז און מאַטערט און זיין רציחה ווערט וואָס אמאָל גרעסער, ווי ער וואָלט שוין פאַראויסגעפילט זיין אייגענעם סוף. ער וויל זיך אָן אונדז נוקם זיין פאַר די שווערע קלעפּ, וועלכע זיי באַקומען, די רשעים, אויף די פראָנטן, אין אונדזערע יסורים קילן זיך דאָס חיהשע האַרץ. אָבער מיר זענען שוין נישט אימשטאַנד איבערצוהאַלטן די יסורים. מיר מוזן שוין מאַכן א סוף. יאָ, היינט מוזן מיר אומבאַדינגט גיין. היינט, אָדער שוין קיין מאָל נישט.

בוקאָוויענקאָ איז אויף אונדז בייז געווען פאַר יענער נאַכט, אָבער סוף כל סוף האָט ער זיך געלאָזט איינגעמען. ער האָט דערקלערט, אז ער פּרוּווט מיט אונדז נאָך דאָס לעצטע מאָל. מער וועט ער זיך שוין נישט לאָזן מאַכן צום נאַר. נאָכאמאָל האָט ער געמוזט קויפן דעם בראָנפן און בולקעס מיט וווּרשט, פאַרשטייט זיך, אויך. ווידער האָט ער געמוזט באַ־צאָלן טויזנט זלאָטעס. ווען וועלן מיר אים קאָנען אומקערן די דאָזיקע הוצאות?

דער סדר איז היינט פּונקט דער זעלבער, ווי ער איז געווען דאָס לעצטע מאָל, ווען דער פּרווו איז געבליבן א דערפאָלגלאָזער. הכלל, צו מיטאָג־צייט איז ביי אונדז בוקאָוויענקאָ געווען אין באָד. ער האָט אונדז

געברענגט די ידיעה, אז די נאכט וועט זיין א גינסטיקע פאר אונדז. אין אוונט פארן אפעל איז ער נאכאמאל געקומען אונטער אונדזער פענצטער. זיין באווייזן זיך האט באדייט, אז „דער וועג איז פריי".

דער קרומער מיעטעק שפילט די ראלע פון טרייבנדיקן כוח אין אונדזער גאנצער אונטערנעמונג. ער האט איצט באשלאסן תיכף צוטרעטן צו מעשים. איצט פארן אפעל זענען שוין די שטיבער פון די ווארשטאטן, וואס געפינען זיך אויפן צווייטן שטאק פון דעם זעלבן בנין, ליידיק. עס איז שוין דארט קיינער נישטא און מיעטעק האט זיך נאכגעמאכט אלע נויטיקע שליסלען. צו יעדער רגע קאן ער אהין אריינגיין. איצט האט ער זיך צוזאמען מיטן „שטומען" זילבערבערג אריינגעגנבעט אין די וואר־שטאטן. זיי האבן מיטגענומען די גרויסע שטאלענע שער און לאנג נישט געטראכט האבן זיי איבערגעשניטן די צוויי שטאבעס פון דער פענצטער־קראטע. דער גאנצער משא ומתן האט געדויערט פינף מינוט. דערנאך זענען זיי צו אונדז צוריקגעקומען פון קיינעם נישט באמערקטע.

איצט שטייען מיר אלע ביים אפעל. אויבנאויפיק באמערקט זיך אין אונדז גארנישט. מיר שטייען רואיק פונקט אזוי ווי תמיד. אבער אינעווייניק איז יעדער פון אונדז אויפגערעגט, צעטרייסלט. איצט איז שוין נישטא מער קיין צוריק. די איבערגעשניטענע אייזנס פון דער פענצטער־קראטע בריען אונדז פונקט אזוי ווי דאס וואלטן געווען אפענע וואונדן אין אונדזערע גופים. היינט איז די נאכט פון נסיון. היינט מוזן מיר גיין, ווייל אז נישט, וועלן דאך מארגן באמערקט ווערן די שניידעכצן אין דער קראטע.

נאך דעם אפעל גייען מיר שלאפן, כלומרשט רואיקע, ווי קיין מאל גארנישט. מיר טוען זיך אויס, מיר ליגן זיך אויף די פריטשעס, מיר מאכן דעם אנשטעל, אז מיר שלאפן. פון דער פינצטערקייט פון דער נידעריקסטער פריטשע דערהערט זיך שוין פינקלשטיינס שנארכן. דערויף האבן מיר געוווארט. איצט נעמען מיר זיך צו דער ארבעט. שארכלאזע טוען מיר זיך אן, נישט רירנדיק זיך פון די געלעגערס. אזוי אנגעטון ליגן מיר און ווארטן.

מיר מוזן וויסן די צייט. אין פאוויאק איז דאס נישט קיין לייכטע זאך. אן ארעסטירטער טאר נישט האבן קיין זייגערל. דאך האט אבער מיעטעק פון ערגעצווו ארויסבאקומען אן אלטן האנטזייגער. דער זייגער

גייט, הגם נישט זייער געגוי, אָבער יעדנפאלם האָבן מיר שוין אַן אנונג וועגן דער צייט. מיעטעק איז צווישן אונדז דער יינגסטער, אָבער אויך דער טיכטיקסטער. ער האָט איבערגענומען די קאָמאנדע.

ביי חצות גיט מיעטעק א צייכן. איינציקווייז שלייכן מיר זיך אראָפּ פון די געלעגערס. איינציקווייז מיט באָרוויסע פים און האַלטנדיק די שיך אין די הענט, הייבן מיר אָן צו גיין פון דריטן שטאָק אראָפּ אויפן צווייטן שטאָק, אין די ווארשטאטן. מיעטעק גייט פאָראויס. ער עפנט מיט זיינע שליסלען אלע טירן. ער לאָזט אונדז דורך און דערנאָך פארמאכט ער צוריק די טירן.

פון אונדזער קאמער זענען מיר ארוים זאלבע פיר: מיעטעק, כיל, דאטינער און איך. דאָס זענען געווען די בעדער (אייגנטלעך וואָלטן מיר באדארפט זיין זעקס. אָבער פינקלשטיינען האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן און העניעק לעדערמאן איז שוין דעמאָלט נישט געווען מיט אונדז, ווייל ער האָט שוין געארבעט אין די אויטאָמאָביל־גאראזשן).

איך געדענק גוט דעם מאָמענט פון שטעלן דעם ערשטן טריט אויפן וועג פון פליטה. איך בין אליין געווען אויף אזויפיל קאלטבלוטיק, אז איך בין אימשטאנד געווען צו באטראכטן מיינע חברים. באזונדערס פארענ־דערט איז געווען כיל. אין דעם שפּיציקן הוט, וועלכן ער האָט זיך אָנגעטון, כדי בעסער צו פארמאסקירן זיין יידישלעכן אויסזען, האָט ער געמאכט דעם איינדרוק פון א ציגיינער. זיין לענגלעך פּנים האָט זיך צוליב דער אומגעוועגלעכער בלייכקייט עפּעס מאָדנע אָפּגעשניטן פון דער ארומיקער טונקלקייט. די ליפּן האָבן זיך אומאויפהערלעך באוויגן אין א נערוועזן ציטער, איך האָב דייטלעך געהערט דאָס קלאַפּן פון זיינע ציין. די איבריקע צוויי חברים האָבן זיך גוט געהאלטן. מיעטעק איז געווען אביסל צערודערט. דאָך האָט ער באוויזן צו באהערשן די לאגע. ער האָט גוט אויסגעפירט זיין שליחות פון קאָמענדאנט. וועגן מיין פארהאלטן זיך קאָן איך אליין גאָרנישט זאָגן. איך ווייס בלויז, אז שפּעטער האָט מיך מיעטעק שטארק געלויבט צוליב מיין רואיקייט בשעת יענעם קריטישן מאָמענט.

אין גרויסן זאל פון די ווארשטאטן האָבן שוין געווארט אויף אונדז די איבריקע זעקס חברים, וואָס האָבן באדארפט אנטלויפן צוזאמען מיט אונדז. די חברים זענען געווען: דער שניידער — גורמאן, די שוסטערס

— ליפשיץ, טשעכאָוויטש און זאַרעמבסקי, דער „שטומער" זילבערבערג און יאַקובאָוויטש, דער אָרדנונגסמאַן פון די וואַרשטאַטן, א דאַנק וועמען מיעטעק האָט געהאַט די שליסלען פון די וואַרשטאַטן־טירן.

איצט האָט מען שוין נישט געטאָרט מער וואַרטן אפילו קיין רגע. מיר זענען תיכף צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. איך האָב צוזאַמען מיט מיעטעקן אָנגענומען די איבערגעשניטענע קראַטע־אייזנס. מיט פעסטע האַנט־באַוועגונגען האָבן מיר אויסגעבויגן די אייזנס און אין פענצטער איז שוין געווען א לאָך, דורך וועלכן א מענטש האָט זיך געקאָנט דורכ־שטופּן. דערנאָך האָבן מיר אָנגעבונדן דעם שטריק, נאָכגעקוקט, צי ער האָט זיך גוט אַראָפּגעלאָזט, צי ער דערגרייכט דעם באָדן.

דאָס נאָכקוקן, צי דער שטריק האָט דערגרייכט דעם באָדן, איז, צו אונדזער באַדויערן, געווען א גאָר לייכטע אויפגאַבע. פרעגט זיך א קשיא: פאַרוואָס עפּעס צו אונדזער באַדויערן? א פּשוטע זאַך. דער שטח, ווו מיר האָבן געמוזט זיך אַראָפּלאָזן, איז געווען העל באַלויכטן מיט א סך רעפ־לעקטאָרן. עס האָט דאָרט געהערשט א ליכטיקייט פון א זוניקן טאָג. אַלץ, וואָס עס האָט זיך געטון אין גאַס אונטער אונדזער פענצטער, האָבן מיר פון אינעווייניק געזען אזוי גענוי און דייטלעך ווי בייטאָג. במילא האָבן מיר אויך געזען דעם אַראָפּגעלאָזטן שטריק. דערפאַר אָבער זענען מיר נישט געווען באַוואָרנט קעגן דעם, אז די וואַך זאָל אונדז נישט באַמערקן. אין דעם פּרט האָבן צו גאָרנישט געטויגט כילס „פינצטערע נעכט", ווארום וואָס האָבן מיר געהאַט פון דער אַרומיקער פינצטערניש, אז אויפן געפּער־לעכסטן שטח פון אונדזער וועג איז געווען טאָג? עס האָט אונדז שוין אָבער גאָרנישט געקאָנט העלפן, חוץ א נס. מיר האָבן געמוזט גיין.

דער „שטומער" זילבערבערג איז דער ערשטער פאַרשוווּנדן געוואָרן אין דעם ליכטיקן אָפּגרונט. בשעת ער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט, האָבן די בלעכערנע פאַראַפּעטן ביי די פענצטער פון די נידעריקערע שטאָקן הויך נעקלונגען. דאָס קלאַפּן פון די באַשיכטע פיס אין דער בלעך האָט זיך נישט געלאָזט אויסמיידן. מיט א פאַרכאַפּטן אָטעם האָבן מיר זיך צוגע־הערט. זילבערבערג איז שוין אונטן. אַרום איז שטיל, מען שיסט נישט. עס גייט דער צווייטער, דער דריטער און די ווייטערע.

איך בין געווען דער זיבעטער. איך בין אַרויף אויפן פענצטער, מיט

פעסטע הענט אָנגענומען דעם שטריק, דורכגעשטופּט זיך דורכן פענצטער־לאָך און שוין הענג איך איבערן אָפּגרונט. איך לאָז מיך אַראָפּ. דער שטריק איז האַרט, ער שניידט זיך אַריין אין דער הויט פון מיינע הענט, אין פלייש. דער שטריק רייסט מיר אַראָפּ שטיקער הויט און פלייש. איך קלאַמער מיך אָבער אָן אים פעסט. אַלץ דויערט נישט מער ווי צוויי סעקונדעס. איך פיל שוין דעם באָדן אונטער מיינע פיס. אַרום איז שטיל. איך נעפין מיך ביי עק וויענזשעננע און פאוויע גאַס. א שפּרונג און איך בין שוין אין די חורבות אַקעגן דער תפיסה. דאָרט וואַרטן שוין חברים, וואָס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט פאַר מיר. מיר וואַרטן נאָך צו. עס קומען אָן די לעצטע דריי. מיר נעמען זיך גיין. דעם וועג האָבן מיר באַשטימט שוין פון פריער. מיר גייען א שטיקל איבער דער פאוויע גאַס, דערנאָך איבער זאַמענהאָף ביז צום פּושעיאַזד. דאָ זענען מיר שוין ביי דער געטאָ־מויער, וועלכע איז אין דעם אָרט אביסל נידריקער ווי אומעטום. מיר שפּרינגען דורך די מויער. מיר זענען שוין אויף דער אַרישער זייט.

די סכנה איז אָבער נאָך וויט נישט פאַרביי. זי וועט אויף אונדז לויערן נאָך במשך פון דער גאַנצער נאַכט, במשך פון מאָרגנדיקן טאָג און אויב איר ווילט וויסן, וועלן מיר פון איר נישט פּטור ווערן אזוי לאַנג, ווי דער דייטשער פוס וועט זיך דאָ געפינען.

אָבער איצט מוזן מיר אויסטון די שיך און לאָזן זיך באָרוויס אין וויי־טערדיקן וועג. דערמיט געווינען מיר טאָפּלט. ראשית הערט מען נישט פון דער וויטנס אונדזערע טריט, והשנית, אויב עס וועט זיך פון ערגעץ דערנענטערן א דייטשע זשאַנדאַרן־פּאַטראָל, וועלן מיר אירע שווע־רע טריט פון געקאָוועטע שטיוול יאָ הערן פון דער וויטנס.

אומגעשטערט שפּרייזן מיר איצט איבער די אויסגעשטאָרבענע וואַר־שעווער גאַסן. מיר ווילן זיך וואָס מער דערווייטערן פון די געטאָ־מויערן, ווייל מיר וויסן, אז צומאָרגנס וועט מען אונדז אין דער דאָזיקער געגנט שטאַרק זוכן. מיר גייען שנעל, מיר לויפן ממש. פּלוצלינג ווערט די נאַכט־שטילקייט איבערגעריסן דורך א שטאַרקן פייף. מיר לאָזן זיך לויפן אין אַן אַנטקעגנגעזעצטער ריכטונג. מיר לויפן אָפּ א שטיקל וועג און דאָ דערזען מיר צוויי געשטאַלטן פון מענטשן, וואָס ליגן אויף דער ערד. א שנעלער בליק: עס זענען צוויי פּוילישע נאַכטוועכטערס. ווייזט אויס, אז זיי האָבן

זיך פאר אונדז אויך דערשראָקן. זיי מאַכן דעם אָנשטעל, ווי זיי וואָלטן געשלאָפן. אָבער מיר ענדערן ווידער די ריכטונג פון אונדזער לויפן. מיר קומען צו די מיראָווער האַלעס, ווען עס הייבט שוין אָן צו טאָגן. איצט לויפן מיר אריין אין דער גזשיבאָווסקע גאַס. מיר ווייסן, אַז דאָרט זענען פאַראַן אַ סך חרובע הייזער, וועלכע זענען באָמבארדירט געוואָרן אין יאָר 1939. מיר זוכן זיך אויס די גרעסטע פון די חורבות. מיר קריכן אריין אין אַ טיפן לאָך. מיר מאַכן זיך אַ פּלאַץ צו זיצן. דאָ וועלן מיר איבערוואַרטן דעם גאַנצן טאָג. עס וועט דאָך זיין דער טאָג, ווען מען וועט אונדז אַמ־שטאַרקסטן נאָכיאָגן.

ערשט איצט האָב איך דערפילט, ווי שטאַרק עס בריען מיך די וווּנדן אויף מיינע הענט. דאָס איז אָבער אַ קלייניקייט אין פאַרגלייך מיט אונדזער איצטיקער לאַגע. לעת עתה זענען מיר דאָך געראַטעוועט און דאָס איז דער עיקר.

* * *

דער אָפּטימיזם, וואָס האָט אונדז דעמאָלט באַהערשט, בעת מיר זענען געזעסן באַהאַלטן אין די חורבות אויף גזשיבאָווסקע, איז אָבער געווען אַ פריצייטיקער. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר זיך נאָך נישט פאַרגעשטעלט, אַז דער שווערסטער טייל פון אונדזער גלגול־וועג וועט זיך אָנהייבן ערשט צומאָרגנס, נאָכן פאַרלאָזן די חורבות.

שפּעט נאָך מיטאָג זענען מיר אַרויס פון די חורבות און איטלעכער האָט זיך באַזונדער געלאָזט גיין, יעדער אַהין וווּ ער האָט געהאָפט צו געפינען אַ באַהעלטעניש. צוזאַמען מיט כילן און מיעטעקן בין איך אַוועק אויף סאַסקע־קעמפּע, די שיינע גאָרטן־געגנט פון וואַרשע, וואָס געפינט זיך שוין אויף דעם רעכטן ברעג פון דער ווייסל. כיל האָט גערעכנט, אַז דאָרט וועט ער צווישן זיינע פּוילישע פריינט געפינען פאַר אונדז אַלע אַ מקום מקלט.

ליידער האָבן פאַרפירט כילס חשבונות און מיר זענען אַלע דריי געבליבן ממש אין דרויסן. נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, האָבן מיר ווייטער געמוזט נעכטיקן צווישן די חורבות און בייטאָג פּלעגן מיר זיך אַרומבלאָנקען איבער די גאַסן. דער דאָזיקער מין פון פירן אַ לעבן האָט סוף כל סוף געמוזט דערפירן צו קאַטאַסטראָפאַלע פאָלגן. ביי אונדזער

ארומדרייען זיך אין די גאסן און סיי אונדזער נעכטיקן אין די חורבות האָט געמוזט ווענדן אויף אונדז די אויפמערקזאַמקייט פון די שפּיצלען, וואָס האָבן זיך ממש אין די מאסן ארומגעדרייט איבער דער גאַנצער שטאָט.

קיין חידוש נישט, וואָס מיינע צוויי חברים, מיעטעק און כיל, האָבן נישט דערלעבט די שעה פון דער באפרייאונג. אין איינעם אַ פרימאָרגן, אַן ערך פיר וואָכן נאָך אונדזער פּליטה, ווען זיי זענען צוזאמען געזעסן אי־עפּעס א גאָרטן אויף גענעווסקע־גאַס, האָבן זיי פּלוצלינג ארום זיך דערזען דייטשע זשאַנדאַרן. כיל האָט געפּרוּווט אַנטלויפן. ער איז אָבער תיכף געפאַלן פון א קויל. מיעטעק איז צוריקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאַק און דאָרט האָט ער געפונען זיין טויט אויף דער תליה, פּונקט אזוי ווי מיט זיבן חדשים צוריק די יינגלעך פון קעסל־רוים.

דעם טייערן אָנדענק פון די צוויי חברים מיינע, דעם אָנדענק פון הארציקן און קינדעריש שטיפערישן מיעטעק, וואָס האָט אָבער געקאָנט זיין אזוי פעסט און מוטיק אין אַן ערנסטער שעה און דעם אָנדענק פון דעם מיושבדיקן און אינטעליגענטן כיל, וואָס איז געווען אַן אומדערשעפּבארער קוואַל פון וויסן, א לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע און וועלכן עס איז נישט באשערט געווען לאַנג צו פרייען זיך מיט זיין צוריקגעוווּנענעם זון, זענען געווידמעט די לעצטע שורות פון דאָזיקן בוך.

זיי זענען געווען די איינציקע קרבנות פון צווישן דער גרופּע „צען" — פון צווישן דער גרופּע פּליטים פון „דער נאַכט פון נסיון". די איבריקע אַכט האָבן זוכה געווען צו הערן דאָס קלינגען פון דעם גלאָק, וואָס האָט אין א מאַי־טאָג גלייכצייטיק פון מזרח און מערב אָנגעזאָגט די געפּלאָגטע און גערודפטע אין אַלע עקן פון דער וועלט — לעבן און פרייהייט.

דאָס פּוילישע ייִדנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראַל־פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן
אין ארגענטינע

רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

ביז איצט דערשינען:

1) מארק טורקאָוו: מלכה אָוושיאני דערציילט... (אויספארקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג: י. ל. פרץ (אויספארקויפט)
3) וו. גראָסמאַן־. וויערניק: טרעבלינקע (אויספארקויפט)
4) פרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספארקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש (אויספארקויפט)
6) זרובבל: בארג חורבן (קאַפּיטלען פּוילן) (אויספארקויפט)
7) אלחנן צייטלין: אין א ליטעראַרישער שטוב (אויספארקויפט)
8) ד״ר ח. שאָשקעס: פּוילן — 1946 (אויספארקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13 (אויספארקויפט)
10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן (אויספארקויפט)
11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן: די יידן־שטאָט לובלין
12) ישראל אפרת: היימלאָזע יידן
13) ד״ר יעקב שאַצקי: אין שאָטן פון עבר
14) דוד פלינקער: א הויז אויף גזשיבאָוו
15) ד״ר הלל זיידמאַן: טאָגבוך פון ווארשעווער געטאָ
16) קינדער־מאַרטיראָלאָגיע (זאַמלונג פון דאָקומענטן)
17) חיים גראַזע: פּליטים
18) ש. קאַטשערגינסקי: פּאַרטיזאַנער גייען!... (ווילנער געטאָ)
19) פרידע זרובבל: נע ונד (פאַרצייכנונגען פון א פּליטה)
20) מרדכי שטריגלער: מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגרונט
22) ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט
23) אברהם טייטלבוים: ווארשעווער הייף
24) טאַניאַ פוקס: א וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן: צווישן שרעק און האָפענונג
26) לעאָ פינקלשטיין: מגילת פּוילן
27) יאָנאַס טורקאָוו: אזוי איז עס געווען... (חורבן ווארשע)
28) ש. איזבאַן: „אומלעגאַלע" יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פאַט: הענעך
30) ד״ר י. קערמיש: דער אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ

31) שמחה פּאָליאקעוויטש: א טאָג אין טרעבלינקע
32) מרדכי שטריגלער: אין די פאבריקן פון טויט
33) אברהם נחתומי: אין שאָטן פון דורות
34) יחיאל לערער: מיין היים
35) יוסף וואָלף: לייענענדיק פּרצן...
36) צפּורה קאצענעלסאָן־נאַכומאָוו: יצחק קאצענעלסאָן
37) י. הירשהויט: פינצטערע נעכט אין פּאוויאַק

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

נחום סאָקאָלאָוו: פּויליש־יידישע פּערזענלעכקייטן
רחל ה. קאָרן: היים און היימלאָזיקייט
מנשה אונגער: פּשיסכע און קאָצק
שלמה וואגא: חורבן טשענסטאָכאָוו
א. אלמי: מאָמענטן פון א לעבן
ר. שושנה־קאהאן: אין פייער און פלאַמען (טאָגבוך)
ד״ר ח. שאָשקעס: א לעבן איז פארביי
יוסף אקרוטני: אין קלעם
הערשעלע: שבת אויפן טראַקט
יהושע פּערלע: יידן פון א גאַנץ יאָר
ד״ר פיליפּ פרידמאן: אָשוויענטשים
קאדיע מאלאדאָווסקי: אמאָל איז געווען...

עס גרייט זיך צום דרוק:

י. אשענדאָרף: איינאקטערס
רחל אויערבאך: פון רינגעלבלום־ארכיוו
עוזר ווארשאווסקי: שמוגלארס
אברהם זאַק: לידער און פּאָעמען
אברהם לעוו: א ליד נאָך אייך
נחמן מייזיל: דיכטער־מארטירער
מ. קאָסטרינסקי: פּינסק
בער י. ראָזען: טלאָמאַצקע 13
ד״ר עמנואל רינגעלבלום: צו דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן
ד״ר יצחק שיפּער: קאפּיטלען געשיכטע

פּרעסע שטימען וועגן דער ביכער־סעריע

דאָס פּוילישע יידנטום

•

פאַליק לערנער שרייבט וועגן דעם בוך פון יאָנאַס טורקאָוו „חורבן וואַרשע" אין זיין אַרטיקל א. נ. „אַן אויטענטישער דאָקומענט וועגן דעם לעצטן קאַמף און אומקום פון פּוילישן יידנטום" („די פּרעסע", בוענאָס איירעס, 25טער מאַי 1948):

פון אַלע ביכער וואָס זענען ביז איצט אָנגעשריבן געוואָרן וועגן דעם לעצטן קאַמף און אומקום פון פּוילישן יידנטום, איז דאָס בוך „אַזוי איז עס געווען" פון יאָנאַס טורקאָוו, בלי שום ספק, דער אויספירלעכסטער באַריכט וועגן דער דאָזיקער טראַגישער עפּאָפּייע.

דאָס בוך פון יאָנאַס טורקאָוו באַציט זיך אייגנטלעך בלויז צו וואַרשע, אָבער נעמענדיק אין אַכט די ראָלע וואָס וואַרשע האָט פאַרן קריג געשפּילט אין דעם יידישן לעבן פון פּוילן, נישט נאָר דעמאָגראַפיש, נאָר אַלס צענטער אין וועלכן עס האָט זיך אָנגעזאַמלט דער גרעסטער אוצר פון יידישער גייסטיקער שאַפונג, פון יידישן וויסן און פון יידישער אינטעלעקטועלער און פּאָליטישער טעטיקייט, באַקומען מיר פון דעם בוך אַ פולשטענדיק בילד ווי אַזוי עס איז אומגעקומען דער דאָזיקער גרויסער יידישער ישוב, וואָס איז אין משך פון דורות געווען דער רעזערוואַר פון יידיש־גייסטיקער שאַפונג פאַר דער גאַנצער יידישער וועלט.

דאָס בוך פון יאָנאַס טורקאָוו איז אַן אויטענטישער דאָקומענט נישט נאָר דערפאַר ווייל ער גיט אַלץ איבער מיט אַ מערקווירדיקער שפּע פון דאַטן, ציפערן, פאַקטן און נעמען פון מענטשן, נאָר איבערהויפּט דערפאַר, וואָס ער אַליין האָט זיך באַטייליקט אין דעם גרויסן געראַנגל וואָס דאָס פּוילישע יידנטום האָט געפירט פאַר דער עקזיסטענץ, איידער מען האָט עס אומגעבראַכט, און איז יעדער מינוט געווען אין סכנה אַליין אויך אומצוקומען אין דער דאָזיקער שטייג, וואָס האָט זיך גערופן וואַרשעווער געטאָ.

טורקאָוו דערציילט נישט וואָס „מען האָט אים דערציילט", אָדער וואָס ער „האָט געהערט". ער דערציילט וואָס ער האָט אַליין געזען און איבערגעלעבט. ער שילדערט דעם געראַנגל פון אַן אומגליקלעכער מענטשן מאַסע, אין וועלכן ער האָט זיך באַטייליקט נישט נאָר ווייל דער גורל האָט אים געלאָזט געפאַנגען אין די לאַפּעס פון דעם שרעקלעכן שונא, נאָר ווי איינער וואָס האָט געשפּילט אַן אָנפירנדיקע ראָלע אין יענע קרייזן, וואָס האָבן נישט שלום געמאַכט מיט דעם פאַטאַלן פּסק־דין פון דעם ערשטן מאָמענט אָן, נאָר האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט צו פאַרזיכערן די עקזיסטענץ פון דער האַלב־מיליאָניקער יידישער מאַסע אין וואַרשע ביז דעם מאָמענט — ווי מען האָט נאַאיוו געגלויבט — ווען מען וועט זיך קאָנען אינגאַנצן ראַטעווען, מיט דער אייביקער יידישער האָפענונג — „אולי ירחם".

און ווען מען לייענט איבער יאָנאַס טורקאָווס בוך, מוז אויפן גע־

דאנק אומבאדינגט קומען אן אנדער בוך וועגן די זעלבע געשעענישן — דר. הלל זיידמאנס „טאָגבוך פון ווארשעווער געטאָ". אויך דאָס בוך פון דר. הלל זיידמאַן איז א זייער רירנדער דאָקומענט פון א מענטשן וואָס האָט אלץ איבערגעלעבט, האָט געפילט אויף די אייגענע פלייצעס די פחדימדיקע טראגעדיע פון דער פארמשפטע צום אונטערגאנג מאסע, אָבער מען קאָן זיך נישט באפרייען פון דעם געפיל, אז זיידמאן איז אין זיינע שילדערונגען נישט אינגאנצן אָביעקטיוו, בעסער געזאָגט, ער קאָן נישט זיין אָביעקטיוו, ווייל ער זעט די געשעענישן פון א באשטימטן קוק־ווינקל. קיינעם פאלט חלילה נישט איין צו דענקען, אז זיידמאן גיט נישט איבער ריכטיק וואָס עס איז געשען, אָבער ער האָט פון דעם ערשטן מאָמענט אָן אַקטואירט אונטער אזעלכע אומשטענדן און באדינגונגען, אז זיין שילדערונג מוז אומבאדינגט זיין די „צווייטע זייט פון דער מטבע" פון דעם אלגעמיינעם בילד. טורקאָוו האָט פון דעם סאמע אָנהייב אָן אקטואירט פריי און אמאָפהענגיק, להיפך צו זיידמאנען, וועלכער איז געווען אן אָנגעשטעלטער אין דעם אזוי גערופענעם „יידנראט", און ער האָט דעריבער אלץ געקאָנט זען דורך קלאָרע ברילן. אויסערדעם, איז זיידמאן אן אויסגעשפראָכענער אָרטאָדאָקס, א רעליגיעז געשטימטער און דער גרעסטער טייל פון די אזוי גערופענע „אקטיווע" עסקנים וואָס מיר באגעגענען אין זיין שילדערונג געהער צו דעם קרייז אין וועלכן ער האָט פארקערט.

בא טורקאָוון, דאקעגן, איז די זאך פונדאמענטאל אנדערש. אין משך פון זיין שילדערונג פירט ער אונדז אום און ווייזט אונדז בוכשטעבלעך אלע ווינקעלעך פון ווארשעווער געטאָ פון ערשטן מאָמענט אָן ווען די דייטשן זענען אריין אין דער פוילישער הויפטשטאָט ביז צום אויפשטאנד, מיר דערזען פאר זיך באלד ביים אָנהייב דאָס העלדישע בילד פון דעם שווער־געפרוווטן פוילישן יידנטום, וואָס האָט תיכף נאָך דעם צוזאמענברוך פון דער פוילישער ארמיי, דערפילט די סכנה פון א שווערער און ביטערער צייט וואָס רוקט זיך אָן און האָט באלד גענומען אָרגאניזירן דעם אפאראט פון אליינהילף וואָס האָט ארויסגעוויזן אזוי פיל מסירת נפש, אזוי פיל איינפאל און אָרגאניזאציע־פעאיקייט, דאן ווען דער שטריק איז שוין געלעגן אויפן האלדז פון דעם האלבמיליאָניקן פארמשפטן ישוב. טורקאָוו שעמט זיך נישט אויך צו פארהייבן דעם פאָרהאנג, בכדי צו ווייזן אונדז דעם אָפפאל פון דער יידישער ווארשע, וואָס האָט אין יענע פינצטערע טעג געשפילט אזא וויסטע ראָלע. און פון אים דערוויסן מיר זיך אויספירלעך, אז דער אָפפאל אין ווארשעווער געטאָ איז נישט באשטאנען אומבאדינגט בלויז פון דער

אונטערוועלט. נאַטירלעך זענען די הויפּט־משרתים פון די דייטשן געווען מענטשן פון דער אונטערוועלט וואָס זענען אין זייער אכזריות נישט געבליבן הינטערשטעליק לגבי די נאַצישע, אוקראַינישע, פּוילישע, לעטישע און ליטווישע רוצחים, אָבער אויך דער אסימילירטער יידישער טיפּ, דער משומד און דער גלאַט־קאַריעריסט, האָט אין יענעם מאָמענט געגעבן א שלאָג ארויס מיט זיין געמיינקייט און פּחדנות ווי אַן אמתע פּגע צרעת אויף אונדזער פֿאָלקס־קערפּער.

אָפּערירנדיק מיט דעם דאָזיקן ליכט און שאָטן־מאַטעריאַל, ברענגט פאַר אונדז יאַנאַס טורקאָוו ארויס אַן אמת אלזייטיק בילד און א שילדערונג, בעסער געזאָגט, א גבית עדות פון א געשיכטלעכן עפּיזאָד, ווו פון איין זייט זעען מיר אומבאַגרענעצטע מענטשלעכע, מסירת־נפש, אלטרואיזם און קרבנות־גרייטקייט פאַרן כלל און, פון דער צווייטער זייט — פּחדנות, מענטשלעכע געפאַלנקייט, געמיינקייט, אויסגעלאַסנקייט און, אין בעסטן פאַל, גרייטקייט אָפּצוטון יעטוועדער אומווירדיקע זאַך, בכדי צו פארזיכערן דאָס אייגענע ביסל לייב און לעבן, אפילו אויף איין שעה צייט.

ביי וויפל פעלקער האָט מען נאָך געזען אזעלכע ליכטיקע געשטאַלטן ווי נחום רעמבא, מנחם לינדער, יאַנוש קאָרטשאַק, לוטעק ראַטבלאַט און זיין מוטער מאַריא ראַטבלאַט, אויף צו דערמאָנען בלויז עטלעכע פון די נעמען וואָס טורקאָוו רעכנט אויס אין זיין בוך, מענטשן, וואָס האָבן מפקיר געווען דאָס אייגענע לעבן אויף צו ראַטעווען דאָס לעבן פון אַנדערע, אלע זענען זיי דאָך געווען געבוירע אינטעליגענט און באַוווּסטזיניק צו באַגרייפן אין וואָס פאַרא לאַגע זיי געפינען זיך, אָבער זיי האָבן דאָך נישט געקאָנט גלויבן, אַז דער פּלאַן פון דעם שונא איז אזא גרויזאַמער, אזא אבסאָלוטער

און זיי האָבן געטון אלץ וואָס איז געווען אין זייערע כוחות, אויף צו שאַפן באַדינגונגען כדי איבערצוהאַלטן, איבערצוקומען ביז צו יענעם מאָמענט ווען מען האָט געהאָפט זיך צו קאָנען ראַטעווען, זיך און אַנדערע.

טורקאָוו שילדערט די געשעענישן מיט א מערקווירדיקער פּשטות, ער גלאָריפיצירט נישט די העלדנטאַטן אָבער פון זיין שילדערונג, א קלאָרע, אַן אויטענטישע, באַקרעפטיקט מיט דאַטן, ציפערן און נעמען, גייט אויף א מערקווירדיקע העלדישקייט און א טראַגיזם, דער טראַגיזם פון א דריי־מיליאָניקער מאַסע וואָס האָט אין די לעצטע קאָנוווּלסיעס נישט אויפגעהערט צו האָפן — דער איינציקער רעקורס נישט צו פאַרצווייפלען.

דאָ און דאָרט טרעפט מען באַמערקונגען אין דעם בוך, וועגן דער נישט גאָר סימפּאַטישער ראָלע פון דעם יודנראַט, וועגן דער געמיינער ראָלע פון דער יידישער פּאָליציי, פון דעם טרויעריק באַרימטן „דרייצטל" און וועגן געוויסע פּערזאָנען, וואָס האָבן אין דעם דאָזיקן העכסט דראַמאַטישן מאָמענט ארויסגעוויזן מער געמיינקייט וויפל מען האָט זיך געקאָנט ריכטן, אָבער דער עיקר אין דעם בוך איז די שילדערונג, צו וועלכער דער מחבר פאַרשפּאָרט צוצוגעבן זיינע פּירושים, ווייל דער לייענער באַקומט שוין אליין א גענויעם באַגריף וועגן דעם וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט הינטער די מויערן פון דער מוראַדיקער תפיסה וואָס האָט געהייסן וואַרשעווער געטאָ.

און וועגן די העלדנטאַטן פון די וואָס האָבן זיך אין די ערגסטע מאָמענטן געקאָנט דערהויבן, צי איז דען נויטיק אַז עמיצער זאָל זיי גלאָריפיצירן? טורקאָוו ווייסט אפּנים אַז קיין שום גלאָריפיקאַציע, ווי שיין און דיכטעריש זי זאָל נישט זיין, וועט נישט געבן קיין בעסערן באַ־

גריף, ווי דאָס איבערגעבן פאַקטן פון דער דאָזיקער מסירת נפש, און ער גיט זיי איבער ווי ווייט מעגלעך, אָן באַזונדערע קאָמענטאַרן — ער דערציילט.

„איך קום אריין — דערציילט ער אויף זייט 390 — אין באַהעלטעניש און איך גלויב נישט מיינע אייגענע אויגן: קינדער, פיל קינדער אין עלטער פון 1 ביז 15 יאָר געפינען זיך דאָרטן מיט זייערע לערער און מיט זייער אָנפירערן, מאַריאַ ראַטבלאַט. זי און איר העלדישער זון לוטעק האָבן ביז איצט אויסבאַהאַלטן די קינדער".

צי איז נאָך נויטיק וועלכע עס איז גלאָריפיקאַציע אָדער לויב־געזאַנג פאַר „פרוי מאַריאַ ראַטבלאַט און איר העלדישן זון לוטעק ראַטבלאַט" נאָך די דאָזיקע עטלעכע ווערטער? עס איז כדאי צו וויסן, אַז סיי די פרוי ראַטבלאַט און סיי איר זון האָבן זיך געקאָנט ראַטעווען אויף דער אַרישער זייט, אָבער זיי האָבן בעסער אויסגעקליבן דעם געפערלעכן וועג פון ראַטעווען יידישע קינדער אין געטאָ אונטער דער נאָז פון די נאַציס און זייערע משרתים, איידער זייער אייגענע באַקוועמלעכקייט.

און אָט איז נחום רעמבאַ. ווי אַ לעבעדיקער סימבאָל פון דער אייביקער יידישער מסירת נפשדיקייט, זעען מיר אים אומגיין אויפן „אומשלאַגס־פּלאַץ" אין זיין ווייסן מאַנטל פון אַ כלומרשטן מעדיקער, און דורך פאַרשידענע תחבולות און שפּיצלעך, ראַטעוועט ער יידן ממש פון די נעגל פון טויט. כאָטש, צום באַדויערן, דעם גרעסטן טייל נישט אויף לאַנג, ווייל די קרבנות זענען שפּעטער ווידער אַריינגעפאַלן און אַוועק אויפן וועג פון די גאַז־קאַמערן.

ווו נעמט מען די פאָרעם אין וועלכער עס זאָל קאָנען פאַראייביקט ווערן די דאָזיקע גרויסע און טראַגישע פיגור פון אַזאַ יידישן העלד? ווו נעמט מען דעם דיכטער וואָס זאָל קאָנען אַרויסברענגען מיט זיין וואָרט דאָס, וואָס עס האָט באמת געפילט יאַנוש קאָרטשאַק, ווען ער איז מיט זיינע קינדערלעך געגאַנגען אויפן לעצטן וועג צו די גאַז־קאַמערן? ווער קאָן אָפּשילדערן און איבערגעבן דאָס געפיל פון יענע, וואָס האָבן געזען אַז זייער העלדישקייט און זייער מסירות נפש איז געווען אומזיסט, ווייל דער שונא איז געווען צו שטאַרק און די וועלט — טויב און בלינד לגבי זייערע ליידן? יעדער עפּיזאָד, יעדע שורה פון דעם דאָזיקן בוך פון איבער 500 געדיכטע זייטן, קאָן דינען אַלס טעמע פאַר אַ שפּאַנענדער דערציילונג, פאַר אַ דראַמע, פאַר אַ געדיכט און פאַר אַ נייעם „איכה".

איך האַלט מיך בכיוון אָפּ פון ציטירן שטעלן פון יאָנאַס טורקאָווס בוך צוליב צוויי טעמים: קודם־כל, ווייל ווען מען זאָל וועלן ציטירן פון דעם דאָזיקן בוך־דאָקומענט, וואָלט עס געהייסן דאָס זעלבע, ווי ווען אויסשעפּן דעם ים מיט אַ לעפל און, צווייטנס, ווייל דער גרעסטער טייל פון דעם דערציילטן, ווערט אין פאַרשידענע וואַריאַציעס, איבערגעגעבן אין אַנדערע שילדערונגען וועגן דעם לעצטן קאַמף און אונטערגאַנג פון דעם פּוילישן יידנטום.

אין זיין פאָרוואָרט צום בוך זאָגט דער מחבר: „מיט מיינע שורות ווייל איך אַרויסברענגען און אויף וויפיל עס וועט מיר מעגלעך זיין — באַליכטן — עפּיזאָדן און פאַקטן וועגן וואַרשעווער געטאָ און דער „אַרישער זייט" — פאַקטן און געשעענישן וואָס וואָלטן געבליבן אומבאַקאַנט און אָפּגעווישט פון דער וועלט, אַזוי ווי די מענטשן וואָס זענען מיט זיי געווען פאַרבונדן.

און אויב מיר וועט געלינגען צו וואַרפן אַ שיין אויף געוויסע פאַקטן, פון וועלכע איך בין כמעט דער איינציקער ביים לעבן־געבליבענער עדות,

וועט שוין מיין ארבעט האָבן דערגרייכט איר ציל".

אַזאָ — ווי עס איז צו זען, האָט דער מחבר פון דעם בוך זיך פירגענומען נישט מער ווי ארויסצוברענגען פאקטן און עפּיזאָדן (און דאָס האָט ער געטון אויף דער באזע פון דאָקומענטן וואָס ער האָט געהאט באגראָבן אין דער ערד און זיי דערנאָך אויסגעגראָבן) און ווארפן א שיין אויף געוויסע געשעעניש. אויב יאַנאס טורקאָוו האָט זיך פירגענומען נישט מער ווי דאָס (און אויבן האָב איך שוין דערמאָנט אז דאָס בוך שאפט דעם דאָזיקן איינדרוק), האָט ער דערגרייכט מער ווי דאָס וואָס ער האָט געוואָלט. ער האָט אָנגעשריבן א בוך וואָס איז ביז איצט דער אויספירלעכסטער און קלאָרסטער דאָקומענט פון דער גרעסטער דראמע וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט ווען עס איז איבערגעלעבט. מענטשן מיט זייערע גבורות און שוואכקייטן, העכסט־דראמאטישע עפּיזאָדן, טראגישער געראנגל און קאמף פאר דעם אָרימען לייב און לעבן, בילדער פון העלדנטאטן אין שילדערונגען פון מענטשלעכער געמיינקייט, ווערן אין דעם דאָזיקן בוך ארויסגעבראכט מיט א מערקווירדיקער קלאָרקייט, דורכן שילדערן פשוטע עפּיזאָדן און פאקטן, גיט זיך טורקאָוון איין אין דער פולסטער מאָס אריינצופירן אונדז אין דעם עמק הבכא ווּ עס האָט זיך אָפּגעשפּילט די טראגעדיע פון א גאַנץ פאָלק, א טראגעדיע פון קאָסמישע דימענסיעס, און אונדז ווייזן פון אינווייניק, אזוי צו זאָגן, דעם קאמף און דעם אומקום פון דעם גרויסן און דורותדיקן יידישן ישוב פון מזרח אייראָפּע.

יאַנאס טורקאָוו איז א באקאנטע פיגור פון דעם פאר־מלחמהדיקן יידישן פּוילן. אלס שוישפּילער אין רעזשיסער, אלס יידישער אינטעליגענט און קולטור־טוער, איז ער געווען צוזאמענגעוואקסן מיט דעם קערנדיקן יידישן לעבן אין פּוילן. ער האָט גוט געקענט דעם צענטער פון דער יידישער פּוילן, ווארשע, און ער האָט אויך גוט געקענט די גרויסע יידישע פּעריפעריע פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך אויף פּוילישער פּראָווינץ, צווישן וועלכער ער האָט זיך אויסגעלעבט מיטן פארשפּרייטן דאָס בעסערע יידישע וואָרט פון דער בינע אראָפּ. טורקאָוו האָט, קען מען זאָגן, דורכגעמאכט דעם גליקלעכן פּעריאָד פון דער יונגער יידישער פּוילן פון נאָך יענעם קריג, וועלכע האָט זיך דורך פארשידענע וועגן געשפּארט צו א שענער, מאָדערנער און מענטשלעכער יידיש לעבן. ער האָט מיט די אייגענע אויגן געזען דעם קאמף און די דערגרייכונגען פון דעם דאָזיקן גרויסן ישוב, וואָס האָט געשאפן און געבויט אין די שווערסטע און אוממענטשלעכסטע באדינגונגען פון דער אנטיסעמיטישער, פאר־מלחמהדיקער פּוילן און ער האָט זיך אליין אויך באטייליקט אין דעם גרויסן רענעסאנס־פּעריאָד פון דעם יידישן לעבן אויף אלע געביטן. עס איז אים אָבע־ווייזט אויס, באשערט געווען מיטצומאכן דעם שרעקלעכן פּעריאָד ווען דאָס אלץ וואָס איז אין פּוילן אויפגעשטעלט געוואָרן מיט דער גרעסטער מסירות נפש און גלויבן אין א בעסערער וועלט, איז פון דעם גרויזאמען שונא אָפּגעווישט געוואָרן צוזאמען מיט די וואָס האָבן דאָס אלץ געשאפן. עס איז אים באשערט געווען אויסצוטרינקען דעם בעכער גיפט ביז צום דנאָ און דאָך בלייבן לעבן, ווי אן עדות פון געשעענישן וואָס לאָזן זיך ניט איבערגעבן מיט קיין מענטשלעכע ווערטער. אין סאמע שטורעם פון די געשעענישן, ווען מען האָט געמוזט ראטעווען אלע מינוט דאָס אייגענע לעבן און עס אויפהאלטן ווי ס'ניט איז, האָט טורקאָוו געהאלטן אָפן זיינע חושים, ער האָט געזען, געהערט און באאָבאכטעט, ער האָט פארשריבן און

פארנאָטירט, כאָטש ער איז נישט געווען זיכער, אז ער וועט פון דאָרט ארויס א לעבעדיקער, בכדי אז ווען דער מאָמענט וועט קומען, זאָל ער, אָדער אנדערע, קאָנען איבערגעבן, דערציילן דער וועלט וועגן דער גרויסער טראגעדיע.

ביז עס וועט אָנגעשריבן ווערן דאָס גרויסע בעלעטריסטישע אָדער דיכטערישע ווערק וועגן דער גרויסער יידישער טראגעדיע פון די לעצטע אנדערהאלבן צענדליק יאָר, איז י. טורקאָוס ווערק „אזוי איז עס געשען”, איינער פון די טרייעסטע און רירנדיקסטע דאָקומענטן פון א מוראדיקער עפּאָכע פון דער יידישער געשיכטע, און דער פארלאג „דאָס פוילישע יידנטום” האָט מיט דעם בוך צוגעלייגט זייער א וויכטיקן ציגל צו דעם בנין וואָס דארף פאראייביקן די גלאָריע, דעם קאמף און דעם אומקום פון דעם פוילישן יידנטום.

צום סוף ווילן מיר צוגעבן, אז דאָס בוך איז, ווי אלע ביכער פונעם פארלאג, געשמאקפול און נעט ארויסגעגעבן, אילוסטרירט מיט א סך בילדער און מיט געלונגענע צייכענונגען פון טעאָפילא רייך.

אברהם לעוו

שרייבט וועגן ש. קאטשערגינסקיס בוך „פארטיזאנער גייען” („אונדזער שטימע”, פאריז, 20טער מערץ 1948):

ווער עס וויל קילן דאָס הארץ מיט יידישע נקמה, אין יענע גרויליקע און גורלדיקע טעג, זאָל לייענען „פארטיזאנער גייען”, פון ווילנער פארטיזאן און שריפטשטעלער ש. קאטשערגינסקי. אין דער הקדמה צום בוך, וואָס איז דערשינען אין ארגענטינע, שרייבט דער מחבר: „גרויזאם איז געווען די נקמה פון די יידישע ווילנער אָטריאדן „נקמה־נעמער” און „א טויט דעם פאשיזם” אין די רודניצקער פושטשעס ביי ווילנע. ס׳פלעגן אָפט זיך צעפלאקערן אין די נעכט דערפער גאנצע, די ליטווישע ערד פלעגט אין יענע נעכט באמיסטיקט ווערן מיט בלוט פון די מערדער”.

ער שרייבט ווייטער אין דער זעלביקער הקדמה:

„געבענטשט זאָלן זיין יענע הענט, די קוילן און יענער מעסער, וואָס האָט געבראכט די נאָך נישט באצאָלטע באצאָלונג די מערדער”.

עס איז א בוך, וואָס אָטעמט מיט יידישע גבורה און מיט קידוש־השם, פארן נוקם זיין זיך אָן די רוצחים פון אונדזערע טאטעס און מאמעס, ברידער און שוועסטער.

מיר האָבן איצט א סך זכרונות־ביכער פון יידישן חורבן, פון יידישן אומקום, אָבער ווייניק ביכער פון יידישער נקמה, און דעריבער איז קאטשערגינסקיס פארצייכענונגען פון די ווילנער פארטיזאנען, מיט וועלכע ער האָט געלעבט און געארבעט, א גרויסער און וויכטיקער ביי־שטייער צו דער אומגלויבלעך גרויליקער תקופה.

ס׳איז א מצבה איבער די אומגעקומענע און אומבאקאנטע פארטיזאנער, וואָס האָבן אראָפּגעקייקלט די חרפה פון די קדושים־יידן, וואָס זענען שטילע ווי שאָף געגאנגען צו דער שחיטה קיין פאָנאר אָדער פארוואָגלט געוואָרן אויף אנדערע מזבחות. זיי האָבן אויך אראָפּגענומען די חרפה פון די וואָס האָבן זיך געקאָנט אנטקעגן שטעלן נאָר ס׳האָט פארפעלט מוט צו הרגענען יענעם און בעסער זיך אליין געלאָזן דערקוילען.

דו לייענסט שילדערונג נאָך שילדערונג, און דאָס הארץ ווערט אָנגעפילט מיט מוט: ניין, נישט אלע זענען געגאנגען צו דער שחיטה, ווי די לעמער, געווען א שטארקע האנט וואָס האָט געקירעוועט און געוויזן דעם ריכטיקן וועג, דער פארפייניק־

טער וויטנבערג, און צו לענגערע יאָר אבא קאָוונער וואָס איז איצט דאָ, און נאָך צענדליקער און הונדערטער ווילנער בחורים און יידישע טעכטער וואָס האָבן אויף זיך גענו-

מען דעם נישט גלייכן קאמף מיטן אכזריותדיקן שונא.

אין די צענדליקער מאַרשירן זיי דאָ פאַרביי, יונגע, געזונטע, אָנגעגאָסענע מיט מוט און מיט א שטאַרקן דראַנג צום לעבן, און טראָץ דעם אַלעם — און דערפאַר אפשר, ווייל זיי האָבן אזוי ליב געהאַט דאָס לעבן, האָבן זיי באַשלאָסן אים אָפּגעבן — אויב מען וועט שוין מוזן — פאַר גאָר אַ טייערן פּרייז. — יונגען, וואָס דער געדאַנק פון נקמה, איבער די מערדער פון זייערע עלטערן און נאָענטסטע — לאָזט זיי נישט רוען. זיי רייסן זיך צו די גרעסטע געפאַרן אבי וואָס מער אוועקלייגן מערדער. ווי זאָגט דער פּאַרטיזאַן, איציק בלאַט: „דער אויטאָמאַט פּאָדערט דאָך דאָס זייניקע, נישטאָ קיין צייט" און יעדער איינער פון זיי האָט געקלערט ווי בלאַט: שניידן דעם שונא אומעטום און אויף אלע וועגן.

פאַראַן דאָרט אין בוך א קאַפּיטל: איציק וויטנבערג דער ווילנער קאַמאַשן-שטעפּער, א פערציק יאָריקער יונגערמאַן, וואָס איז געווען דער קאָמאַנדיר פון די ווילנער פּאַרטיזאַנען אין געטאָ, און זיך דערהויבן כמעט צו א לעגענדאַרער הויך.

און כאָטש דער קאַפּיטל איז אָנגעשריבן געוואָרן טרוקן כמעט ווי פּראָטאָקאָלירט די געשעענישן, ווי אזוי איציק וויטנבערג איז אוועק זיך אליין איבערגעבן דעם טויט, און דאָך, כאילו פון אָט די טרוקענע פאַרצייכענונגען — שוידערט אויף, און דורך די שורות, הער איך די רויִקע פעסטע טריט פון וויטנבערגן, וואָס שפּאַנט אויפן ווילנער טראָטואַר, צום טויט, צו פאַרפייניקונג און גיט זיך אליין איבער צו די דייטשישע בעסטיעס, כדי צו ראַטעווען אויף נאָך עטלעכע געציילטע טעג, די במילא שוין צום טויט פאַרורטיילטע יידן.

די געשטאַלט וויטנבערג, וועט נאָך אָפּגעשאַצט ווערן. קינסטלער און מאָלער, און דאָס פאָלק אליין וועט נאָך אים אויפשטעלן דעם דענקמאָל וואָס אים קומט.

עס שווימט אויף די געשטאַלט פון וויטנבערגס בן־עיר און פאָרגייער דער שוסטער־געזעלן הירש לעקערט, וואָס איז מיט העכער פערציק יאָר צוריק אוועק צום טויט, כדי אראָפּקייקלען די חרפה פון זיינע געשמיסענע חברים דורך דעם סאַטראַפּ פאָן־וואַל.

וויטנבערג הויבט זיך אויף אפשר העכער ווי די תליה פון הירש לעקערט, ווייל ער גייט נישט נאָר אויף א זיכערן טויט; נאָר ער גייט פארן טויט אויסטרינקען דעם פיינפולן בעכער פון די שוידערלעכסטע ענויים אויף וואָס עס זענען מסוגל די דייטשישע באַנדיטן. ער באַגייט נישט קיין זעלבסטמאָרד, ווייל די דייטשן פאָדערן אים א לעבעדיקן, און כאָטש ער, וויטנבערג, ווייס אַז

ס׳איז די נעציילטע טעג פון געטאָ און ס׳איז כדאי זיך צו נעמען צו די געווער, ווייל א נישט וועט אלץ גיין פארלוירן, און דאָך איז ער זיך מקריב פאר די עטלעכע טעג — מ׳שטיינס געזאָגט — לעבן פון די ווילנער יידן און גיט זיך איבער צום תלין און צו פייניקונג.

וויטנבערג — הירש לעקער, ביידע ווילנער ארבעטער, ביידע זענען ארויסגעקומען פון די אָרעמע האָפּאשנע שיכטן, און ביידע האָבן זיך מקריב געווען פארן פאָלק. צוויי געשטאלטן וואָס וועלן אייביק לעבן צווישן אונדז און באלויכטן די פינצטערניש אין וועלכע אונדזער תקופה לעבט.

ווילנע איז נישט זוכה געווען צו קיין געטאָ־אויפשטאנד ווי ווארשע, ביאליסטאָק און אנדערע שטעט, כאָטש זי האָט פארמאָגט נישט ווייניקער מוטיקע קעמפער ווי אין אנדערע ערטער, געווען א סך סיבות, און אפשר איז איינע פון די סיבות, וויטנבערגס אוועקגיין צום טויט, ווי די געטאָ־איינוווינער האָבן געפאָדערט אויף קיטעלם באפעל.

דעריבער איז אונדז דאָפּלט וויכטיק קאטשערגינסקים בוך „פּארטיזאנער גייען”, ווו ער דערציילט וואָס עס האָבן אויפגעטון די ווילנער בחורים אין מלחמה קעגן די דייטשע באנדיטן. כאָטש זיי די פּארטיזאנען — ווי קאטשערגינסקי דערציילט אין זיינע „פינף העלדן” — האָבן געוווּסט אז דער קאמף איז נישט קיין גלייכער און גאָר אָפט איז ער געווען דער לעצטער, דאָך האָבן זיי אים אויפגענומען ווירדיק און קאלטבלוטיק און דאָס האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט ערב זייער העלדישן טויט אוועקלייגן וואָס מער בלוטדורשטיקע מערדער און אזוי ווי די פינף העלדן, אזוי האָבן מלחמה געהאלטן אלע איבריקע פּארטיזאנער, וואָס פארן אויסהויכן די נשמה האָבן זיי נאָך געדענקט צו צעשטערן די געווער עס זאָל נישט ארייַנפאלן אין שונאס הענט.

„פּארטיזאנער גייען” האָב איך געלייענט אין די טעג פון „כפר עציון” ווען ס׳איז אָנגעקומען די פּיינלעכע ידיעה וועגן די פינף און דרייסיק יידישע קעמפער וואָס זענען געפאלן אין די חברון־בערג טראָגנדיק הילף פאר זייערע ארומגערינגלטע ברידער און „עציון”־דאָרף, און וואָס זענען אומגעקומען אין נישט גלייכן קאמף, ווען עס זענען זיי באפאלן הונדערטער פון די אראבישע מערדער ביינאכט אין א טאָל צווישן די בערג, און דער לעצט געבליבענער א צום טויט פארוווּנדעטער, האָט נאָך מיט זיין לעצטן כוח באוויזן צו פארניכטן די געווער פון די געפאלענע, עס זאָל נישט ארייַנפאלן קיין שום רויב צו די באנדיטן.

איין רויטער פאָדעם פאראייניקט אונדזערע קעמפער אין זייער איבערגעווייַנלעכן מוט און אין זייער מקריב זיין זיך פארן פאָלק, ווו זיי זאָלן נישט זיין.

קאטשערגינסקיס בוך: „פּארטיזאנער גייען” וואָס איז אָנגעשריבן רעפּאָרטאזש־מעסיק און טיילווייז טרוקן ווי א כראָניק, אָבער דאָס אוממיטלבארקייט פון דאָס פארשרייבענע אויף דער הייסער מינוט אָטעמט מיט ווארעמקייט און איבערלעבונג און דעריבער בלייבט עס טיף איינגעקריצט ביים לייענער.

וועגן אַלע ענינים, וואָס האָבן א שייכות מיט דער ביבער־סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום”, זיך ווענדן:

UNION ISRAELITA POLACA

Pueyrredón 667 **Buenos Aires**

דאָס בוך האָט זיך געענדיקט דרוקן
דעם 28טן יולי 1948 אין דער
דרוקעריי „היימאַן" — פּאַסטעור 333
טעלעפאָן 47-7752 — בוענאָס איירעס

Este libro terminóse de imprimir
el día 28 de Julio de 1948 en
los Talleres Gráficos HEUMAN
Pasteur 333 - T. A. 47-7752 - Bs. As.